

AKADEEMIA

11. AASTAKÄIK

1999

NUMBER 2

Eesti iseseisvuse areng	Artur-Tõeleid Kliimann
Vormsi usk	Jaanus Plaat
Intervjuu Michael Dummettiga	Fabrice Pataut
Metamodelleerimise alused	Aleksander Veingold
Mõttepositsioone	Olev Subbi
Saag	Toivo Meikar, Teet Nurk
Aastarõngad ajaloo uurimise teenistuses	Alar Läänelaid
Nunavut — inuittide oma territoorium	Ilmar Anvelt

EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoiimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 1999

AS Akadeemia Trükk: Tallinn, Niine 11

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

11. AASTAKÄIK 1999 NUMBER 2 (119)

- Eesti iseseisvuse areng
Artur-Tõeleid Kliimann . . . 227
- Vormsi usk: Usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.–1990. aastail
Jaanus Plaat 277
- Antirealistlik perspektiiv keelele, mõtlemisele, loogikale ja analüütilise filosoofia ajaloole:
Intervjuu Michael Dummettiga. I
Fabrice Pataut 311
Tõlkinud Jaan Kangilaski
- Metamodelleerimise alused
Aleksander Veingold 326
Tõlkinud Andres Luure
- Mõttepositsioone
Olev Subbi 342
- Saag
Toivo Meikar, Teet Nurk . . 347
- Aastarõngad ajaloo uurimise teenistuses
Alar Läänelaid 362
- Nunavut — inuittide oma territoorium
Ilmar Anvelt 372

<i>Arvustus:</i> Lähiajalugu pagulaste pilguga. Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera. <i>Balti sõlтеаastad 1940–1990</i> . Inglise keelest tõlkinud Doris Marian, Maire Raidma, Anne Møller-Pedersen ja Raivo Rammus. Tallinn: Koolibri, 1997	
	Viktor Niitsoo 380
Õigeaegne õigusseksuoloogia. Lembit Auväärt. <i>Õigusseksuoloogia</i> . Õpik juristidele, meedikutele, pedagoogidele, psühholoogidele ja sotsiaaltöötajatele. Tallinn, 1997	
	Vaino Vahing 386
Hinge keerukusest. Jüri Allik. <i>Psühholoogia lihtsusest</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997	
	Rein Kuresoo 398
Kuidas lihtsaid asju keeruliseks ajada ja siis jälle lihtsaks tagasi teha. Jüri Allik. <i>Psühholoogia lihtsusest</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997	
	Aaro Toomela 402
<i>Väitlus:</i> Enn Sarv. "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade." — <i>Akadeemia</i> , 1998, nr 8, lk 1612—1619.	
	Külli Niidassoo 405
Editorial note. Summaries	410
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. III	
 415
	Tõlkinud Mart Arold

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 276, 310, 341, 371, 379: Ilmar Anvelt illustratsioonid

EESTI ISESEISVUSE ARENG

Artur-Tõeleid Kliimann

I. KOGUKONDLIK ISESEISVUS (ADMINISTRATIIVNE AUTONOOMIA).

Eesti rahvas, kõikumatus usus ja vankumatus tahtes, arendada riiki, mis umbes kahekümne aasta eest rajati õiglusele ja seadusele ja vabadusele¹, määras oma Põhiseaduse 1. §-s, et Eesti olgu iseseisev ja ühtlasi sõltumatu vabariik, kus riigivõim on rahva enese käes².

Mainitud §-i sihiks on määrata lõplikult kindlaks Eesti riigi vorm, selgitada Eesti riikliku iseseisvuse juriidilist ilmet ning nimetada organ, kes on õigustatud tulevikus otsustama iseseisva Eesti riikliku saatuse üle.

Selle §-i sõnastus rõhutab kolme riigiõiguslikult tähtsat põhimõtet: esiteks, Eesti maa ja rahvas olgu iseseisev, teiseks, Eesti maa ja rahvas olgu sõltumatu ja, kolmandaks, eestlaste maaliigivõimu käsitsegu rahvas ise³

Eesti iseseisvuse areng. — *Õigus*, nr 2, 1935, lk 49–75. Ka aratrukk: Tartu: “Õiguse” kirjastus, 1935. 32 lk.

¹Asutava Kogu Põhiseaduse ja Põhiseaduse muutmise seaduse preamblist.

²RT 1920, 113/114, I, 243, § 1: “Eesti on iseseisev, rippumatu riik, kus riigivõim on rahva käes.”

³Vrd. Eugen, Maddison/Oskar Angelus, Das Grundgesetz des Freistaats Estland vom 15. Juni 1920, Berlin 1928, lk. 11.

Et kehtiva Põhiseaduse järgi Eesti vabariik, e s i t e k s , peab olema iseseisev, siis teda ei saa muuta mõne teise riigi liitosaks. Eesti ei või olla mõne liitriigi üheks osariigiks. Praegune Eesti vabariik ei või kuuluda, näiteks, mõeldavasse Baltoonia föderatsiooni või Suur-Soome liitriiki. Ta peab olema ja jääma omaette iseseisvaks ühtlusriigiks, u n i t a a r r i i g i k s , mille üle ei tohi olla mingit teist kõrgemat juhtivat võimu.

Et kehtiva Põhiseaduse 1. §-i mõttes Eesti vabariik, t e i s e k s , peab olema ühtlasi sõltumatu, siis ei tohi olla sellist olenemist mõnest üksikust välisriigist, et viimane saaks Eesti seadusiandvaile asutisile ette kirjutada juhiseid, kuidas oma elu korraldada, ning selliste juhiste teostamist ka kontrollida. Põhiseaduse 1. §-i mõte nõuab, et Riigivanem⁴, kes rahvusvaheliste lepingutega korraldab Eesti suhteid riikide peres, ei seoks oma riiki nii, et ta eeltähen datud viisil oleneks mõnest välisriigist. Põhiseaduse 1. §-s väljendatud riikliku sõltumatuse põhimõte ei luba Eesti kuulumist, näiteks, mõeldavasse Balti riikide liitu või Baltoskandia konföderatsiooni.

Et, k o l m a n d a k s , riigivõim Eestis on antud rahva enese kätte, siis ei või olla peale rahvavõimu ühtki teist võimu, kes Eesti riikliku iseseisvuse ja sõltumatuse üle otsustaks teisiti, kui ülal selgitatud. Eestis on Põhiseaduse 1. §-i mõtte järgi ainult rahvas selleks organiks, kes rahvahääletuse teel otsustaks, kas üldse muuta või kuivõrra muuta oma riigi praegukehtivat põhi korda⁵. Põhiseadus on seadnud rahva enese oma maa iseseisvuse ja sõltumatuse ülemvalvuriks. Esimesteks vahipostideks kehtiva riigikorra kaitserindele Põhiseadus on aga asetanud poliitiliste vabadustega varustatud hääleõiguslikud kodanikud⁶.

Sellist täiuslikku ning rahva enda kätte kindlustatud iseseisvust ja sõltumatust ei evi mitte iga maa ja rahvas. Teatavasti rahvaste enesemääramise õigus tunneb mitut iseseisvusastet. Riikide liidus oleva maa ja rahva iseseisvus on, näiteks,

⁴RT 1933, 86, 628, I, § 60: "Riigivanem... sõlmib Eesti Vabariigi nimel lepinguid välisriikidega..."

⁵RT 1920, 113/114, I, 243, § 88: "Rahvas otsustab rahvahääletusel põhiseaduse muutmise..."

⁶L. cit., § 27. — *Ib.*, § 29jj.

sõltuv liidu tahtest. O s a r i i g i rahvas aga võib küll määrata oma p õ h i k o r d a , kuid on kohustatud selle kokkukõlastama liitriigi põhikorraga. Haldusprovintsi tingimuses asuva maa iseseisvus on juba märksa väiksem. Haldusprovint ei evi enam õigust anda oma rahvale põhiseadust. Tema iseseisvus avaldub õiguses anda oma siseelu korraldamiseks s e a d u s i ja m ä ä r u s i , mis aga peavad olema kokkukõlastatud kõrgemajõuliste riigiaktidega. Kogukond aga ei evi isegi õigust anda seadusi. Kogukondliku iseseisvuse kujul maa iseseisvus avaldub õiguses korraldada oma siseelu ainult m ä ä r u s t e g a , mis peavad olema kokkukõlastatud nii põhiseadusega kui ka lihtseadustega.

Ka Eesti maa ja rahvas on läbi elanud oma iseseisvuse arengu mitu astet⁷. Oma õigusliku elu korraldamises Eesti evis teatavt iseseisvust juba e n n e oma riikliku iseseisvust. Eesti riikliku iseseisvuse ajastule eelnes maa k o g u k o n d l i k u i s e s e i s v u s e ehk administratiivse autonoomia ajastu⁸.

30. märtsil/12. aprillil 1917, s.o. varsti pärast kodanlikku riigipööret Vene Ajutine valitsus andis dekreedid⁹, mis Eestimaaale omistas õige avararaamilise autonoomia. Dekreet "Eestimaa kubermangu administratiivsest valitsemisest ja omavalitsuse ajutiisest korraldusest"¹⁰ ja selle elluviimise määrus¹¹ 22. juunist/5. juulist 1917 lõi eestlaste maast kindlapiirdelise h a l d u s ü h i k u . Tema pindala mahutas endasse tolleaegse Eestimaa kubermangu + sellele lisaks Liivimaa kubermangu põhjapoolse osa, mille moodustasid Tartu, Võru, Viljandi, Pärnu ja Saare maakond. Nii-

⁷Neid arenguastmeid on määritletud ja n o r m a t i i v s e l t iseloomustatud i. A.-T. Kliimann, Lineamenti di diritto costituzionale estone, Roma 1933.

⁸Lähemalt käsitletud i. Eugen Maddison, Die estnische Staatsbürgerschaft, Tallinn 1929, lk. 5jj. — Kliimann, Lineamenti, lk. 5jj.

⁹Sobranije uzakonenii i rasporjaženii pravitelstva, 1917, I, 173, 952.

¹⁰"O vremennom ustroistve Administrativnago upravlenija i mestnago samoupravlenija Estljandskoi gubernii".

¹¹Sob. uz. i rasp. prav., 1917, I, 173, 953: "O vvedenii v deistvie Postanovlenija, 30 marta 1917 goda, o vremennom ustroistve administrativnago upravlenija i mestnago samoupravlenija v Estljandskoi gubernii".

viisi selle autonoomse haldusühiku piirid ühtisid eesti rahvaster-
viku pindalaliste piiridega¹².

Autonoomia avaldus laialdases õiguses korraldada m ä ä -
r u s t e abil kõiki kohalikke haldusasju. Tolleaegne Eesti võis
määrusandlikul teel sättida kodanikkude omavahelist suhtlemist
ning nende käibimist riigi ja kogukonna organitega. Määruste
abil ta võis samuti korraldada oma maa maksundust ja kodanik-
kude majanduslikke kohustusi oma kogukonna hüveoluks. Mää-
rusandlikul teel tolleaegne Eesti võis asutada ameteid ja asutisi
ning juhtida oma ametkondade tegevust¹³.

Nii avaralt sisustatud määrusandlusõigus lõi Eesti maast ja rah-
vast omapärase a u t o n o o m s e k o r p o r a t s i o o n i , kus
Vene riigivõim oli täiesti välja tõrjutud kõigilt kogukondlikelt
haldusaladelt. Vähemalt haldusküsimusis tolleaegne Eesti aval-
das o m a , aga mitte Vene keskvalitsuse tahet¹⁴.

Selliselt mõistetud määrusandlusõigus võimaldab kõnelda
maa ja rahva iseseisvusest h a l d u s l i k u s ehk kogukondli-
kus mõttes¹⁵. Kogukondlikes asjus tolleaegse Eesti iseseisvus oli
tõepoolest väga täielik. Maa administratiivne autonoomia nois
avarais piires oli halduspoliitiliselt õige tähtis saavutus. Kuid
suuremate rahvuslikkude sihtide taotlemiseks too õiguskord oma
käepärastolevate vahenditega oli, praeguse riikliku sõltumatuslega

¹²Sob. uz. i rasp., 1917, I, 173, 952, I ja II. — Eelosundatud *ex-Vene* dekreet ja selle elluviimise määrus ühes vastava lisaga on eesti tõlkes avaldatud *i. E. Maddison/J. Kaiu*, Sundnormide kogu maaomavalitsuste kohta, Rakvere 1926/1932, lk. 9jj.

¹³Sob. uz. i rasp., *l. cit.*, III, 5, ja elluviimise m ä ä r u s ühes
L i s a g a .

¹⁴Keskvalitsuse huve võidi kaitseda halduskohtu korras protestimise
teel. Vt. Sob. uz. i rasp., 1917, I, 173, 953, Lisa, 12, 10, 11 ja 13.

¹⁵Vrd. Maddison, *op. cit.*, lk. 7: "Aus allem dem geht hervor, dass
die so geschaffene Selbstverwaltung in gewissem Sinne die Estland
gewährte Autonomie war: sie war gleichzeitig die Landesverwaltung
und die Selbstverwaltung".

Vrd. ka *ib.* osundatud kirjanduslikke allikaid, *nota* 15. — Kliimann,
op. cit., lk. 6: "...i confini di detta autonomia sono talmente estesi,
da potersi ravvisare nella specie un caso di amministrazione autonoma
nella forma di una unione attiva..."

võrreldes, siiski vägagi puudulik. Sest kogukondliku iseseisvuse ajastul Eestile oli põhiseaduseks ikkagi endise Vene tsaaririigi põhiseadus. Ja tsaaririigi seadusandja oli ühtlasi ka Eesti seadusandja. Seetõttu Eesti evis teotsemisvabadust üksnes Vene kõrgemate riigiaktide raamides.

Autonoomse Eesti kõrgeimaks esinduskoguks ning otsustavaks ja korraldavaks organiks oli Maanõukogu¹⁶. Ta moodustus maakondade ja linnade poolt valitud saadikuist — nõunikest, nii et neist tuli iga 20 000 elaniku kohta üks. Väiksemad linnad aga saatsid vähemalt ühe esindaja¹⁷.

Maanõukogu teostas esijoones parlamentlike funktsioonede ühekoja-süsteemil. Ta valis oma täitvaks organiks Maavalitsuse, kes kollegiaalse asutisena teostas administratiivseid funktsioone¹⁸.

Rahvas teostas oma poliitilisi õigusi valides esindajaid maakondade valimiskogudes¹⁹ ja linnanõunikke, kes teises astmes omakord valisid Maanõukogu liikmed²⁰. Häälõiguslikud olid kõik kodanikud, kes olid ületanud oma 20. eluaasta²¹.

Kogu maa haldus oli rajatud puhtakujulisele deentralisatsiooni printsiibile. Eesti jagunes pindalaliselt väiksemaiks autonoomseiks haldusühikuiks, mille moodustasid linnad ja maakonnad ning vallad ja alevid²². Igal sellisel iseseisval alaühikul oli oma nõukogu otsustava ja korraldava organina ning vastav

¹⁶Sob. uz. i rasp., 1917, I, 173, 952, III, 2. — Avaistung oli 14. juulil 1917.

¹⁷L. cit. ib., 3.

¹⁸L. cit. ib., Lisa: 14, 15.

¹⁹Esindajaid valiti maakondades iga tuhande elaniku kohta üks. — Vt. Sob. uz. i rasp., 1917, I, 173, 952, III, 15, 3, 13.

²⁰Maakonna valimiskogu valis teises astmes ka Maakonna Nõukogu. Vt. l. cit., ib., 14, 7.

²¹Elluviimise määrus, IV (selle määruse dekreetne ehk *contra legem* osa), 16.

²²Eelosundatud õigusallikad. — Svod. Zak., II, Gorodovoje položenije, Položenije ob obštšestvennom upravlenii gorodov, 1915. — Sob. uz. i rasp., 1917, I, 157, 869. — *Ib.*, 1917, I, 245, 1744. — *Ib.*, 1917,

valitsus täitvaks organiks. Nii nõukogud kui ka valitsused teotsesid kollegiaalsete asutistena²³. Nende vahetõrge oli rajatud dualismi printsiibile, s.o. üks ei sõltunud teisest ei poliitiliselt ega juriidiliselt.

Vahelüks Vene riigivalitsuse ja kogukondliku Eesti vahel oli Ajutise Valitsuse kubermangukomissar²⁴. Komissari juures teotses kaks abikomissari, kelledest ühele allus Liivimaa eelmainitud põhjapoolne osa.

Kõik kogukondlikud esinduskogud, seal hulgas ka Maanõukogu, kuid välja arvatud vallanõukogud, haldasid maamääruste, korralduste ja otsuste abil²⁵. Kõik täitvad organid, seal hulgas ka komissar ja ta abid, teotsesid üksnes korralduste ja otsuste abil²⁶.

Maa haldustegevus allus kohtulikule kontrollile. Niihästi riiklikes huvides antud protestid kui ka kodanikkude kaebused otsustati halduskohtu korras. Nii rakendus maa haldustegevuses õiguspärasuse printsiip täies ulatuses²⁷.

II. RIIKLIK ISESEISVUS.

1. Esimesest eelkonstitutsioonist teiseni. — Eelkirjeldatud Eesti kogukondlik iseseisvus kestis kommunistliku riigipöördeni. Kogukondliku iseseisvuse ajastu õiguslik olustik muutub aga põhjalikult, kui Maanõukogu revolutsionaarse Venemaa kiiresti arenevate poliitiliste sündmuste surve all kuulutas enese kõrgeima võimu kandjaks Eestis. See oli 15./28. novembril 1917.

I, 122, 655. — *Ib.*, 1917, I, 187, 1082. — *Ib.*, 1917, I, 262, 1903. — Eestimaa Kubermangu Teataja, 1917, 36.

Vrd. Kliimann, *op. cit.*, lk. 5jj.

²³Vt. eelosundatu. — Valitsusi võis moodustada ka ühepäiste organitena. Vt. Sob. uz. i rasp., 1917, I, 173, 952, III, 10.

²⁴*L. cit.*, *ib.*, 1, 2.

²⁵Lisa (elluviimise määruusele): 7jj.

²⁶*Ib.*

²⁷*Ib.*, 10–14, 32. — Vrd. Maddison, *op. cit.*, lk. 7.

28. november on Eesti rahvusliku elu suurim pöördpäev. See päev on Eesti riikliku iseseisvuse päev. Alates 1917. a. 28. novembrist maa kogukondlikku iseseisvust asendab riiklik iseseisvus, sest siis loodi Eesti rahvusriiklusele normatiivne alus. Selleks ongi Maanõukogu 28. novembri akt, mis on esimene Eesti riigiakt ja ühtlasi Eesti riigi esimene²⁸ eelkonstitutsioon.

28. novembri eelkonstitutsioon konstrueeris, esiteks, kõrgemad riigiorganid. See akt, teiseks, sättis kõrgemate organite võimuvahekorra ning, kolmandaks, määras kindlaks kõrgema võimu käsitsemise alused. See esimene põhiseaduslik akt oli ühtlasi kõrgematele riiklikkudele organitele tuleviku töökavaks.

28. novembril Maanõukogu otsustas²⁹: kuni riigivormi lõpliku määramiseni tunnistada Maanõukogu ainsaks kõrgema võimu kandjaks Eestis³⁰. Teiseks, "igasugused määrused, käsud ja dekreedid, tulgu nad kelle poolt tahes", kehtivad ainult siis, kui Maanõukogu nad on sanktsioneerinud³¹.

28. novembri aktiga põhjustatud muudatused senises õiguslikus korras sisaldasid selles, et endised kõrgemad kogukondlikud organid — Maanõukogu ja Maavalitsus — varustati riigiorganite võimuga. Kuid lõplik riigivorm jääb 28. novembri põhiseadusliku aktiga siiski kindlaks määramata. See ülesanne jäetakse demokraatseil põhimõtetel koostatava valimisseaduse alusel kokku astuva Asutava Kogu hoolde. Pole veel selgunud, kas jäädakse täiesti iseseisvaks riigiks või astutakse Suur-Vene ühendriiki autonoomse vabariigina.

Kuid provisoorselt 28. novembril eelkonstitutsioon korraldab Eesti riiki parlamentliku vabariigi põhimõttel. Sellekohaselt esimeseks kõrgemaks organiks on Maa-

²⁸Vt. Kliimann, *op. cit.*, lk. 7: "Va inoltre sottolineato che il proclama d' allora costituisce il primo atto della Stato e nello stesso tempo il primo atto costituzionale della Estonia".

²⁹"Maanõukogu otsus kõrgemast võimust" avaldatud *i. RT* 1918, 1.

³⁰*Ib.*, 1: "Eesti Maanõukogu tunnistab ennast Eestimaa ainsaks kõrgema võimu kandjaks..."

³¹*Ib.*, 2.

nõukogu, kes nüüdki teotseb parlamentina, kelle kätte aga praegu on koondatud kõik võim riigis. Presidendi instituuti ei tunta. Kõrgemaks täitvaks organiks on esialgselt kollegiaalsuse põhimõttel teotsev Maavalitsus³². Maanõukogu istungite vaheajal teostab kõrgemat võimu edasilükkamatu riikliku vajaduse korral Maanõukogu juhatus, Vanematekogu ja Maavalitsus³³. Nende aktid esitatakse kokkuastunud Maanõukogule kinnitamiseks³⁴.

Riiklikkude organite otsesemaks ülesandeks oli teha kiiret ettevalmistust demokraatse riigikorra normaliseerimiseks. Eeskätt pidi taoteldama Eesti Asutava Kogu peatset valimist ja tegevusse astumist. Rahva ja riigivõimu vahekorraldada kavatseti korraldada vabameelseima demokraatliku vaimus³⁵.

Algakodusõda³⁶, mis kestab 24. veebruarini 1918. Kuid ka keset kodusõja tõkestusi teotsevad kõrgemad riiklikud organid. Maanõukogu Vanematekogu andis 3. detsembril 1917 volitused oma esimesele välissaadikule³⁷, kellele peatselt järgnes teisi. 7. detsembril sama Vanematekogu ühes Maavalitsusega otsustab määrata Eesti Asutava Kogu valimised 3. ja 4. veebruari peale³⁸ ja kokkuastumise 28. veebruariks, mis aga ei teostu³⁹. 19. veebruaril 1918 Vanematekogu asutas erakordsete

³²*Ib.*, 3.

³³*Ib.*

³⁴Õeldakse *ib.*, et need aktid kehtivad kuni "Maanõukogu kokkuastudes nende määruste kohta oma otsuse annab".

³⁵*Ib.*, 1.

³⁶Kodusõda alustavaks esimeseks juriidiliseks dokumendiks on õieti korraldis, mille tegi *Ispolnitelnõi Komitet Sovetov* rabotših, soldatskih i krestjanskih deputatov *Estonskago kraja* 12./25. novembril 1917 Maanõukogu volituste katkestamise ja Asutava Kogu valimiste kohta. Dokument lähetati järgmisel päeval Maanõukogu esimehe aadressil. Maanõukogu alistus 15./28. novembril. Maavalitsus kõrvaldati 20. novembril/3. detsembril 1917.

³⁷*Chargé d'affaires plenipotentiaire* kvalifikatsioonis: A. Piip.

³⁸Samad tähtpäevad valimisteks määras ka *Ispolnitelnõi Komitet Sovetov* Tallinnas juba 25. novembril.

³⁹Kommunistidele oli ohuks eeparatistlikkude häälte tõus 70%-le.

volitustega varustatud kolmeliikmelise P ä ä s t e k o m i t e e⁴⁰, kes 24. veebruariks moodustas esimese Eesti A j u t i s e V a l i t s u s e⁴¹. Samal päeval, pisut enne Saksa okupatsioonivägede sissemarssimist, Vanematekogu avaldas "Manifesti kõigile Eestimaa rahvastele"⁴². Sellest päevast algab noore riigi iseseisvuse arengus t e i n e e t a p p, mis lõpeb 4. juunil 1919 proviisorse põhiseaduse andmisega.

2. Teisest eelkonstitutsioonist kolmandani. — Maanõukogu Vanematekogu M a n i f e s t 24. veebruarist 1918 on eesti riigi t e i s e k s⁴³ eelkonstitutsiooniks. 24. veebruari akt määrab üldisi põhimõtteid, mille järgi riiki peab edaspidi hallatama ja valitsetama. Sama riigiakt jätkuvalt piirtab riigi pindala ja seadleb riigi kõrgemaid organeid ning annab neile osalise tegevusprogrammi.

Manifest rõhutab kõigi kodanikkude üheõiguslust ja võimaldab kõigile rahvaliidmeile, vaatamata nende usule, rahvusele ja poliitilisele kuuluvusele, ühtlast kaitset kohtute ja seaduste ees. Rahvusvähemustele kindlustatakse juba nüüd kultuurautonoomia, kõigile kodanikele eranditult aga usu-, sõna-, trüki-, ühinemis- ja streigivabadus ning isiku- ja kodukolde puutumatus. Need õigused ja vabadused peavad Eestis nüüdsest peale kehtima vääramatult. Mingisuguseid poliitilisi vangistusi ega vange ei tohi olla⁴⁴.

⁴⁰Vt. RT 1918, 1: "Vanematekogu otsus Päästekomitee loomisest". — Liikmed: K. Päts, J. Vilms, K. Konik.

⁴¹*Ib.*, "Päästekomitee päevakäsk Ajutise Valitsuse loomisest". — Esimesteks ministriteks — pea-: K. Päts, kohtu-: J. Vilms, välis-: J. Poska, raha- ja riigivarade-: J. Kukk, põllutöö- ja toitlus-: J. Raamot, teede-: F. Peterson, töö- ja hooldus-: V. Maasik, haridus-: P. Põld. Peaministri ametiga oli seondatud sise- ning kaubandus- ja tööstusministri amet.

⁴²RT 1918, 1, e s i m e n e akt Eesti ametlikus seadustelehes.

⁴³Kliimann, *op. cit.*, lk. 7: "Il manifesto predetto del 24 febbraio 1918 è da considerarsi come il secondo atto costituzionale della Estonia indipendente".

⁴⁴Vt. Manifesti pp. 1–7.

Maanõukogu jääb ka nüüd kõrgeimaks riigiorganiks⁴⁵. Tema otseseks ülesandeks jääb teostada parlamentlikke funktsioone⁴⁶. Riigivalitsuseks on Maanõukogu poolt ametisse määratav Ajutine Valitsus⁴⁷. Endine Maavalitsus ses perioodis enam ei teotse. Kõrgema juhtiva üksikisiku näol esinevat riigipead ei tunne ka Manifest.

Siit nähtub, et Eesti teine eelkonstitutsioon rajas ses iseseisvuse arenguastmes riigivalitsemise parlamentliku vabariigi ning parlamentarismi põhimõttele. Vahekord kodanikkude ja riigivõimu käsitsejate vahel luuakse demokraatismi alusel ja õigusriigi põhimõttel⁴⁸. Riigivormi lõplik määramine jäetakse aga teiseski eelkonstitutsioonis Asutava Kogu hoolde⁴⁹.

Järgmisel päeval peale Manifesti andmist Saksa okupatsiooniväed marssisid Tallinna. Okupatsiooniaeg kestab 11. novembrini 1918⁵⁰. 22. novembril algas Eesti—Venetsõda⁵¹.

6. märtsil 1918 Ajutine Valitsus annab juhiseid salajase ringkirja kujul alluvaile organeile edaspidiseks teotsemiseks. Sündmustest takistatuna ta määrab oma tegevuskava kindlaks esialgu alles 11. ja korduvalt 16. novembril 1918. Valitsemisprogramm on sõnastatud Ajutise Valitsuse vastavais deklaratsioonēs.

⁴⁵See küsimus ei ole Manifestis lahendunud päris selgesti. *Pro* on 10. lõigend: "... jääb kõik valitsemise ja seaduseandmise võim Eesti Maapäeva [Maanõukogu] ja selle poolt loodud Eesti Ajutise Valitsuse kätte..." *Contra*: "Eeltähendatud maakohtades [Vabariigi piirides] on ainsaks kõrgemaks ja korraldavaks võimuks Eesti Maapäeva poolt loodud rahvavõim Eesti maa Päästmise Komitee näol". Vt. 7. lõigend.

⁴⁶Manifesti 10. lõigend.

⁴⁷*Ib.* — Vrd. ka "Üleandmise leping", RT 1918, 1, punkt 1.

⁴⁸Lõigend 5, 18, lõppsõnu: "... Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õigus valitseks..."

⁴⁹10. lõigend.

⁵⁰Vt. ka "Üleandmise leping", RT 1918, 1. — *Nota* 52.

⁵¹Vt. "Eesti Vabariigi kaitsjatele", RT 1918, 2.

Neis seatakse esimeseks ülesandeks Asutava Kogu peatse kokkustumise⁵² ettevalmistust.

Asutava Kogu valimisseaduse Maanõukogu võtab vastu juba 24. novembril 1918 ja see üllatakse 28. ja 30. novembril s.a.⁵³. Asutava Kogu liikmete arv aga määratakse lõplikult kindlaks alles 6. veebruaril 1919⁵⁴. Saja kahekümnest⁵⁵ saadikust koosnev Asutav Kogu valitakse erakordselt demokraatlikult. Rõhutavalt esitab valimisseadus samu printsiipe, mis võttis omaks ka pärastine Põhiseadus.

Asutava Kogu valimised toimuvad 5., 6. ja 7. aprillil 1919⁵⁶. Oma esimeseks istungiks Asutav Kogu astub kokku 23. aprillil⁵⁷. 4. juunil ta annab provisoorse Põhiseaduse, millega algab k o l m a s e t a p p Eesti riikliku iseseisvuse õiguslikus arengus ning lõpeb Manifestiga alustatud eelperiood.

Maanõukogu eelmainitud Manifest, kirjeldades muu seas ka tolelaegseid sündmusi, konstateerib⁵⁸, et "rahvaheitlus on vene tsaaririigi pehastunud alustoeid põhjani purustanud". Teiselt poolt Manifest juhib tähelepanu hävitavale korralagedusele oma emamaal Venes ning läänest sissemarsivaile Saksa vägedele, kelle sihiks oli vallutada kõigepealt just Balti mere rannikumaid. Sel saatuslikul ajal Maanõukogu, üksmeelsel kokkuleppel demokraatismi alusel teotsenud poliitiliste parteidega ja seltskondlikkude organisatsioonidega, pidas tarvilikuks määrata oma maa ja rahva tuleviku kindlustamiseks:

⁵²Vt. "Eesti Ajutine Valitsus Eestimaa rahvastele", RT 1918, 1. — "Eesti Vabariigi kodanikkudele", *ib.* — "Ajutise Valitsuse deklaratsioon", RT 1918, 3.

⁵³"Eesti Asutava Kogu valimisseadus", RT 1918, 2 ja 3.

⁵⁴RT 1919, 9, I, 20, § 1.

⁵⁵Esialgse kavatsuse järgi pidi Asutav Kogu olema s a j a l i i k m e l i n e. Vt. *nota* 53.

⁵⁶Vt. RT 1919, 9, III: Teadaanne nr. 5 ja nr. 6. — Esialgse kavatsuse järgi pidi valitama 1., 2. ja 3. veebruaril 1919 või hädajuhtumil 8., 9. ja 10. veebruaril 1919.

⁵⁷Vt. *nota* 56. — Esialgse kavatsuse järgi — 20. veebruaril 1919.

⁵⁸Vt. Manifesti 3. lõigend.

“Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides kuulutatakse tänasest peale iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks”⁵⁹.

Sellest viimasest lausest lingvistlikult mõtlevad juristid⁶⁰ järeldasid, et Manifesti peab mõistma aktina, millega esmakordselt rajati Eesti riiklik iseseisvus. Ja sellekohaselt mõnel pool tahetakse 24. veebruari mõista Eesti riigi sünnipäevana, millena teda praegu ka ametlikult⁶¹ mälestatakse.

Sellisel järeldajad on üsna kaugel poliitiliste sündmuste korrapärasest riigiõigusteaduslikust analüüsist. Neil unub Manifesti eelosundatud lause man Manifesti muu sisu, millega nende väide on vastuoksuses. Neil unub ka kogu riigipoliitiline sündmustik enne Manifesti. Päriselt tähelepanuta jääb neil aga Maanõukogu 28. novembri Otsuse ja Manifesti enese normatiivne iseloom. Ka ei suuda nad hoida lahus riigi juriidilist tekkimist riigi faktilisest sünnist ning riigi kujunemist siseõiguse mõttes riigi astumisest rahvusvahelisse käibimusse. Lõppeks unub neil ka asjaolu, et rahva iseseisvusel, eriti aga riiklikul iseseisvusel on mitu iseseisvuse astet.

24. veebruarile pidulikult peatuma jääda ei ole õigust isegi traditsioonilise koolkonna juristidel. Vana juristspetsialist vajab riigi olemasoluks kõrgemat võimu teataval pindalal asuva rahva üle. Need kolm riigielementi — võim, maa ja rahvas — oli 28. novembri akti kohaselt kõik juba olemas. Kaks vajalikku elementi — maa ja rahvas — olid juriidiliste mõistetena loodud juba kogukondliku iseseisvuse ajal. Juba siis piiritati Eesti pindala ja loodi iseseisva õigusliku ühikuna eesti rahvastervik. Traditsionalistidele vajalik kolmas element — kõrgem võim ja

⁵⁹Vt. 5. lõigend.

⁶⁰Vt. üksikasjalisi viiteid nii teaduslikele kui ka rahvalikele kirjandusallikaile i. Maddison, *op. cit.*, *notae* 1–85. — Eesti juristide teaduslike äriteid vt. resümeerivalt i. Kliimann, *op. cit.*, lk. 8, *nota* 1.

⁶¹Vt. RT 1934, 105, 827, § 1: “...iseseisvuse päev (24. veebruar)....”

tema kandja — loodi 28. novembril 1917. Seda asjaolu tunnustab ka Manifest ise, samuti Maanõukogu Vanematekogu ja pärastpoolle ka Ajutine Valitsus oma Ajutistes administratiivsetes seadustes 19. novembrist 1918⁶². Manifest ise tunnustab k õ r g e m a v õ i m u k o n t i n u i t e e t i, kõneldes enne 24. veebruari loodud Päästekomiteest ning selle viimase poolt ametisse määratud Ajutisest Valitsusest. Ajutine Valitsus aga omakorda tunnustab riigiaktideks kõik eelnenud normatiivtoimingud ainult sedamööda, kui võrrad on kokkukõlas 28. novembri eelkonstitutsiooniga⁶³. Siit nähtub selgesti 24. veebruari akti täielik kontinuiteet Manifestile eelnenud õiguslike sündmustega. 24. veebruarile eelnenud poliitiliste sündmuste ahelas Manifest on ikkagi Eesti riigi t e i s e k s⁶⁴ eelkonstitutsiooniks, järgnedes 28. novembri k o n s t i t u t i i v s e l e Otsusele kõrgemast võimust.

28. november andis Eestile riikliku ühiku ilme. Ta ei määranud aga loodud riigi iseseisvuse ja sõltumatuse astet lähemalt, jättes selle ülesande lahendamise Asutava Kogu hoolde. 24. veebruar on juba samm ettepoole riikliku iseseisvuse ilme määramisel. Ta juba eraldab Eesti täielikult oma emamaast ja teistest riikidest. Kuid ega temagi, nagu 28. novembri, ei määrata riigi s õ l t u m a t u s e küsimust, jättes selle samuti Asutava Kogu hoolde. 24. veebruari Manifest ütles ainult, et n ü ü d s e s t p e a l e Eestimaa on nimelt i s e s e i s e v demokraatlik vabariik. See on küsimus, mida 28. novembril lähemalt ei puudutatud.

Eesti riikliku iseseisvuse tekkimisos loos Manifest ei ole k o n s t i t u t i i v n e, s.o. loov riigiakt. Manifest on ses loos vaid d e k l a r a t i i v n e a k t⁶⁵, s.o. akt, mis vaid juba olemasolevat konstateerib ning seda veelkordselt lähemalt määritleb.

⁶²Vt. "Ajutised administratiivseadused", RT 1918, 1.

⁶³Vt. *ib.*, Seadus 1, p. 2.

⁶⁴Vt. *nota* 43. — Maddison/Angelus, *op. cit.*, lk. 1, on erineval arvamusel: "Das "Manifest" müsste unseres Erachtens als erste estnische Verfassung angesehen werden. . ."

⁶⁵Selliseid manifestitaolisi iseseisvuse deklaratsioone tunnevad meie õigusajaloolased juba m a n i f e s t i e e l s e s t ajastust. Nood on oma enamikus juriidiliselt märksa sisuselgemad ja sõnastatud kindlamalt. Manifest on deklaratsiooninagi n o r m i t e h n i l i s e l t segasemaid riigiakte tollest ajast. Õiguslikult konsekventsemad ja kind-

24. veebruar on siiski küllalt j u h u s l i k u i l m e g a päev, olgugi et sel päeval Eesti riikliku iseseisvuse aste täpsemalt fikseeriti. Riigiõiguslikus mõttes eelnes sellele päevale märksa olulisemaid sündmusi. Mainitagu eelkõike Asutava Kogu valimiste määramist veebruaris 1918, siis Päästekomitee loomist ja viimase poolt Ajutise Valitsuse ametisse seadmist. Ei tule vististi kellelgi meelde vaielda mainitud organite riikliku iseloomu vastu. See asjaolu, et Ajutine Valitsus ei olnud loodud mitte Manifesti andja poolt, osutab eeskätt j u s t sellele, et 24. veebruar ei konstitueeritud Eesti riiklikku iseseisvust, vaid seda ainult deklareeris, tehes vastavas aktis sellekohaste juriidiliste sündmuste kokkuvõtte⁶⁶.

Ei ole erilist põhjust jääda 24. veebruarile pidulikult peatuma ka nn. riigivõimu e f e k t i i v s u s e t e o o r i a pooldajail. Efektiivsuse teooria rajab riigi tekkimise mitte j u r i i d i l i s e l e a k t i l e , vaid f a k t i l i s t e l e s ü n d m u s t e l e . Selle teooria pooldajaile on tähtis teha kindlaks, kas n o r m a t i i v s e l t , s.o. juriidiliste aktide alusel tekkinud riigivõim on saanud kuidagi avalduda, millest siis neile nähtub, kas rahvas talle alistub või mitte.

Teatavasti rahvas alistus ühtviisi nii 28. novembri⁶⁷ kui 24. veebruari sündmustest kasvanud korraldistele. Mõlemal juhul riigivõimu efektiivsus, t e g e l i k k u s avaldus minimaalses ulatuses.

Pärastine okupatsiooniaeg ei tule arvesse normatiivseil vaatlejail. Okupatsioon ei riiva ju riigi iseseisvuse juriidilist külge vähimalgi määral. Küll on aga okupatsiooniaeg tähtis efektiivsuse teooria pooldajail. Võimu efektiivsuse mõttes tuleks lugeda

lailmelisemad olid kõik meie omaaegse diplomaadi dr. Jaan Tõnissoni iseseisvalt kontsepeeritud iseseisvuse deklaratsioonid.

⁶⁶Sellelaadseid sündmuste juriidilisi resümeeringuid tehti ka p ä r a s t Manifesti. Vt. Asutava Kogu protokollid, I. istungjärg 1919. a., veerg 473: "Iseseisvuse akti vastuvõtmine ja allakirjutamine". — Nagu Manifesti nii ka Iseseisvuse akti deklaratsioon oli suunatud välisriikide aadressil: "Eesti rahvas peab oma õiguseks ja kohuseks praegusel maailma ajaloo ja enese saatuse pöördeajal astuda kõigi haritud rahvaste ette järgmise sletusega." *Op. cit., ib.* — RT 1919, 47, I, 97.

⁶⁷Teatavasti eesti separatistid said oma Asutava Kogu valimistel veebruari alguses 1918 70%-se häälteenamuse.

Eesti riigi alguspäevaks mitte mingil juhul 24. veebruari 1918 ja isegi mitte 11. novembril 1919, mil lõppes okupatsioon, vaid alles 23. aprillil 1919. Sel päeval Asutav Kogu kolis varem normatiivselt valmis ehitatud riigihoonesse peremehena. Ainult Asutava Kogu kohta tohib öelda, et tema võim oli otse rahva suust kukunud. Sel korral kõrgema võimu kandja — Asutava Kogu — võimu efektiivsuses rahva suhtes ei ole enam kahelda.

3. Kolmandast eelkonstitutsioonist Põhiseaduseni. — Keset Vabadussõda ja sisepoliitilise olustiku mõjutusel loodi Eesti Vabariigi ajutine valitsemiskord⁶⁸ e k s t r e e m l i b e r a l i s t l i k e l p õ h i m õ t t e i l . Ta anti 4., avaldati aga 9. juunil, mil ta hakkas ka kehtima⁶⁹. Ajutine valitsemiskord 4. juunist on Eesti kolmandaks eelkonstitutsiooniks.

Kui 28. november pani aluse Eesti riiklikule iseseisvusele ja 24. veebruar määras lähemalt riikliku iseseisvuse astet, siis 4. juuni normib nii riiklikku iseseisvust kui ka sõltumatust. Selle poolest 4. juuni eelkonstitutsioon on läinud märksa kaugemale kahest eelmainitud aktist, millest kumbki ei tegelnud riikliku sõltumatuse küsimusega.

28. novembri aktis öeldakse: Eesti on demokraatlik vabariik. 24. veebruari aktis aga lisatakse: Eesti on iseseisev demokraatlik vabariik. Kuid 4. juuni akti 1. §-s öeldakse juba: Eesti on iseseisev ja sõltumatu demokraatlik vabariik⁷⁰.

Kolmanda konstitutsiooni põhjal ses perioodis kõrgeim võim põhimõtteliselt kuulus rahvale⁷¹. Viimase nimel kõrgemat võimu teostas Asutav Kogu⁷², kes on permanentseks seadusandlusasutiseks, teotsedes sellisena ühekoja-süsteemil. Et parlamendi

⁶⁸“Eesti vabariigi valitsemise ajutine kord”, RT 1919, 44, I, 91.

⁶⁹*L. cit.*, § 25.

⁷⁰Autentselt: “Eesti on iseseisev rippumata demokraatlik vabariik”.

⁷¹*Lex cit.*, § 9: “Eesti vabariigi kõrgem võim kuulub Eesti vabariigi rahvale”.

⁷²*Ib.*: “Rahva nimel ja tema valikul teostab kõrgemat võimu Asutav Kogu”.

esimees on ühtlasi Vabariigi sise- ja välisesindajaks⁷³, siis ei tuntud tollal ka riigipea instituuti. Nii seati riigi juhtimine ekstreemparlamentliku vabariigi põhimõttele.

Asutav Kogu eraldas enese liikmeskonnast legislatiivse erikolleegiumi Seadusandluse Delegatsiooninäol⁷⁴. Parlamendi istungite vaheaegadel ja järelkontrolli all see instants oli õigustatud andma dekreete⁷⁵. Sama õigust evis ka Vabariigi Valitsus⁷⁶. Tema aktid tuli esitada Asutavale Kogule kahe nädala jooksul. Ei kinnitatud või ei esitatudki neid, siis kustus dekreetide kehtejõud automaatselt⁷⁷.

Asutava Kogu volitusel ja valve all kõrgemat haldusvõimu teostas Vabariigi Valitsus⁷⁸, kes teotes kollegiaalsuse põhimõttel. Et selle kolleegiumi volitused kestsid ühe aasta⁷⁹, siis oli Vabariigi Valitsuse ja Asutava Kogu vahekord rajatud dualismi printsiibile. Dualism aga ei saanud pääseda kehtima kinnise printsiibina selle asjaolu tõttu, et Valitsus pidi oma tegevusest andma aru parlamendile⁸⁰. Sel põhjusel Eesti Vabariigi ajutises valitsemiskorras väljendust leidnud dualism tegelikult areneski parlamentarisimiks.

Kõrgema kohtuvõimu teostamiseks Asutav Kogu lõi Riigikohtu⁸¹, kellele otseselt allusid kõik jurisdiktsioonilise funktsiooniga tegelevad asutised ja ametnikud.

Kodanikkude õigused ja vabadused kindlustati⁸². Nende vahekord riigivõimu esindajatega rajati õigus- ja kohturiigi põhimõttele. Halduse tegevuse vastavust kehtivale õigu-

⁷³Ib.: "Vabariigi seaduslikuks esitajaks on Asutava Kogu esimees. . ."

⁷⁴L. cit., § 12.

⁷⁵L. cit., ib. — RT 1919, 47, I, 98.

⁷⁶RT 1919, 109, I, 199.

⁷⁷Ib.

⁷⁸RT 1919, 44, I, 91, § 15jj.

⁷⁹L. cit., § 16.

⁸⁰Ib., § 15, § 9.

⁸¹Ib., § 9.

⁸²Ib., § 4–§ 8.

sele kontrolliti kohtulikult. Nii kindlustati kodanikele laiaulatuslik õiguskaitsse riigi vastu⁸³.

4. juuni aktis määritletud ajutist valitsemiskorda võis muuta parlament ise. Muutmine teostus, kui selle poolt oli vähemalt pool parlamendi seaduslikust liikmeskonnast, s.o. vähemalt 60 saadikut⁸⁴.

4. juuni eelpõhiseaduse otseseks järglaseks sai 15. juunil 1920 antud Eesti Vabariigi Põhiseadus [Ps]⁸⁵. Ta avaldati alles 9. augustil. Vastava elluviimise seaduse alusel ta hakkas kehtima 21. detsembril 1920⁸⁶.

4. Põhiseadusest Põhiseaduse muutmise seaduseni. — Väheste eranditega Põhiseadus on võtnud omaks Ajutises valitsemiskorras väljendunud riigi- ja haldusõiguslikud põhimõtted, neid vaid selgemalt sõnastades ja arendades. Suuremaid ideoloogilisi muudatusi esineb peamiselt riigivõimu rakkimis, riigiorganite rakingus ja pädevuses.

A. Kogu riigivõimu allikaks on rahvas ideelise⁸⁷ suurusena. Rahvas aktiivkodanikkonnana, s.o. oma hääleõiguslike kodanike kogu näol on riigivõimu otseseks teostajaks⁸⁸. Tuntud viiesabalise valimissüsteemi alusel rahvas valib oma esindajaks sajalikmelise permanentse seadusandliku asutise Riigikogu⁸⁹, kes omakord seab ametisse Vabariigi Valitsuse kõrgemaks haldusorganiks⁹⁰. Pea-

⁸³RT 1919, 10, I, 23.

⁸⁴RT 1919, 44, I, 91, § 24.

⁸⁵RT 1920, 113/114, I, 243.

⁸⁶RT 1920, 113/114, I, 244. — Juba 9. augustil hakkasid kehtima Ps-e 27., 28., 33., 36., 37. ja 45. §. Muu osa pääses kehtima järgmisel päeval peale Riigikogu valimistulemuste üldamist RT-s, s.o. 21. detsembril 1920.

⁸⁷Vt. F. Korsakov, Rahvaesinduse idee Eesti Vabariigi Põhiseaduses, i. Õigus 1929, 4, lk. 113jj. — A.-T. Kliimann, Arvustavaid märkmeid ühe põhiõigusliku artikli avaldamise puhul, *ib.*, lk. 129. — Ps-e § 1.

⁸⁸Vt. Kliimann, *op. cit.*, *ib.* — Ps-e § 27.

⁸⁹Ps-e § 35 ja 36.

⁹⁰Ps-e § 57 ja 59.

le Riigikogu valimise rahvas teostab riigivõimu rahvahääletamise, rahvaalgatamise⁹¹ ja omavalitsusühikute esinduskogude⁹² ning mõningate seaduses ettenähtavate kohtunikkude⁹³ valimise teel.

Aktiivkodanikkond teotseb fakultatiivsuse põhimõttel. Teiste sõnadega, hääleõiguse kasustamine hääletamistel, s.o. valimise, rahvahääletamise ja -algatamise korral, ei või olla kodanikule sunduslik⁹⁴.

Aktiivkodanikkonna moodustavad kõik kodanikud, kes evivad hääleõigust. Hääleõiguslik on aga üldiselt iga kodanik, kes on ületanud oma 20. eluaasta ning on olnud eesti riikkondsuses katkestamatult vähemalt ühe aasta⁹⁵. Erandlikult ei evi hääleõigust ja seega ühtlasi ei kuulu aktiivkodanikkonda mõned üksikud kodanikkude kategooriad. Hääleõigusest on jäetud ilma eeskätt need kodanikud, kes on seaduslikus korras tunnistatud nõdra- või hullumeelseks, samuti hooldusel olevad pimedad, kurtummad ja pillajad ning mõni liik roimareid⁹⁶.

⁹¹Ps-e § 29.

⁹²Ps-e § 76.

⁹³Ps-e § 70.

⁹⁴Vt. lähemalt A.-T. Kliimann, Hääleõigus ja hääletamissund, Tartu, 1931. — Et see küsimus oma ajal tekitas teaduslikku poleemikat ning tegelikult pandi kehtima hääletamissundus, siis revideeritud PS-e vastav põhimõte väljendati *expressis verbis*: "Rahvahääletamisest, Riigikogu valimisest ja Riigivanema valimisest osavõtt on vabatahtlik". Ps-e muutmise seadus, § 29. — RT 1931, 50, 380, § 37. — Jüri Uluots, Rahvas ja ta funktsioneerimine Eesti Põhiseaduse järgi, i. Õigus 1932, 6, lk. 241jj., 10, lk. 433jj. *Op. cit.* on mõeldud positiivse vastusena Kliimanni eelosundatud kirjutisele.

⁹⁵Ps-e § 27.

⁹⁶Ps-e § 28. — Olgu eriti rõhutatud, et hääleõiguseta roimarite liigitus peab olema antud ilmtingimata Riigikogu valimise seaduses. Sisalduvad vastavad andmed ka, näiteks, Kriminaalseadustikus või mõnes muus aktiivkodanikke puudutavas eriseaduses, siis sellekohase teksti erinemisel tuleb normatiivselt eeldada Riigikogu valimise seaduse sõnastust.

Seadusandlusorganite naiseinevad võrdsete suurustena aktiivkodanikkond ja Riigikogu⁹⁷. Mõlemad organid teotsevad ühel ja samal alal ühise pädevuse piirides: aktiivkodanikkond väheste eranditega Riigikogu kasuks ja Riigikogu väheste eranditega aktiivkodanikkonna kasuks. Mõlema pädevuseks on üldaktide toimetamine. Üldaktide all on mõelda akte, millega abstraktselt ja impersonaalselt korraldatakse õigusliku elu üldjuhumeid⁹⁸. Sedaviisi Ps on seadnud Eesti seadusandluse tsentralistliku legislatiivsüsteemi alusele⁹⁹.

Seadusandluse alal aktiivkodanikkond teotseb kordise esisevalt, kordsooltuvalt. Iseseisvalt teotsedes aktiivkodanikkond asub teiste organitega aktessoorsuse vahekorras¹⁰⁰. Iseseisvalt teotsedes ta võtab vastu või lükkab tagasi aktessoorsete organite — Riigikogu või 25 000 aktiivkodaniku — algatatud seaduseelnõud. Olgu tähendatud, et ka Riigikogus vastuvõetud seadus võidakse 25 000 aktiivkodanikule panna ette rahvaalgatamiseks, kui seda peaks nõudma kolmandik riigikoguliikmeist¹⁰¹.

Rahvas 25 000 aktiivkodaniku koguna on oma seadusandlustegevuses sõltuvalt aktiivkodanikkonnast või Riigikogust, kellele suhtes ta siis ise esineb aktessoorse osaorganina. 25 000 aktiivkodaniku kogu on sellisel juhul ainult seaduste algatajaks, lõppsõna ütlejaks on aga siis Riigikogu või aktiivkodanikkond tervikuna¹⁰².

Oma võimustme poolest aktiivkodanikkond ei erine Riigikogust millegagi. Ta ei asu ei kõrgemal ega madalamal Riigikogust, vaid on seatud viimasega just ühele ja samale normatiivsele tasemele. Et võimalikkude konfliktide korral rahvaakti eelistatakse Riigikogu aktile, see asjaolu ei evi nende organite normatiivse võimutaseme otsustamiselt eoreetiliselt

⁹⁷Vt. A.-T. Kliimann, Administratiivakti teooria, Tartu 1932, lk. 69j.

⁹⁸Vt. *op. cit.*, lk. 57j., 166.

⁹⁹*Op. cit.*, lk. 69.

¹⁰⁰Kliimann, Lineamenti, lk. 10jj. — Prof. J. Uluots, Riigikogu juriidiline laad ja funktsioonid, i. Õigus 1928, 5/6/7, lk. 138jj.

¹⁰¹Ps-e § 30.

¹⁰²Ps-e § 30 ja 31.

tähtsust. See, et rahva algatatud seaduseelnõu tagasilükkamine Riigikogus või Riigikogus vastu võetud seaduse tagasilükkamine rahvahääletusel toob kaasa uued Riigikogu valimised¹⁰³, on Eesti riigikorras mõistetav ainult Riigikogu tegevuse poliitilise korrektuurivahendina.

Rahvahääletus on sunduslikult vajalik Ps-e muutmiseks, aga ka juhtumil, kui Riigikogu lükkab tagasi rahva algatatud seaduseelnõu¹⁰⁴.

Aktiivkodanikkonna seadusandluse pädevusse ei kuulu haldusfunktsiooni teostamine. Rahvahääletamise teel ei või tulla otsustamisele õigusliku elu üksikjuhtumid, mida tavaliselt korraldab vaid haldus ise oma üksikaktide abil¹⁰⁵.

Valimisõigus on rajatud proportsionaalse valimissüsteemi üldsuse, ühtluse, otsesuse ja salasuse põhimõttele. Passiivne ja aktiivne valimisõigus, s.o. valimise ja valitavuse õigus ei erine¹⁰⁶.

Legislatiivfunktsiooni permanentseks teostajaks on Riigikogu¹⁰⁷. Valijad ei saa kutsuda tagasi tema liikmeid¹⁰⁸. Viimased ei ole oma otseses töös poliitiliselt vastutavad¹⁰⁹. Nende isikupuutumatus sõltub Riigikogu eelloast, välja arvatud juhtum, mil riigikoguliige on tabatud roimalt¹¹⁰. Riigikoguliikmete amet on kutseline, kestab kolm aastat, ei ole seondatav kaitseväeteenistusega ega Vabariigi Valitsusele alluvate ametitega, välja arvatud abiministrite amet¹¹¹.

Riigikogu pädevus haarab üksnes üldakte ja erandlikult ka Ps-s taksatiivselt loendatud üksikakte¹¹². Ta teotseb

¹⁰³Ps-e § 32.

¹⁰⁴Ps-e § 31, 32 ja 88.

¹⁰⁵Aktiivkodanikkonna seadusandluse ei kuulu erandlikult ka maksuseadused. Vt. Ps-e § 34.

¹⁰⁶Ps-e § 37.

¹⁰⁷Ps-e § 35.

¹⁰⁸Ps-e § 45: "Riigikogu liikmed ei ole seotud mandaatide läbi".

¹⁰⁹Ps-e § 48.

¹¹⁰Ps-e § 49.

¹¹¹Ps-e § 39, 50, 51, 38.

¹¹²Ps-e § 52, 60; 34.

ühetoone -põhimõttele autonoomse kodukorra alusel, mis antakse seadusena¹¹³. Kõikide moodustavad 50 liiget¹¹⁴.

Administratiivfunktsiooni teostab Vabariigi Valitsus, mis kollegiaalse asutisena koosneb Riigivanemast ja ministreist¹¹⁵. Seatakse ametisse ja vabastatakse sellest Riigikogu poolt¹¹⁶. Kogu Valitsus vastutab kolleegiumina, üksikud liikmed aga, välja arvatud Riigivanem, ka singulaarselt¹¹⁷. Presidendi instituti ei tunta.

Vabariigi Valitsuse ülesandeks on juhtida riigi sise- ja välispoliitikat, hoolitseda riigi välise puutumatus, sisemise julgeoleku ja seaduste täitmise eest¹¹⁸. Taksatiivselt loendatud halduse üksikaktid vajavad Riigikogu kinnitamist või eelluba¹¹⁹. Kaitsevõtte puutuvais küsimusis Vabariigi valitsusel on *praeter legem* määruste andmise õigus¹²⁰.

Riigivanem, juhataes Vabariigi Valitsuse istungeid, teotseb selle kolleegiumi siseorganina ning esineb siis ministrite suhtes *primus inter pares* kvalifikatsioonis. Pärides aga aru üksikuult ministreilt ning juhtides ja ühtlustades nende tegevust, Riigivanem tõuseb muist kolleegiumi liikmeist kõrgemale, jäädes siiski kontrollorganina Vabariigi Valitsuse seesmusse oma *primus omnium* kvalifikatsioonis. Esindades Eestit nii rahvusvaheliselt kui ka siseriiklikult, Riigivanem ei teotse enam oma kolleegiumi siseorganina. Kui eriõigustega ja kohustustega valitsusliige ta suunab siis oma tegevuse väljapoole Vabariigi Valitsust, olles viimase välisorganiks¹²¹.

¹¹³Ps-e § 44.

¹¹⁴Ps-e § 46.

¹¹⁵PS-e § 57, 58 Vt. lähemalt J. Uluots, Valitsemisvõimu korraldamisest Eestis, i. Õigus 1929, 1, lk. 1jj.

¹¹⁶Ps-e § 59.

¹¹⁷Ps-e § 64.

¹¹⁸Ps-e § 60, üldklausel.

¹¹⁹Ps-e § 60, pp. 1, 3, 4, 5.

¹²⁰Ps-e § 81.

¹²¹Ps-e § 61.

Jurisdiktsioonilist funktsiooni ja ühtlasi ka kõrgemat kohtuvõimu teostab Riigikogu poolt valitavaist riigikohtunikest koosnev Riigikohus¹²² autonoomsuse põhimõttel. Seega Riigikohus evib kohtuorganisatsioonisse puutuvais küsimusis internse määrusandluse õigusi. Ta määrab ka ametisse temale alluvais kohtuinstantides teotsevaid ametnikke ja kohtunikke, kuivõrra viimased ei ole lihtseaduste alusel valitavad¹²³.

Kohtumõistmine on rajatud sõltumatuse ja monopoolsuse printsiibile¹²⁴. Ei või olla ühtki normi Riigikogu poolt, mis riivaks kohtute jurisdiktsioonilist sõltumatust. Halduse ja kohtute vahekord on korraldatud sepa ratsioonisisüsteemi¹²⁵ alusel. Sellekohaselt ei või tulla ühtki normi haldusorganeilt, mis kohut kuidagi kohustaks või õigustaks millekski. Separatsiooniprintsiibist on tingitud kohtuniku ameti sobimatus¹²⁶ mõne muu palgalise ametiga haldustegevuse alal. Sõltumatuse printsiibist omakord on tingitud kohtuniku tagandatus¹²⁷, siirdatus¹²⁸ ja alandatus¹²⁹ nii ainelises kui au mõttes. Kohtumõistmise monopoolsuse põhimõtte kohaselt ei või olla teisi kohtulikke instantse peale nende, mis alluvad Riigikohtule. Ja kui selliseid siiski luuakse, siis ei või nende otsused olla kunagi lõplikud, vaid peavad viimases astmes ikkagi alluma Riigikohtu kontrollile. Kohtumõistmise monopoolsuse printsiip nõuab, teiseks, et iga õiguslik vaidlus peab leidma kohtuliku lahenduse. Ei ole lubatud ei Riigikogule ega Valitsusele võtta ära kodanikelt kohtu poole pöördumise võimalust.

¹²²Ps-e § 69. — Vt. Prof. J. Uluots, Kohtuvõimu korraldus põhiseaduses, i. Õigus 1928, 5, 6, 7, lk. 211jj.

¹²³Ps-e § 70.

¹²⁴Ps-e § 68, 69, 70, 71, 72.

¹²⁵Vt. A.-T. Kliimann, Tsiiviilkohtu halduskohtulik eelmõist, Tartu, 1933, lk. 1jj.

¹²⁶Ps-e § 72.

¹²⁷Ps-e § 71, esimene lõigend.

¹²⁸Ps-e § 71, teine lõigend.

¹²⁹Ps-e § 71.

Eelloendatud põhimõtted kehtivad nii korraliste kui ka erakorraliste kohtute suhtes. Viimaste suhtes nad kehtivad küll ainult jurisdiktsioonilise funktsiooni teostamise momendil. Erakordsed kohtunikud, kuigi alluvad ühel alusel teistega kõrgemale kohtule, ei ole kindlustatud tagandamise, siirdamise ja alandamise vastu. Erakordsed kohtud on lubatud sõja ajal kui ka kaitseseisukorra tingimuses, aga ka rahu ajal kaitselaevadel¹³⁰.

B. Eesti riigivõimu käsitlemise on Ps rajanud moodsaile riigi- ja haldusõiguslikele põhimõtetele. Esmajärjekorras on mainida Ps-s rõhutatavalt esile tõstetud **õigusriigi** põhimõtet. Viimane avaldub selles, et avalikku võimu lubatakse käsitseda üksnes kokkukõlas põhiseaduslike sätetega¹³¹. Ps-le aga on Ps omistanud normatiivaktide sarjas esikohajakoht ja kehtjõu¹³². Ps-t ei saa muuta ei Riigikogu ega Valitsus, vaid ainult aktiivkodanikkond ise¹³³. Teiselt poolt riigiaktide süsteemis on asetatud seadus. Kuid ükski seadus ei kehti, tema sätete olles vastuoksuses Ps-ga. Sellist seadust ei tohi rakendada ei kohus ega haldus¹³⁴. Juriidiliste aktide kolmandale jõuastmele on asetatud määrus¹³⁵. See üldakt evib kehtivust vaid niivõrra, kui võrra ta on kokkukõlas põhiseaduse paraste seadustega. Neile kolmele üldaktiliigile järgneb oma kehtjõult halduse üksikakt, mis ei või olla vastuoksuses ühegi üldaktiga, ka mitte määrustega. Määrused ise on sõimalikud vaid *intra legem* sisuulatuses keskhaldusele alluvail haldusaladel. Erandlikult võib määrusi anda ka *praeter legem* määruste sisus kaitsevække puutuvais küsimusis ja üldpõhimõtteliselt omavalitsuse tegevuse aladel. Dekreedid on võimalikud ainult kaitseseisukorras, mis tähtajaliselt kuulutatakse välja vastavate seaduste alusel Riigikogu kinnitamisel¹³⁶. Kuid õigusriigi põ-

¹³⁰Ps-e § 74.

¹³¹Ps-e § 3: "Eesti riigivõimu ei saa keegi teostada muidu, kui põhiseaduse või põhiseaduse alusel antud seaduste põhjal".

¹³²Ps-e § 86–§ 89.

¹³³Ps-e § 88.

¹³⁴Ps-e § 86: "Põhiseadus on vankumatuks juhteks Riigikogu ning kohtu ja valitsuse asutuste tegevuses".

¹³⁵Ps-e § 60, p. 7, § 81.

¹³⁶Ps-e § 60, p. 5, § 26.

himõte ja sellekohaselt õigus ja õiglus jääb kehtima ka kaitseseisukorra tingimusi. Erakordsed kitsendused, mis oleksid tarvilikud riigikaitse ja julgeoleku huvides, on võimalikud ainult PS-e II peatükis loendatud kodanikkude vabaduste ja põhiõiguste vastu. Mitte kodanikesse puutuvad muud normid mainitud peatükist kehtivad kitsendamata ka kaitseseisukorra ajal¹³⁷. Aktiivkodanikkonna õigused on igal juhul kitsendamatud.

Seoses õigusriigi põhimõttega Ps rõhutab riigivõimu käsitsemisel **kohturiigi printsiipi**. Ps-e järgi Eesti vabariik ei ole ainult õigusriik, vaid eeskätt just kohturiik. Kohturiigi põhimõtte väljendub kohtuorganisatsiooni eraldamises haldusest ja seadusandlusest, õigusemõistmise rajamises sõltumatusena ja monopoolsusena printsiipidele ning kõrgema kohtuvõimu käsitsemises kõrgema kohtuinstantsi enese kaudu autonoomsusena põhimõttel.

Sellisel korraldatud kohtute olemasolus sisaldub kindel tagatis Ps-e normistikele. Ei oleks kohus rajatud sõltumatusel, oleks Ps valitsuse ja seadusandja silmis tühiseks deklaratiivseks dokumendiks. Ei oleks kohtumõistmine tehtud kohtute monopolis separatsiooni printsiibi alusel, võiks valitsus ja seadusandja seda tegevust piirata mõeldava miinimumini. Nüüd aga nõuab Ps, et lihtseaduste korras oleksid arendatud välja avararaamiliselt kohtumõistmise ja kodanikkude õiguskaitse alused kõigil õiguse erialadel. Kohturiigi printsiip ühes õigusriigi põhimõttega nõuab erikordselt avarat halduskohutute tegevust. Eestis ei või olla ühtki kodanikkudesse puutuvat haldustoimingut, mis halduskohtu korras ei alluks kohtulikule kontrollile. Vähemalt kõrgem kohtuinstants on kohustatud võtma vastu kodanikkude igasuguseid halduskohtulikke kaebusi, tulgu need temale ottsel aadressil või mingisuguste eelinstantside kaudu. Sest kohturiigi printsiip nõuab, et vähemalt Riigikohus halduskohutute funktsiooni teostaks.

Kohturiigi põhimõtte kohaselt ei pääse kehtima ükski haldusakt, mis ei ole toimetatud kokkukõlas Ps-ga või Ps-e alusel antud lihtseadustega ning viimaseid rakendavate määruste-

¹³⁷Vt. Riigikohtu adm. o. t. 1925, 952/II, 1143/II.

ga. Kohturiigi põhimõtte kohaselt ei ole tarvis kellegi eelluba ametnikkude vastutuselevõtmiseks¹³⁸ ametialases roimas. Vastutusest ei või olla vaba ükski avalikõiguslik riigiteenistuja. Erandiks ei ole isegi mitte kõrgeimad riigiteenistujad Riigivanema ka valitsusliikmete näol. Viimaste vastutuselevõtt nende ametisoleku ajal on tehtud ainult sõltuvaks Riigikogu vastavast eelotsusest¹³⁹. Sellist eelotsust aga ei ole enam tarvis, kui need kõrgeimad riigiteenistujad on oma ameteist juba vabastunud¹⁴⁰. Karistatav on iga avaliku teenistuja vähimigi teadlik kõrvalekaldumine oma pädevuse piiridest, eriti võimu-kuritarvitamine, võimu-hülgamine, võimu-liialdamine ning võimu-usurpeerimine, kõnelemata põhikorra rikkumisest riigireetmise sihiga¹⁴¹. Et avalikke teenistujaid teha teadlikuks oma vastutuses (vastasel korral nad alati ei oleks karistatavad), võimaldab Ps kõigile kodanikele pöörduda nende poole sellekohaste haldusvaidete ees, milles ametnikkude tähelepanu juhitakse eksimustele ja omavoli tarvitamisele. Kohturiigi põhimõtte kohaselt kodanikke ei saanud äärmiselt võimuesindajate põhiseaduse- ja seadusevastaseid korraldusi. Niisuguseil juhtumel võimuesindajaile passiivset või aktiivset vastupanu avaldanud kodanikke ei ole võimalik karistada¹⁴².

Kõrgemate organite süsteemi on Ps rajanud parlamentliku vabariigi ja parlamentarismi printsibile. Parlamentliku vabariigi printsipi avaldub kogu tegeliku võimu kontsentreeringus Riigikogu kätte, kellest sõltub haldusasutiste võimkond. Parlamentarism kajastub Vabariigi Valitsuse kui kõrgeima haldusorgani poliitilises vastutuses Riigikogu ees¹⁴³. Kuid Ps on andnud sellele printsibile oma kindla sisu ja norminud ka tema ulatuse. Parlamentarism tähendab vaid nõuet kokkukõlastada Vabariigi Valitsu-

¹³⁸Ps-e § 16.

¹³⁹Ps-e § 67.

¹⁴⁰Vt. eriti Dr. Ludwig Gebhard, Handkommentar zur Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919, München—Berlin—Leipzig 1932, lk. 293.

¹⁴¹Sellisel vaatekohal asub ka kehtiv Kriminaalseadustik.

¹⁴²See on ka Kriminaalseadustiku vaatekohaks.

¹⁴³Ps-e § 64. — Vrd. Uluots, Valitsemisvõimu korraldamisest, lk. Ijj.

se tegevus Riigikogu poliitiliste juhistega. Seega parlamentarism ei haara kaugemale ühe organi poliitilisest usaldustarbest teise organi ees. Ps on andnud Vabariigi Valitsusele oma kindlapiiridelise pädevuse, millesse Riigikogu ei või tungida, samuti nagu vastupidiselt, Vabariigi Valitsusele ei ole lubatud omistada neid funktsioone, õigusi ega kohuseid, mis põhiseaduslikult on antud just Riigikogule.

Riigivõimu kasustaminek o d a n i k k u d e s u h t e s on rajatud d e m o k r a t i s m i alusele. Kodanikele on antud subjektiivseid avalikke õigusi ning neile kindlustatud poliitilisi vabadusi, mis võidakse kitsendada ü k s n e s riigikaitse ja julgeoleku huvides¹⁴⁴. Aktiivkodanikkonna õigused aga on puutumatud ja kitsendamatud i g a s u g u s e s o l u s t i k u s . Hääleõigust ei saa aktiivkodanikelt võtta ära ükski võim riigis peale aktiivkodanikkonna enese. Selles mõttes üksik aktiivkodanik on asetatud samale õiguslikule tasemele, millele on asetatud teisedki kõrgemad riigiorganid. Hääleõiguse kasustamist ei tohi takistada ka seadusliku kaitseseisukorra tingimusi. Ses mõttes hääleõiguse normid on tugevamad tavaliste põhiõiguste omist. Nad jäävad muutmata seni kuni jääb muutmata kehtiv Ps. Hääleõigust saab muuta üksnes aktiivkodanikkond rahvahääletamise korras Ps-e muutmise teel. Sellise kitsendamatu h ä ä l e õ i g u s e k a s u t a m i s t korraldatakse Ps-e normide alusel vastavate e r i a k t i d e g a . Kokkukõlas Ps-e üldiste nõuetega vastavad eriaktid, seadused, määrused, korraldised ja otsused võivad sättida hääleõiguse kasutamise korra, määratella kasustamise tingimusi ja määrata kasutamise aja nii, kuidas seda tingib poliitiline olustik ja otstarbekohasuse põhimõte¹⁴⁵.

L i b e r a l d e m o k r a a t l i k k u d e e l e m e n t i d e k ö r v a l Ps tunneb k a k o l l e k t i v i s t l i k k e t e n d e n t s e . Ps-e 25. §-i mõttes rõhutatakse inimõiguste ja -vabaduste kõrval k a s o t s i a a l õ i g u s t e

¹⁴⁴Samal vaatekohal asub ka Riigikohtu administratiivosakond, vt. *nota* 137.

¹⁴⁵Vt. hääleõiguse kasustamist selgitavat huvitavat argumentatsiooni, mis siinesitatava vaatega ei ühti küll *a puncto, i.* Uluots, Rahvas ja ta funktsioneerimine, lk. 251jj., 433jj. — Vt. hääleõiguse kasutamise võimaluse ajutist annuleeringut *i.* RT 1933, 89, 647. — Vt. ka Kliimann, Hääleõiguse ja hääletamissund, lk. 9, muu seas *nota* 10.

arendamise tarvet. Ses §-s ei ole Ps-l olnud esikohal mitte üksik indiviid, vaid just sotsiaalkihistus ning kodanikkude kutsekollektiivid. Samu kollektiivseid lähtekohti peab silmas ka Ps-e p r e a m b e l, milles kõneldakse tarbest riiki arendada nii, et temast oleks pant praegustele ja tulevastele põlvedele ühiskondlikuks eduks ja üldiseks kasuks¹⁴⁶.

Kuid Eesti põhiseaduslikus riigiideoloogias ei ole ei f o r m a a l - e g a s o t s i a a l demokraatlikud elemendid leidnud süsteemikindlat arendust. Selle asjaolu tõttu on päriselt ekslik väita, nagu oleks Eesti seni olnud moodsa ajastu demokraatseim maa. D e m o k r a t i s m¹⁴⁷ poliitilise maailmavaatena nõuab, et ühiselu korraldamine antaks aktiivkodanikkude eneste kätte. Rahvas aktiivkodanikkonna näol peab otsustama, kas seadelda ja juhtida ühiselu ise oma otsese teoga või teostada seda oma valitute kaudu. Viimasel juhul demokratism nõuab, et rahvas seaks ise enda valitsejad ametisse ja ise vabastaks neid sellest. Kui see on võimatu, siis peab rahvas valima endale e s i n d u s e, mis oleks vastutav tema enese ees. Rahvaesindus omakord määrab kõik teised tema ees otseselt või kaudselt vastutavad rahvateenijad. Sel teel saavutab demokratism valitsevate võimude aheldamise üksteise külge ning nende aste-astmelise sõltumise rahva võimust. Rahval endal aga peab olema käepärast tarvilisi juriidilisi vahendeid, mille abil hõlpsasti ja mõjuvalt saaks kehtima panna kõikide võimude sõltumise temast ning mille kaudu oleks lihtne oma valitsejaid tarvilistel kordadel peatada või liikuma panna.

Selliste formaaldemokraatlikkude põhimõtete rakendust Riigikogu ja Aktiivkodanikkonna vahekorras ei leidu Ps-s. Asutava Kogu Ps ei aseta aktiivkodanikkonda sellisesse riigiõiguslikku positsiooni, kust ta kõrgema kontrollorganina saaks ise otsustada Riigikogu poliitilise tegevuse üle. Ka ei ole Asutava Kogu Ps loonud aktiivselt teotseda võivad sõltumatut instantsi, kes r a k k i m i -

¹⁴⁶Vrd. Kliimann, Lineamenti, lk. 19.

¹⁴⁷Vt. A.-T. Kliimann, Demokratism, "Rahvaülikool", 1927/1928, 2, lk. 4jj. — Demokratism, i. Eesti Entsüklopeedia.

(põhikorra- ehk konstitutsioonilise) k o h t u n a¹⁴⁸ saaks rahva nimel suruda Riigikogu tegevuse vähemalt formaalseltki põhikorra raamidesse. Seega side või funktsioneeriv vahelüli rahva ja Riigikogu kui rahvaesindaja vahel puudub juriidilises mõttes täiesti.

Asutava Kogu Ps-e o l u l i s e m a k s p u u d u s e k s¹⁴⁹ ongi just kogu riikliku võimu keskendumine Riigikogu kätte, kes olles küll n i m e l i s e l t rahvaesindaja, tõeliselt juhtis rahva saatust absolutistliku peremehena. Ent peremeest etendavate erakondlike saadikute käsitsemisel Ps-e õilsad formaaldemokraatlikud põhimõtted profaneerusid peatselt erakondade huvipõhimõtteiks. Põhiseaduslik formaaldemokraatia ei arenenud mitte sotsiaaldemokraatiaks r i i g i õ i g u s t e a d u s l i k u s mõttes, vaid moonduis erakondade staapidest juhitud rahvavõõraks k a u k a d e m o k r a a t i a k s . Ei olnud siis ka mingi ime, kui rahva selleaegses poliitilises leksikonis Riigikogu hakkas lõppeks tähendama koaleerunud erakondade staape.

Nii kujunenud olustikus rahvasse süvenes ränk reaktsioon Riigikogu ja erakondade vastu, mis väljendus 1933. a. oktoobris muudetud¹⁵⁰ Ps-e uutes normistikes. Riiklike võimude rakkimis Riigikogu osatähtsus vähenes suuresti. Tema liikmeskondki redutseeriti poole peale¹⁵¹. Kuigi Riigikogu jäi nüüdki nelja-aastase ametikestusega¹⁵² p e r m a n e n t s e k s s e a d u s a n d l u s a s u t i s e k s , tema istungjärkude korraldamine¹⁵³ ja isegi liikmeskonna volituste¹⁵⁴ kestus tehti sõltuvaks kõrgemast haldusorganist. Selleks seati viieaastase ametikestu-

¹⁴⁸Õieti küll konstitutsioonilise ehk r a k k i m i k o h t u loomiseks ei olnud Ps-s mingeid takistusi. Riigikogu aga ei olnud selleks siiski kohustatud.

¹⁴⁹Vt. Kliimann, Lineamenti, lk. 19jj.

¹⁵⁰RT 1933, 86, 628. — Muutmise poolt anti hääli 416 878, vastu 156 894, erapooletuks jäid 1076, kehtivuseks tunnistati 1469 häält. Kokku anti ära 576 317 häält. Hääleõiguslike kodanikkude üldarvuks oli võetud 739 416.

¹⁵¹L. cit., I, § 36.

¹⁵²Ib., § 39.

¹⁵³Ib., § 41 ja 42.

¹⁵⁴Ib., § 39.

sega¹⁵⁵, veto-¹⁵⁶ ja dekreedioõigusega¹⁵⁷ varustatud, ainult kriminaalkohtulikult vastutav¹⁵⁸ plebistsitaarne¹⁵⁹ Riigivanem, kes vähemalt oma haldusaladel suudab kindlasti hoolitseda selle eest, et seadusandlustegevus ei oleks tema tööle tõkkeks ees ega seisaks vastuoksuses tema isiklike taotlustega. Nüüd on ainult Riigivanem selleks, kes riigihalduse saatuse määrab ning murranguid ja uusi suunitusi otsustab. P r e s i d i a a l s ü s t e e m i põhimõtte kohaselt tema käes on riigiterviku halduslik ülemjuhtimine, keskalduse üldprogrammi määramine ja selle tegevussuuna andmine.

Ps-e muutmise seadus kõrvaldas ühtlasi parlamentarismi, asendades teda erilaadse d u a l i s m i g a .

Ps-e muutmise seadus hakkas kehtima 1934. a. 24. jaanuari esimesel tunnil¹⁶⁰. Samal tunnil Eesti Vabariik astus uude põhiseaduslikku korda¹⁶¹. Siit algab Eesti põhikorra arengu t ä n a p ä e v .

¹⁵⁵*Ib.*, § 58.

¹⁵⁶*Ib.*, § 53.

¹⁵⁷*Ib.*, § 60, p. 12.

¹⁵⁸*Ib.*, § 67.

¹⁵⁹*Ib.*, § 58.

¹⁶⁰*Lit. cit.*, II, § 1.

¹⁶¹Praegukehtivat põhikorda on käesoleva kirjutise autor käsitlenud: *i. Üleminekuaja konstitutsionaalseid akte*, Tartu 1933. — *Vetoõigus*, Tartu 1934. — *Riigivanema asendus*, Tartu 1934. — *Kohtunikude määramine*, *i. Õigus* 1934, 2, lk. 67jj. —

Vt. ka brošüür: "Vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise eelnõu. . ." *S.l.e.a.* — A. Palvadre, *Autoritaarne rahvariik ja Eesti uus põhiseadus*, *i. Õigus* 1933, 10, lk. 451jj. — S. Csekey, *Põhikorra muutmine Eestis*, *i. Õigus* 1934, 8, lk. 354jj. — Vrd. ka A. Mägi, *Märkmeid Eesti Vabariigi Põhiseaduse muutmise seaduse puhul*, *i. Õigus* 1932, 2, lk. 67jj.

ARTUR-TÕELEID KLIIMANN

ARTUR-TÕELEID KLIIMANN
(1899–1941)

1899–1920

Artur-Tõeleid Kliimann sündis 15. jaanuaril 1899. aastal Võrumaal Meeksi vallas Meerapalu külas. 1906. aastal kolis pere Parapallu, kuhu pereisa Mihkel oli ostnud uue talu.

Tema koolitee algas 1908. aastal Pedaspää vallakoolis Pedassaares ning jätkus Räpina kihelkonnakoolis. 1911–1915. a õppis ta Räpina kõrgemas algkoolis (nn Sobolevi koolis). Tema edasipüüdlikkust panid kaasõpilased tähele juba Räpinas (D. Palgi). Tundub, et selle edasipüüdlikkuse oli A.-T. Kliimann pärinud isalt.

Esimese maailmasõjaga langes kokku A.-T. Kliimanni sõjaväeteenistus — 3. veebruarist 1917. a oli ta kutsutud sõjaväeteenistusse. 29. novembril 1917. a tuli ta üle Eesti sõjaväe koosseisu ning võttis osa Vabadussõjast (Tartu kooliõpilaste pataljonis).

1919. a kevadel sooritas A.-T. Kliimann Tartu Õpetajate Seminaari juures gümnaasiumi lõpueksami, mis avas ühtlasi võimaluse jätkata õpinguid ülikoolis. Esialgu jätkas ta õpinguid Eesti Vabariigi Sõjakoolis Tallinnas. Säilinud mälestuste järgi oli A.-T. Kliimannil siiski kindel soov õppida ülikoolis. Seda kinnitab ka asjaolu, et olles veel sõjakooli kadett, immatrikuleerus ta 20. veebruaril 1920. a sõjakooli ülema loal Tartu Ülikooli õigusteaduskonna üliõpilaseks. Lõpetanud 1920. a sügisel sõjakooli, astus ta tegevteenistuse asemel armees hoopis ülikooli.

1920–1923

A.-T. Kliimannist sai üliõpilane taas tegevust alustanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas. See oli suurte lootuste aeg nii õppejõududele kui ka üliõpilastele. Kaasaegsete väitel (F. Issak) oli ta juba karjapoisina (1905–1906) unistanud professoriametist, ning 1920. aastate üliõpilasele polnudki see enam nii kauge unistus. Noored õigusteaduskonna üliõpilased kuulasid põhilise osa loengutest veel vene ja saksa keeles, kuid nad teadsid, et peab saabuma päev, kui Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas õpetatakse ka kõige keerukamaid teooriaid nende emakeeles. 1920. aastatel valitses õigusteaduskonnas loominguine

õhkkond, sest uudne oli peaaegu kõik, mis ette võeti. Tollased õigusteaduskonna õppejõud suutsid suunata üliõpilasi iseseisvale uurimistööle. 1922. a osales ka A.-T. Kliimann edukalt auhinnatööde konkursil. Tema riigiõiguse-alasele tööle "Riigipea osa parlamentaarse riigikorra juures" määrati professor N. Maimi heatahtliku arvustuse alusel esimene auhind. N. Maim rõhutas, et noore autori töö paistis silma arvustava ja iseseisva käsitlusviisi poolest, ning avaldas lootust, et autori võimekus tulevikus veelgi enam esile tuleb. A.-T. Kliimann oli püüdnud oma esimesse teadaolevasse teadustöösse panna tõesti kõik, mida ta teadis — viitab ju sellele ka töö maht (402 lk). Saanud innustust esimesest edust, osales A.-T. Kliimann 1923. a uuesti konkursil, proovides sedakorda jõudu filosoofiateaduskonna pakutud teemal. Tema töö "Vahend vaimuteadusliku ja loodusteadusliku vaatlemise vahel" sai teise auhinna.

Aktiivne osalemine auhinnatööde konkursil ja ilmselt ka silmapaistmine õppetöös olid põhjuseks, et A.-T. Kliimannile määrati Jüri Vilmsi nimeline stipendium (mida 1921. a määrati Tallinna linna poolt) ja alates 1. oktoobrist 1923. a leiti talle ka töökoht ülikoolis. Temast sai õigusteaduskonna seminari raamatukogu korraldaja. See töökoht on hiljemgi olnud toeks paljudele selle põlvkonna õigusteadusse tulijatele. Lisaks rahale andis Tartu Ülikooli kunagise professori A. Miklaševski isikliku raamatukogu alusel loodud kogu noortele inimestele parima võimaluse tutvuda erialase kirjandusega. A.-T. Kliimanni kutsumine seminari raamatukogu korraldajaks viitab sellele, et teaduskonnas oli nii tema teadushuvi kui eeldusi juba varakult märgatud.

20. detsembril 1923. a lõpetas A.-T. Kliimann õpingud õigusteaduskonnas. Esimese järgu diplom oli tunnistuseks selle töö edukusest. Koos A.-T. Kliimanniga lõpetasid teaduskonna tema tulevased kolleegid teaduskonnas Nikolai Kaasik (1900–1950), Ernst Ein (1898–1976) ja Timotheus Grünthal (1893–1955) — kaks viimast olid studiumi lõpetatud tegelikult juba varem, kuid olid korranud eksameid, et saada esimese järgu diplomit.

1924–1926

A.-T. Kliimanni õpingute ajal oli Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas vaid kolm eestlasest õppejõudu (N. Maim, A. Piip ja J. Uluots). Seega oli uute õppejõudude ettevalmistamine teaduskonna kasvandikest 1920. aastatel üks pakilisemaid ülesandeid, millega Tartus ka aktiivselt tegeldi.

Ametlikult asus A.-T. Kliimann oma uues staatuses — Tartu Ülikooli stipendiaadina administratiivõiguse õppetooli juures — tegevusse alates 6. veebruarist 1924. a. Tema esimeseks teaduslikuks patrooniks sai

ungarlasest professor Istvan (Stephan) Csekey (1889–1963). I. Csekey oli saanud ettevalmistuse oma aja kuulsuste prof. Paul Laband'i (Strasbourg) ja Georg Jellineki (Heidelberg) juures. See võimaldas tal olla tubliks toeks oma õpilasele. Peale I. Csekey olid A.-T. Kliimanni teaduslikeks suunajateks ka N. Maim, A. Piip ja J. Uluots. Meile on teada A.-T. Kliimanni teaduslike huvide määratlus 1924. a algusest (kui ta alles alustas valmistumist õppejõu ametiks Tartus): "... et sügavuti mõista administratiivõigust, luges ta vajalikuks sissejuhatuseks uurida üldküsimumsi käesoleva aja sotsioloogiast, õiguse üldõpetusest ja riigiõigusest." A.-T. Kliimanni stipendiaaditöökava administratiivõiguses nägi ette, et kohalikes raamatukogudes leiduv kirjandus peab olema läbi töötatud juba 1925. a sügiseks. Siin langesid A.-T. Kliimanni enese üpris kõrged ambitsioonid ilmselt kokku nii juhendaja kui teaduskonna ootustega.

Õiguse üldõpetuses alustas ka A.-T. Kliimann õpinguid 1920. a alguses enneaegselt lahkunud ungari õigusteoreetiku Felix Somlo (1873–1920) *Juristische Grundlehre* (1917) läbitöötamisega. Õigussotsioloogias pidid õpingud algama Giddingsi *The Principles of Sociology* järgi. Kohe õpingute algul juhatati ta ka oma tulevase suure õpetaja Hans Kelseni (1881–1973) tööde juurde. Esimesena tuli tutvuda H. Kelseni teosega *Hauptprobleme der Staatslehre* (1911, 2. tr 1923).

A.-T. Kliimanni puhul on tähelepanuväärne tema huvide lai ring, siin väljendus ka talle omane maksimalism. Viimane on igati omal kohal teadlaseks valmistumisel, kuid sellest, et ta ka oma teadustegevuse hilisemal perioodil uurimisvaldkonda kuigivõrd ei piiranud, on isegi veidi kahju. A.-T. Kliimann oli kahtlemata väga andekas uurija, kuid tundub, et üldiselt hakkas see lai huvidespekter, mis oli ikka olnud omane avaliku õiguse teaduse suurtele uurijatele, 1920.–1930. aastail üha enam teed andma kitsamale spetsialiseerumisele.

BERLIINIS

Ilmselt sai A.-T. Kliimann oma töödega Tartus enne tähtaega valmis. Toetatuna professorite N. Maimi ja I. Csekey soovitustest, taotles ta 9. aprillil 1924. a õigusteaduskonnalt luba sõita Berliini. 1924. a suvesemestril (23. aprill–23. august) sai teoks A.-T. Kliimanni esimene teaduslik väliskomandeering. Berliinis külastas ta professorite Heinrich Triepeli, Gerhard Lassari ja Ludwig Lassi loenguid.

Saanud ülevaate uuematest teaduslikust kirjandusest Berliinis, taotles A.-T. Kliimann kohe Tartusse naastes uut õpinguvõimalust välismaal. Prof. I. Csekey toetusel valiti uueks õpingupaigaks Viini Ülikool.

VIINIS

Ühele semestrile Berliinis lisandus nüüd kolm semestrit (alates 1925. a septembrist) tollaegse Euroopa kaheldamatult parimas avaliku õiguse alases uurimiskeskuses — Viini ülikoolis.

Avalik-õiguslike distsipliinide uurimise ja õpetamise tõelisele tõusule Viini ülikoolis pani seadusliku aluse õppekorralduse reform Austrias 1893. a. Alates sellest reformist moodustasid avalik-õiguslikud distsipliinid ka eraldi lõpuüksami aine. Juba enne seda tähtsat reformi olid vaatamata oma lühikesele õppetegevusele Viinis tekitanud elevust oma aja kuulsused prof. Joseph Unger (1828–1913) ja prof. Georg Jellinek (1851–1911). Viimane rajas oma koolkonna keskuse Heidelbergis ning sellel säilisid tihedad sidemed kolleegidega Viinis ka edaspidi.

Tõeliselt uue ajastu algust avalik-õiguslike ainete õpetamisel Viinis seostatakse prof. Edmund Bernatziku (1854–1919) nimega. A.-T. Kliimann ei kohanud enam professorit ennast, vaid nägi Viinis juba professori tegevuse vilju. Aastatel 1903–1920 oli siin toimunud tõeline avalik-õiguslike habilitatsioonide buum. Sel perioodil habiliteerus avalikus õiguses 11 juristi (said õiguse taotleda professori kutset). Sellest põlvkonnast oli kahtlemata silmapaistvaim Hans Kelsen. Pidades end E. Bernatziku õpilaseks, oli ta õppinud ka Paul Labandi ja Otto Mayeri juures Strasbourgis ning Georg Jellineki juures Heidelbergis. Saades 1911. aastal Viini ülikooli dotsendiks, oli H. Kelsen organiseerinud Esimese maailmasõja ajal oma eraseminari, millest kasvas tegelikult välja tema tulevane maailmakuulus koolkond ("Wiener Schule der Rechtstheorie"). Selle seminari esimesteks liikmeteks olid Adolf Merkl, Leonidas Pitamic ja Alfred Verdross (1890–1980).

Pärast Esimese maailmasõja lõppu oli Kelseni seminar laienenud ja juurde olid tulnud Walter Heinrich, Joseph L. Kunz, Felix Kaufmann, Fritz Schreier, Fritz Sander ja Kelseni assistent Josef Dobretsberger (1903–1970) ning lõpuks Erich Voegelín.

1923. aastal (seega mitte palju enne A.-T. Kliimanni Viini jõudmist) oli Kelsen oma koolkonda määratlenud, kui "gemeinsamen Werk eines stetig erweiternden Kreises theoretisch gleich gerichteten Männer".

Maailmasõja lõpul oli H. Kelsen tõusnud Viinis erakorraliseks professoriks. Ta tegi oma õpingukaaslastega võrreldes (kellega ühel ajal habiliteerus) kõige kiiremat karjääri ja alates 1919. aastast, pärast oma õpetaja E. Bernatziku surma, oli asunud riigi-, haldusõiguse ja õigusfilosoofia korraliseks professoriks. Järjest hakkasid professorikohtadele tõusma ka ta teised õpingukaaslased ja ta seminari liikmed. 1921. aastal, pärast prof. Rudolf Launi lahkumist Viinist, tõusiski professoriks

ka teine Kelseni ringi liige ja selle koolkonna üks alustalasid Adolf Merkl (1890–1970). Niisiis kui A.-T. Kliimann Viini jõudis, oli H. Kelseni koolkond seal juba enam-vähem kuulsuse tippu jõudnud. Viis aastat hiljem aga algasid selle koolkonna jaoks väga rasked ajad.

A.-T. Kliimanni eluloo seisukohalt on oluline märkida, et oma üldteoreetilise ettevalmistuse sai ta ka tegelikult vahetult H. Kelsenilt eneselt. Oma kirjas Tartu Ülikooli valitsusele (10. detsembrist 1925. a) kirjutab H. Kelsen:

“Sein Hauptaugenmerk hat Herr Kliimann auf meine Rechtstheorie gerichtet und unter anderem mein vierstündige Kolleg über allgemeine Staatslehre belegt, in welchem meine Rechts- und staatstheoretische Anschauung in Zusammenhänge und parallel mit den traditionellen Rechtslehrmeinungen kritisch und systematisch entwickelt und zur Darstellung gebracht wird”.*

H. Kelseni kirjast selgus ühtlasi, et A.-T. Kliimann oli Viini ülikooli juures oleva õigus- ja riigiteaduse instituudi liikmeks vastu võetud. Instituudil oli oma aja kohta väga hea raamatukogu.

Saanud üldteoreetilise kooli H. Kelsenilt, kuulas A.-T. Kliimann ka koolkonna teiste liikmete loenguid — riigi- ja haldusõigusest prof. Adolf Merkli juures ja tööõigusest Fritz Hawelka juures. Viini ülikooli perioodi pidid mahtuma ka sotsioloogiaõpingud Max Adleri juures.

21. juulist 1926. aastast pärineb veel üks H. Kelseni kiri (õigemini tõend), kus ta kirjutab:

“Ich bestätige, dass Magister Artur Kliimann aus Dorpat meine Vorlesungen fleißig besucht und in meinem Seminar regelmäÙig gearbeitet hat. Herr Magister Kliimann hat sich durch besonderen Eifer und gute Begabung ausgezeichnet. Ich kann ihm in wissenschaftlichen Hinsicht das beste Zeugnis ausstellen”.*

Viimane tõend oli A.-T. Kliimannile ilmselt vajalik ka selleks, et saaks jääda edasi õppima Viini. Prof. I. Csekey eestkostel pikendati

*“Põhilise tähelepanu pööras hr Kliimann minu (H. Kelseni) õigusteooriale, sh minu neljatunnilisele kollokviumile üldises riigiõiguses, mille käigus minu õigus- ja riigiteoreetilised vaated paralleelselt traditsiooniliste õigusteooria küsimustega said kriitiliselt ja süstemaatiliselt läbi töötatud.”

*“Ma (H. Kelsen) kinnitan, et mag. A. Kliimann Tartust külastas minu loenguid hoolsalt ja töötas minu seminaris regulaarselt. Hr mag. Kliimann paistis silma erilise innu ja hea andega ning võin talle teaduslikus mõttes prima hinde anda.”

1. septembrist 1926. aastast A.-T. Kliimanni stipendiumi (formaalselt sai ta kodumaa stipendiumi) ja ta sai jääda edasi Viini. Viinis olevat A.-T. Kliimann kuulunud vaid Kelseni loenguid, sest tema enda arvates oli vaid H. Kelseni ja Adolf Menzeli juures võimalik kuulata süstemaatilist riigiõiguse põhikursust, kus teemat "moodsalt käsitleti". H. Kelseni riigiõiguse põhikursust hindas Kliimann eriliseks seetõttu, et siin olevat Kelsen rakendanud "esmakordselt oma teaduslikus tegevuses oma õigusõpetust tunnetusteoreetiliselt riigiteaduse alal".

Saanud innustust H. Kelsenilt ja ta kolleegidelt, tegi A.-T. Kliimann algust Eesti valitsemiskorra üksikute peatükkide dogmaatilise vaatlemisega, "alustades tolleaegse Eesti Põhiseaduse mõnede osade analüüsimist". Selle töö tulemuseks oligi magistriväitekirj, mille kirjutamise lõpetas ta juba Tartus.

1927–1931

Viinist naasnud, pidi A.-T. Kliimann ka ise tundma, et üks oluline etapp ta elust on möödas. Tartus asus ta rakendama seda, mida Viinis oli kogunud. 19. jaanuaril 1927. a määrati A.-T. Kliimanni palvel kindlaks tema magistrieksam komisjon, kuhu kuulusid I. Csekey, N. Maim, A. Piip ja J. Uluots. Magistrieksami põhiaineks sai Kliimannil haldusõigus. Selles oli teda eksamineerinud prof. I. Csekey (tulemuseks *bene sufficit*). Kõrvalainetena tuli sooritada eksam riigiõiguses N. Maimile (*bene sufficit*), õiguse üldõpetuses prof. J. Uluotsale (*bene sufficit*) ja rahvusvahelises õiguses prof. A. Piibule (*bene sufficit*). Seega oli tema magistristuudium Tartu kolleegide poolt täielikult aktsepteeritud. Valmis oli saanud ka magistritöö "Üldine ja Eesti valitsemisõiguse ja valitsemisasjade kohtuprotsess".

Magistriväitekirja hindamiskomisjoni kuulusid I. Csekey, A. Piip ja N. Maim. Kirjalikus arvustuses oli prof. I. Csekey Kliimanni tööga rahul. Ta tegi kohe ka ettepaneku, et A.-T. Kliimannile antaks teaduskonnas õppeülesande korras tööd. I. Csekey soovis, et A.-T. Kliimann peaks loenguid haldusprotsessist (kaks tundi nädalas) ja aitaks läbi viia praktilisi töid (seminare) avalikus õiguses (üks tund nädalas).

Pärast magistriväitekirja kaitsmist saigi A.-T. Kliimann alates 1. oktoobrist 1927. a Tartu Ülikooli ülemääraliseks abiõppejõuks administratiivõiguse alal. See tähendas 27-aastasele Kliimannile assistendikohta prof. I. Csekey juures. Vana traditsiooni järgi tuli Kliimannil pidada ka prooviloeng. Selle pidas ta 4. oktoobril 1927. a ("Põhimõtted Eesti administratiivkohtu kompetensi kirjeldamisel"). Tegelikult sai Kliimann alles pärast seda prooviloengut ametliku kutse asuda tegema õppetööd

avalikus õiguses. A.-T. Kliimanni ettevalmistusega oldi teaduskonnas väga rahul, ta oli esimene oma õpingukaaslaste seast, kes sai asuda tööle teaduskonnas õppejõuna. Saanud esialgse õppeülesande, jäi see tal kuni 1929. aastani samaks.

1929. a pidas ta teaduskonna ees oma teise prooviloengu, seekord tööõiguse alal ("Töölepingu mõiste Eesti seadusandluses"), mis lubas tal õppetööd edaspidi läbi viia ka sel alal.

Saades õppejõuks, hakkas A.-T. Kliimann aktiivselt tegema kaas-tööd ajakirjale *Õigus*. Ta kirjutas ka võrdlemisi palju arvustusi ning praegu on just need meile hinnaliseks allikaks, mis aitavad mõista tema arengut nii õppejõu kui teadlasena, sest näitavad tema hinnanguid ja eelistusi kõige selgemalt. Olles I. Csekey assistent, võttis ta kohe vaatluse alla ka oma patrooni publikatsioonid. 1929. aastast hakkas ta kirjutama arvustusi ka välismaa kolleegide tööde kohta. Esimeseks sai arvustus H. Kelseni raamatule *Vom Wesen und Wert der Demokratie*. See 1920. a esmakordselt eraldi raamatuna ilmunud töö oli 1929. a tulnud välja teises trükis. Tõlgituna hiljem kõigisse suurkeeltesse, kuulub ta tänaseni riigiõiguse klassikaliste tekstide hulka. Imelikul kombel pole märgitud A.-T. Kliimanni arvustust R. A. Metalli koostatud H. Kelseni tööde bibliograafiates.

A.-T. Kliimanni eelistused tööõiguse alal ilmnevad tema arvustustest Walter Kaskeli ja Heinrich Hoeningeri töödele. Kuid ka tema arvustused teiste välismaa kolleegide töödele (F. Cornelutti, P. J. Messiner, H. Heniger, P. Chimeati, B. Mirkin-Gucevich, H. C. Nipperdey) on osake sellest, mida me saame nimetada Lääne-Euroopa õigusteaduse retseptsooniks Eestis.

1930. aastal ilmus ajakirjas *Õigus* A.-T. Kliimanni pikem artikli-seeria "Normitehnikast administratiivprotsessi õiguses," kus võib juba selgesti märgata tema uut teaduslikku suundumust.

Teiste kolleegide kohta õigusteaduskonnast on arhiivis säilinud palju materjali, mis näitavad doktoritöö kirjutamise kulgu, ent A.-T. Kliimannilt oli sellist materjali palju vaid magistriväitekirja kirjutamise ajast. Nende andmete põhjal tuli tal doktoriväitekirja kirjutamine väga lihtsalt. Sellele on olemas ka seletus. Tema metodoloogiline lähenemine oli sedavõrd uudne ning pakkus niivõrd palju uusi võimalusi, et selle kord omandanud, oli tal vaja vaid edasi minna. Magistritöö oli sellel teel lühike vahepeatus. A.-T. Kliimann justkui ei vajanuks uut mõtestamis-aega. 1932. a ilmuski Kliimanni esimene suur monograafia *Administratiivvakti teooria*. 11. aprillil samal aastal võttis õigusteaduskonna selle monograafia arvesse doktoriväitekirjana. Doktoriväitekirja kaitsmiseni oli jõudnud esimene Tartu Ülikooli õigusteaduskonna oma kasvandik.

Kliimanni väitekirja retsensentideks määrati A. Piip, N. Maim ja F. Korsakov, keda viimase surma järel asendas J. Uluots. Töö väga põhjaliku analüüsi esitas N. Maim, kes ise ei jaganud võrdselt Kliimanniga noor-austria normatiivkooli vaateid, aga sellele vaatamata tunnustas seda tööd kõrgelt. N. Maim rõhutas õigustatult, et A.-T. Kliimanni töö puhul oli tegemist esimese trükis ilmunud eestikeelse õigusteoreetilise tööga üldse, mis oli seejuures veel algupärane ning meetodikindel. Ja et see esimene eestikeelne õigusteoreetiline trükis ilmunud töö vastas tema arvates täiesti Lääne-Euroopa dissertatsioonide tasemele, selle üle võiski üksnes rõõmu tunda. Samuti tunnustas ta Kliimanni oskust arendada meie õiguskeelt.

28. septembril 1932. a esitas kaitsmisel ülikooli aulas ka prof. J. Uluots suulise arvustuse. Tollase dekaani N. Maimi eesistumisel promoveeriti A.-T. Kliimann õigusdoktoriks. See päev oli 33-aastase A.-T. Kliimanni elus kahtlemata tähtsündmus. Teaduskonna ja üldse Eesti õigusteaduse seisukohalt oli see promotsioon oluline seetõttu, et määrati aastakümneteks doktoritöö tase — kõiki järgnevaid kaitsmisele tulevaid dissertatsioone kaaluti selle töö põhjal.

1932–1936

Saanud valmis oma doktoritöö kirjutamisega, tegi A.-T. Kliimann, ilmselt vastu kolleegide ootusi, ülikoolitöös vaheaja. Ta soovis veel tegelda teadustööga välismaal. Koos kolleeg Nikolai Kaasikuga sai ta A. Piibu soovitusel Rockefelleri fondi stipendiumi (1. oktoobrist 1932 kuni 1933. aasta teise poolaastani). A.-T. Kliimannil oli võimalus jätkata teadustööd Berliinis. Seal nägi ta oma silmaga uusi poliitilisi protsesse Saksamaal. See aeg ei saanud mööduda jälgi jätmata. Teadlasena, kes oli süüvinud teoreetilistesse peensustesse, tuli määratlada end Euroopa üha brutaalsemaks muutuvas võimuvõitlustes. A.-T. Kliimanni paljud olulised õpetajad olid juudid ja nii Austrias kui Saksamaal oli nende olukord 1930. aastatel väga keeruline. Väga ilmekaks näiteks võib olla kasvõi H. Kelseni elukäik: 1930. aastal oli H. Kelsen lahkunud Viinist Kölni ülikooli professoriks, sellelt kohalt tagandati ta juba 1933. a. Pärast lühikest tegutsemist õppejõuna Genfis (*Ecole des Hautes Etudes*) ja Prahast (saksa ülikoolis), emigreerus ta lõpuks USAsse. A.-T. Kliimannil ei saanud juba vähemalt 1933. aastast alates olla mingeid illusioone selle suhtes, mis toimus Saksamaal.

Tollase Euroopaga, eriti Saksamaa ja Itaaliaga võrreldes pidi selistele meestele nagu Kliimann niihästi Eesti poliitikas kui ka teaduse olukord tunduma märksa madalam ja kodukootum. A.-T. Kliimann oli

olnud pikka aega püüdlikult teel oma karjääri tippu. Ta oli kirjutanud mõned kriitilised arvustused oma eelkäija prof. I. Csekey tööde kohta. 1932. a esimesest poolaastast oli viimane lahkunud Ungarisse professoriks (ning saanud Szegedi ülikooli rektoriks). A.-T. Kliimannil seisis ees omapärane enesemääratlus, sest kitsamal erialal polnud vaja kellegagi võistelda, tuli vaid ise midagi positiivset välja pakkuda. Unistuste täitumiseks oli tee lahti. Olles ise Berliinis, esitas A.-T. Kliimann oma kandidatuuri Tartu Ülikooli administratiivõiguse ja -protsessi õppetooli erakorralise professori kohale. Et teisi kandidaate polnud (soovimata kuidagi Kliimanni tähtsust vähendada), luges teaduskonna komisjon (A. Piip, J. Uluots, N. Maim) tema teadustöö vastavaks taotletavale ametikohale ja alates 6. märtsist 1933. a kinnitatiigi ta sellesse ametisse.

Seoses erakorraliseks professoriks valimisega tekkis A.-T. Kliimannil lisaks suhete jahenemisele vanemate kolleegidega prof. I. Csekey küsimuses ka arusaamatus teaduskonna kogu (dekaan N. Maim) ja ülikooli valitsusega. Ühe kuu töötasu pärast protsessis A.-T. Kliimann ülikooli ja haridusministeeriumiga viis aastat. Teadlasena küll silmapaistvate omadustega, jäi tal inimesena siiski puudu suuremeelsusest. Raisates tohutult energiat tegelikult mõttetutele pisiasjadele, saavutas ta küll efekti nn provintsiaalsel tasemel, kuid sedavõrd jäi vähem energiat ulatuslikumaks eneseteostuseks.

Naasnud 23. aprillist 1933. a Tartusse, õpetas Kliimann üliõpilastele haldusõigust ja -protsessi ning tööõiguse eriosa. 1934. aastal (1. maist kuni 1. oktoobrini) suundus ta jälle välismaale — osa Rockefelleri stipendiumist oli veel kasutamata. Ta töötas Viinis (mai–juuli), Roomas (juuli–september) ja Pariisis. Tema aruande järgi uuris ta tööõigust ja sotsiaalkindlustust.

Uued probleemid tekkisid A.-T. Kliimannil 1934. aasta lõpul. Õigusteaduskonna sisene komisjon (J. Uluots, A. Piip, N. Maim, E. Ein), mida toetas teaduskonna nõukogu, esitas A.-T. Kliimanni administratiivõiguse ja -protsessi korraliseks professoriks. Ka ülikooli valitsus toetas seda ettepanekut, kuid 1934. a novembris lükkas riigivanem K. Päts taotluse tagasi. Äraütlemise põhjusena toodi, et A.-T. Kliimann oli töötanud veel "liiga lühikest aega erakorralise professorina". 35-aastasele ambitsioonikale mehele oli see kindlasti tugev löök eneseväärikuse pih-ta.

A.-T. Kliimann jätkas õppetööd ülikoolis, kasutades pidevalt võimalusi ka välismaal teadustööd teha. 1935. aastal viibis ta teaduslikul komanderingul Prantsusmaal, Šveitsis ja Saksamaal. Seoses prof. Juhan Vaabeli (1899–1971) ajutise tagandamisega ülikoolist tuli A.-T. Kliimannil ka asendada viimast finantsõiguse õpetamisel.

17. veebruaril 1936. aastal valiti A.-T. Kliimann õigusteaduskonna nõukogu poolt uuesti (ühehäälselt) korraliseks professoriks. Formaalne protseduur kestis ka seekord üsna kaua, kuid 27. novembril 1936. aastal muutis riigivanem K. Päts oma varasemat arvamust ja kinnitas A.-T. Kliimanni korraliseks professoriks. Olles jõudnud ülikoolis kui õppejõud maksimaalsele kõrgusele — oli ju ta veel kõigest 37-aastane, pidi olema tal nüüd küll kõik, et realiseerida end küpse teadlase ja õppejõuna ka rahvusvahelisel tasemel.

1937–1940

A.-T. Kliimanni järel tuli õigusteaduskonna õppejõududeks järjest teaduskonna enda kasvandikke, kes olid jõudnud kaitsta ka doktori-töö (L. Leesment, E. Ein, J. Vaabel, N. Kaasik, M. Nurk, A. Perandi, E. Ilus). Teaduskond muutus, kuid uuel põlvkonnal oli raskusi enda määratlemisega.

1920. aastatel õigusteaduskonna rajanud õppejõudude põlvkond oli oma töö teinud — teaduskond oli nüüd komplekteeritud pikkadeks aastateks. Samas olid esimese põlvkonna õppejõud ise veel kõik nii noored, et tegutsesid teaduskonnas edasi. Lääne-Euroopa teaduskeskuste (Berliin, Viin, Pariis, Rooma) avastamise aeg oli läbi. Uues põlvkonnas polnud kedagi, kes poleks töötanud nendes keskustes. Nüüd oodati sellelt põlvkonnalt tulemusi. Psühholoogiline surve oli suur ja ei tohi ka unustada, et 1930. aastate lõpul muutus maailm väga kiiresti. Tegelikult oli maailm juba sõjateel.

Oma ajastu kolleegide foonil tundub A.-T. Kliimann ühe töökamana. Ilmselt oli ta ka kõige enam seotud teadustööga. 1937. a andis A.-T. Kliimann välja raamatu *Haldusprotsess*, mis oli mõeldud nii õppevahendiks üliõpilastele kui käsiraamatuks praktikutele. Kliimanni idee järgi moodne õiguslik kord oli mõeldav vaid siis, kui ta on varustatud laitmatult funktsioneeriva halduskohtuga. Seda õpperaamatut tuleb vaadata kui uuel tasemel läbikirjutatud 1934. a haldusõiguse-, haldusprotsessi ning tööõiguse autoriseeritud konspekti üht osa. Jääb vaid kahetseda, et haldusõiguses (1939. a ilmus küll kaks autoriseeritud konspekti) ja tööõiguses ei jõudnud ta analoogselt läbi kirjutada olemasolevat materjali.

1939. a oktoobrist alustas Tartu Ülikooli juures tegevust Haldusametnike Instituut. Selle institutsiooni ülesanneteks pidi saama kõrgema haridusega riigi- ja omavalitsuse ametnike ettevalmistamine. 4. oktoobrist 1939. a oli instituudi juhatajaks valitud prof. A.-T. Kliimann.

Haldusametnike instituudis tekkisid Kliimannil kõik võimalused teostada seda, mida ta oli näinud õpingute ajal Berliinis ja Viinis. Siin oleks olnud võimalik koguda ühiseks tööks ka mõttekaaslasi. A.-T. Kliimanni kutsel tulid uude instituuti juristidest J. Vaabel, E. Ilus, A. Mägi, V. Poska-Grünthal.

1939. aastal, oma 40. sünnipäevaks, sai A.-T. Kliimann valmis monograafia *Õiguskord*. Tema doktoritöö puhul oli kolleeg N. Maim märkinud, et tegemist on esimese trükitud eestikeelse teoreetilise tööga meie õigusteaduses, ning nüüd tuli lisada, et juba rahvusvaheliselt tõsiselt arvestatava tööga.

Monograafia ilmumise puhul kirjutas kolleeg ja mõttekaaslane prof. J. Vaabel:

“Tema (Kliimanni — P. J.) looming on alati lähtunud kindlaist metodoloogilistest põhialuseist, millega on kaasas käinud täpne teoreetiline fundeering. Selle tagajärjel on tema tuletused osutunud vastuoludeta süsteemlikkust ning andnud oma käsitlusalal kindlapiirilisi põhimõtteid, millel on suur väärtus vastutava normidesüsteemi rakendamisel ja arendamisel. Seni on prof. dr. A.-T. Kliimanni meetodi ja vaatestiku jälgimist raskendanud asjaolu, et seda kõike on esitatud üksikküsimuste käsitlemisel. Oli hädavajalik viimistleda ning arendada terviklikuks süsteemiks seniavaldatud vaatestik. Sellise süsteemi annabki nüüd prof. dr. A.-T. Kliimann oma uues teoses, mis on ilmunud pealkirja all *Õiguskord*. Mainitud teoses prof. dr. A.-T. Kliimann määratleb oma vaatestiku filosoofilised põhialused, selgitab õiguskorra olemuse ning ilmestab üksikasjaliselt õiguskorra põhifunktsioonid. Autori vaatestik lähtub fenomenoloogilisest põhialusest, mis on esitatud lühidalt, kuid suurima selgusega. Fenomenoloogiline vaatlusviis õigusnähtuste tunnetamise põhialusena on leidnud teoses avarapiirilise, sirgjoonelise ja üllatavalt iseteadva rakendamise. Rajatud sügavalt läbitunnetatud filosoofilisele põhialusele, omandab teoses määratletud mõistete ehitus äärmise täpsuse ning nende mõistete süsteem vastuoludeta terviklikkuse. Selles süsteemis on võrdlematu üleolekuga teistest süsteemidest selgitatud kõikide nende õigusnähtuste olemus ja toimivus, mis moodustavad õiguselu üldisi aluseid. Temas on antud vastavate mõistete paindumatu määratelu. Teoses saavad täie selguse muude seas niisugused keerulised ja palju vaidlusi äratanud mõisted, nagu organistasioon, võim, võimuautoriteet, poliitiline ühik, riik, õigusnorm, õigus, avalik õigus, eraõigus, õigusinstituatsioon, õigusinstituut, seadusandlus, teised mõisted on määratletud loogilises järjestuses õiguskorra analüüsi arengukäigus. Selle kaudu tähistatakse

nende mõistete loogiline ja funktsionaalne asend õiguskorras ning ühtlasi viimase sisuline maht. *Õiguskorra* sisuline ehitus esitab sellega mõistete süsteemi, mis ilmestab õiguse üldist olemust kogu tema avarates piirides. Vaadeldav teos kujutab järelikult õiguse üldteoreetilist käsitlust. See on meie õigusteaduslikus literatuuris esimene õiguse üldteooria, sügav oma filosoofilises fundeeringus, rangelt loogiline oma süsteemis ning iseseisev oma konstruktsioonilt ja ideestikult. Seejuures on kõigis küsimustes antud laialdane doktriinide ülevaade, mida saadab alati põhjalik kriitika. Nii meetodilt, ehituselt kui ka sisuliste tulemuste poolest osutub vaadeldav teos kapitaalseks. Tema peamised tulemused on olulise tähendusega mitte ainult meie, vaid üldse õigusteaduse arengule." (*Õigus*, nr 7, 1939).

Ka rahvusvahelises teaduses oli Kliimanni teoorial juba ta eluajal olemas oma nišš. Põhjuseks, miks Kliimanni nimi ei saanud rahvusvaheliselt tsiteeritavaks, oli see, et kuigi tal olid ka mõned võõrkeelsed teaduspublikatsioonid, ei jõudnud ta oma suuremaid teoreetilisi töid oma välismaa kolleegidele näiteks saksa keeles kättesaadavaks teha. Aastaid hiljem tutvustas oma kunagise õpetaja teoreetilisi vaateid saksa keeles rahvusvahelises erialaajakirjas prof. Ilmar Tammelo (1917–1982), kuid see toimus juba aastaid pärast autori surma. I. Tammelo refereeris kokkurusutult monograafia *Õiguskord* (1939) põhiseisukohti, määratledes ühtlasi nende vaadete koha oma aja rahvusvahelises erialakirjanduses. Tammelo arvates kuulus Kliimann kindlalt H. Kelseni koolkonda, kuid selle koolkonna sees oli ta teoreetiline lähtepunkt kõige lähemal Felix Kaufmanni (1895–1949) ja Fritz Schreieri vaadetele.

Pole sugugi imestamisväärne, et sedavõrd oma töösse kiindunud professorit armastasid üliõpilased väga. Seda enam, et ta loengute esituslaad oli erakordselt vaba, selge ja loogiline. Ta olevat osanud rääkida keerulistest probleemidest vabalt, ilma konspektita, valitsedes käsitletavat ainet täiuslikult. Ka oli ta olnud alati valmis suhtlema oma tudengitega loengute vaheajal, lahkumata lektoriumisse, nagu tegi enamik tema kolleegidest.

1940. aasta esimesel poolaastal jätkas A.-T. Kliimann loengute pidamist haldusprotsessist, milles oli olemas juba ka käsiraamat. Uue ainena hakkas ta lugema haldusõiguse teooriat. Oli ilmselt kätte jõudnud aeg oma professuuri põhiaine — haldusõiguse — läbitöötamiseks uuel tasemel.

1940–1941

Kui me tahame rääkida prof. A.-T. Kliimannist kui tegutsevast teadlasest 1940–1941. aastal, siis paraku pole meie käsutuses kuigi palju materjali. On viide *Õiguskorra* (1939) eessõnas, et tal oli pooleli ka teine suurem avalik-õiguslik töö, ja tema kolleegi Edgar Talviku mälestuskild, kes kinnitab, et Kliimann tegeles sel perioodil ka *Õiguskorra* saksakeelse tõlke ettevalmistamisega. Mis sai nendest käsikirjadest 1941. aastal, pole teada. On säilinud viide, et 1940. a suvekuudel viibis A.-T. Kliimann teaduslikus komandeeringus Saksamaal ja NSV Liidus. Fakt ise on sedavõrd kõnekas, et annab ahvatluse kõige julgemateks spekulatsioonideks. Paraku pole seni materjali, mis võimaldaks nende komandeeringute kohta midagi täpsemat öelda.

19. juulil 1940. a nimetas Vabariigi President K. Päts (valitsuse ettepanekul) Tartu Ülikooli uueks rektoriks prof. Heinrich Riikoja ja prorektoriks prof. A.-T. Kliimanni. Alates 1940. a septembrist asus rektorikohale ajaloolane prof. Hans Kruus, prorektori kohale jäi edasi aga A.-T. Kliimann, kes oli väga aktiivselt ametis ülikooli elu ümberkorraldamisega. 1940. a septembris esitas ülikooli rektoraat uue ülikooli põhikirja projekti, mille ENSV Rahvakomissaride Nõukogu 9. oktoobril ka kinnitas. Vastselt reformitud ülikoolis sai A.-T. Kliimann haldusõiguse ja protsessi kateedri professori ja kateedrijuhataja koha ning aasta lõpul lisandus ka riigi- ja õigusteooria ning riigiõiguse kateedrijuhataja asetäitja (kohusetäitja) amet.

On säilinud mälestuskild õigusdokter Artur Taskalt (1912–1994), kelle andmetel olevat prof. H. Kruus kutsunud A.-T. Kliimanni osalema Eesti Vabariigi uue põhiseaduse väljatöötamisel. Lootis A.-T. Kliimann end tõesti nii teostada ja oma tunnustusevajadust sellega leevendada? On ju teada, et tema õpetajal prof. H. Kelsenil oli väga tähtis osa Austria 1920. a põhiseaduse väljatöötamisel. Eesti Vabariigis ei leidnud prof. A.-T. Kliimanni võimed vähemalt põhiseaduse koostamisel piisavalt rakendust. Ilmselt oli siin oluline osa tema isiklikel suhetel kolleegidega ja vahest ka teoreetiliste vaadete lahknemisel põhiseaduse väljatöötamise komisjoni mõnede liikmetega. Põhiseaduse väljatöötamisel tegutsesid koos need juristid, kelle koostöö paremini laabus, ja A.-T. Kliimannile ei jätkunud nendes töögruppides kohta.

1940. aasta suvel olnud A.-T. Kliimann veel optimistlik ja lootnud välja töötada uut põhiseadust, mis "ka venelastele vastuvõetav oleks" (A. Taska väljend). A. Taska mälestuste järgi olevat ta aga umbes nädala aja pärast veendunud, et tema lootused olid olnud liiga optimistlikud. Millist põhiseaduse ideed pakkus uutele võimudele *Õiguskorra*

autor, seda oleks väga huvitav teada niihästi A.-T. Kliimanni eluloo seisukohalt kui ka meie õigusteoreetilise mõtte ajaloo seisukohalt. Seni me sellest paraku midagi ei tea.

1940. a sügissemestril hakkas A.-T. Kliimann õigusteaduskonna üliõpilaste lugema riigi- ja õiguse üldteooria kursust. Siin on võimalik jälgida, kui kiiresti ja kardinaalselt muutus A.-T. Kliimanni õigusterminoloogia ja ka üldine sõnakasutus. Enne 1940. aastat oli tema loengute ja kirjatööde puhul ikka rõhutatud, et nad olid erakordselt loogilised, hästi süstematiseeritud ja mõisted olid täpselt defineeritud — kusjuures ta olevat kõiki seadusi ja määrusi mõõtnud põhiseadusega ning kritiseerinud alati sõnaselgelt juhtumeid, millal tema arvates polnud vastavat kooskõla — nüüd aga pääses paraku esiplaanile see osa A.-T. Kliimanni isikust, mis oli seni olnud suhteliselt alla surutud. Tõsi, osalt oli see joon ilmnenud diskussioonis I. Csekey ja A. Perandiga (selle kohta on säilinud ka tekstid, millest osa jõudis ajakirjanduse veergudele). Praegu võib tunda see üpris võõrastavana, kuid tuleb märkida, et prof. A.-T. Kliimann kohanes hämmastavalt kiiresti proletaarse ja võitleva agitatsioonikeelega. Seda kinnitavad säilinud loengutekstid. Oma loengutes kasutas ta arvatavasti NSV Liidus kasutusel olevaid õpikuid, võttes kriitikata üle nende sisu ning omandades ka vastava propagandistliku keelekasutuse. Paistab, et tema esinemisi ajakirjanduses vahendas (vahest isegi innustas ja korrigeeris?) koolikaaslane Friedrich Issak. 1941. a alguses kiitis A.-T. Kliimann näiteks juba sotsialistliku demokraatia eeliseid kapitalistliku demokraatia ees. A.-T. Kliimanni kirjatööd 1940.–1941. aastal peaksid pakkuma tulevikus huvi ajaloolastele kui hinnaline tekstiallikas Eesti poliitilise terminoloogia kujunemise kohta nn juunikommunistide võimuletuleku ajal.

A.-T. Kliimanni viimasest eluperioodist on meie käsutuses vähe dokumentaalset materjali. Midagi on võimalik rekonstrueerida toetudes kaasaegsete mälestustele, need aga pole paraku vabad subjektiivsusest. A.-T. Kliimanni surma suhtes on aastakümneid kehtinud üleüldine vaikimiskokkulepe. Vaatamata oma vastuolulisusele oli ta liiga suur isiksus meie kultuuris, et see küsimus lihtsalt niisama jätta. Edgar Talviku mälestuste järgi olid nad 3. juulil 1941. a kokku leppinud, et nad ei jää Eestisse, vaid põgenevad üle Peipsi Saksa vägede eest Venemaale. Fr. Issaku mälestuste järgi oli A.-T. Kliimann 8. juulil 1941. a otsinud oma lähedasi kolleege Väino Langi ja Johannes Mälli (1911–1981). Edasi saame toetuda vaid Arno Raagi mälestusküllule, mille järgi 11. juulil 1941. a oli A.-T. Kliimann veel Tartus ja võeti kinni ülikooli peahoone varjendist kahe korporandi poolt.

Kuigi A.-T. Kliimann olevat juhtinud akadeemiliste omakaitslaste tähelepanu sellele, et ta täitnud vaid rektori korraldusi, ei võetud seda juttu arvesse. Ta olevat peagi pärast kinnivõtmist maha lastud. 15. augustil 1941. a kustutati ta nimi ülikooli koosseisust (alates 10. juulist 1941. a).

Nii lõppes siis prof. A.-T. Kliimanni, erakordselt viljaka õigusteadlase lühike elutee. A.-T. Kliimann, kes orienteerus küll hiilgavalt kaas-aegsete õigusteooriate rägastikes, polnud sugugi nii osav orienteeruma oma isiklikus elus ning tegema poliitilisi valikuid.

ARTUR-TÕELEID KLIIMANNI TÖÖDE BIBLIOGRAAFIA 1922–1941

1922

1. Riigipea osa parlamentaarse riigikorra juures. Auhinnatöö. Tartu.

1923

2. Vahend vaimuteadusliku ja loodusteadusliku vaatlemise vahel. Auhinnatöö. Tartu.

1927

3. Demokratism. — *Rahvaülikool*, nr 2, lk 49–56.
4. Üldine ja Eesti valitsemisõiguse ja valitsemisasjade kohtuprotsess. Magistritöö. Tartu.

1928

5. "Vaba kaalutus" ja selle kohtulik kontrollimine. — *Õigus*, nr 3, lk 169–174.
6. Sõnavõtt VII Õigusteadlaste päeval Tartus 12. ja 13. aprillil 1928. a. — *Õigus*, nr 5–7, lk 169–174.
7. Rahvaülikooli vaimne struktuur. — *Rahvaülikool*, nr 3, lk 117–120.

1929

8. Massiinimene. — *Rahvaülikool*, nr 5, lk 201–209.
9. Arvustus: Csekey, S. Die Verfassungsentwicklung Estland 1918–1923. — *Õigus*, nr 4, lk 128–131.
10. Arvustus: Kelsen, H. Vom Wesen und Wert der Demokratie. 2. Aufl. Tübingen, 1929. — *Õigus*, nr 8, lk 264–265.
11. Arvustus: Kaskel, W. Arbeitsrecht. 3. Aufl. Berlin, 1928. — *Õigus*, nr 8, lk 265–266.

1930

12. Normitehnikast administratiivprotsessi õiguses. — *Õigus*, nr 1, lk 24–29; nr 2, lk 67–77; nr 3, lk 97–110; nr 4, lk 153–163.
13. Normitehnikast administratiivprotsessi õiguses. *Kriitika- ja interpretatsiooniküsimusi maksvast õigusest*. Tartu. 40 lk.
14. Arvustus: Haldusõigus. Koost. prof. S. Csekey loengute alusel. Tartu, 1930. 67 lk. — *Õigus*, nr 2, lk 83–84.
15. Arvustus: Francesco Carnelutti. Contratto del diritto publico. Rivista di diritto publico e della pubblica amministrazione in Italia. Fascicolo, XII Dicembre 1929. — *Õigus*, nr 2, lk 77–79.
16. Arvustus: Messinger, Polthoff, Jadesohn. Rechtssprechung des Arbeitsrechts 1914–1927. Stuttgart, 1927. 511 S. — *Õigus*, nr 4, lk 178–179.
17. Arvustus: Hoeninge, H. Arbeitsrecht. Die reichsrechtlichen Vorschriften über das Arbeitsverhältnis. Berlin—Leipzig, 1929. 764 S. — *Õigus*, nr 4, lk 179–180.
18. Käitis ja ettevõte. Tööõigusteaduslik käsitlelu. — *Õigus*, nr 8, lk 337–363.
19. Käitis ja ettevõte. Tartu. 32 lk.
20. Arvustus: Chimeati, P. L'organizzazione nazionale fascista nel disitto pubblico italiano. Torino, 1928 ja Chimeati, P. Per L'insegmento di "una legislazione costituzionale positiva italiana". Tivoli, 1929. — *Õigus*, nr 9, lk 417.
21. Tööajakaitseõigus. — *Õigus*, nr 10, lk 451–473.

1931

22. Nimeõigus. — *Eesti Politsei*, nr 2, lk 77–87.
23. Nimeõigus. Tallinn. 13 lk.
24. Hääleõigus ja hääletamissund. Interpretatsiooniküsimusi maksvast riigiõigusest. — *Õigus*, nr 7, lk 296–309.
25. Hääleõigus ja hääletussund. Tartu. 16 lk.
26. Arvustus: Mirkin-Guerzevitsh, B. Les nouvelles tendances du droit constitutionnel. Paris, 1931. — *Õigus*, nr 7, lk 328–330.
27. Haiguskindlustusõiguse ulatus. TTS § 57 artikli analüüs ja kommentaar. — *Õigus*, nr 8, lk 345–358.
28. Haiguskindlustusõiguse ulatus. TTS § 257 artikli analüüs ja kommentaar. Tartu. 14 lk.
29. Tööaja kaitseõigus. Tartu. 24 lk.

30. Arvustus: Nipperdey, H. C. Die Grundrechte und Grundpflichten der Reichsverfassung. Kommentar zum zweitem Teil der Reichsverfassung. Berlin, 1929. Bd. 1; Berlin, 1930. Bd. 2–3. —

1932

31. *Administratiivakti teooria*. Tartu. 270 lk.
 32. Omavalitsuse ja riigi vahekord. Referaadi teesid. — *Õigus*, nr 1, lk 45–46.
 33. Omavalitsuse ja riigi vahekord. — *XI Õigusteadlaste päeva protokollid*. Tartu, lk 40–41 ja 44.

1933

34. Lineamenti di diritto constitutionale Estone. — *Anuario di diritto comparato e di studi legislativi*. Instituto di Studi Legislativi Palazzo di Giustizia. Vol. VII. Fasc. 5.
 35. *Lineamenti di diritto constitutionale Estone*. 23 p.
 36. Tsiviilkohtu haldusõiguslik eelmõistmine. — *Õigus*, nr 7, lk 289–311.
 37. Arvustus: Ein, E. “Rassegna di Letteratura Giuridica Estone.” *Anuario di Diritto Comparato e di Studi Legislativi*. Vol. VII. Fasc. 3. Roma, 1932. — *Õigus*, nr 7, lk 326–327.
 38. *Tsiviilkohtu halduskohtulik eelmõistmine*. Tartu. 23 lk.
 39. Üleminekuaja konstitutsionaalseid akte. — *Õigus*, nr 9, lk 385–416.
 40. *Üleminekuaja konstitutsionaalseid akte*. Tartu. 31 lk.
 41. Estijos administracitis teismas in Teise. — *Teises mokslu ir praktikos laikrastis*, nr 20, l 23–45.

1934

42. Vetoõigus. — *Õigus*, nr 1, lk 1–21.
 43. *Vetoõigus*. Tartu. 23 lk.
 44. Kohtunikude määramine. — *Õigus*, nr 2, lk 67–74.
 45. Põhiseaduspärasuse kontroll. Referaadi teesid. — *Õigus*, nr 2, lk 95.
 46. Riigivanema asendus. — *Õigus*, nr 4, lk 145–166.
 47. *Riigivanema asendus*. Tartu. 24 lk.
 48. *Haldusõiguse, haldusprotsessi, tööõiguse autoriseeritud konspekt*. Koost. R. Ränk. Tartu. 360 lk.
 49. Arvustus: Palvadre, A. “Court ceperen sur les possibilites reserves en Estonie aux personnes perivees pour profeger leurs inferet coudre les actes des provoos administratifs.” Extrait de la Revue

Eesti iseseisvuse areng

Internationale des Sciences administratives. No. 3. — *Õigus*, nr 8, lk 378–380.

1935

50. Eesti iseseisvuse areng. — *Õigus*, nr 2, lk 49–75.
51. *Eesti iseseisvuse areng*. Tartu. 31 lk.
52. Sisekaitse. — *Õigus*, nr 3, lk 97–117.
53. *Sisekaitse*. Tartu. 22 lk.
54. Avaliku teenistuse seadus. Teenistusõigusteoreetilisi ja teenistusõiguspoliitilisi printsiipe de lege ferenda. — *Õigus*, nr 4, lk 147–163.
55. *Avaliku teenistuse seadus*. Tartu. 18 lk.

1936

56. *Kehtiv eelarveõigus*. Koost. Rein Eliaser. Tartu. 87 lk.

1937

57. *Haldusprotsess*. Tartu. 327 lk.
58. Diritto processuale amministrativo dell' Estonia. — *Annuario di Diritto di Studi Legislativi*. Vol. XVI. P. 77–97.
59. Üliõpilaskond ülikoolide seaduses. — *Akadeemia*, nr 4, lk 216–231.
60. *Üliõpilaskond ülikoolide seaduses*. Tartu. 18 lk.
61. Ühteist kvalifitseeritud võhikuist. — *Akadeemia*, nr 5, lk 308–309.
62. Reageering võhikkusele. — *Akadeemia*, nr 6, lk 408.

1938

63. 28. november. — *Vabaduse tulekul*, I. Tartu, lk 20–52.
64. 28. november. Tartu. 35 lk.
65. 24. veebruar. — *Tänapäev*, nr 2, lk 36–38.
66. 24. veebruar või 28. november? — *Tänapäev*, nr 2, lk 47.
67. Riigi- ja omavalitsuste õiguslik vahekord. Ettekanne omavalitsuste teenijate kongressil 1.–2. juuni 1938. — *Maa Hääl*, 3. juuni.

1939

68. *Õiguskord*. Tartu. 345 lk.
69. *Õiguskaitse õiguskantsleri kaudu*. — *Tänapäev*, nr 2, lk 45–46.
70. *Valitud peatükke haldusõiguse teooriast*, I. Koost. Rein Eliaser. Tartu. 64 lk.
71. *Kehtiv haldusõigus*. Koost. V. Lang, E. Kruus. Tartu. 178 lk.

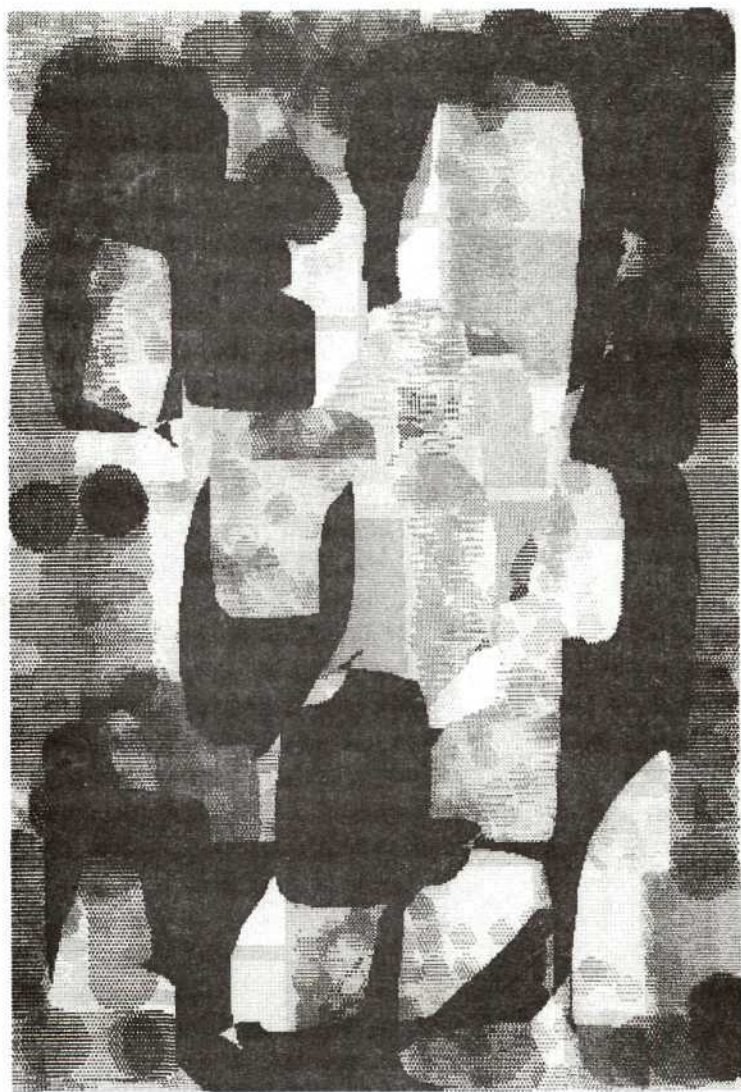
1940

72. Haldusametnike Instituudist. — *Postimees*, 30. aprill.
73. Ülikooli murrangulisi uuendusi. — *Postimees*, 2. august.

1941

74. Anname surmava teravlöögi kodanluse üritusele. — *Tartu Kommunist*, 8. jaanuar.
75. NSVL Konstitutsiooni arendus 1938–1941. Tartu. 26 lk.
76. ENSV esimene valimiskampaania stalinliku konstitutsiooni vaimus. — *Nõukogude Kõrgem Kool*, nr 1, lk 27–37.
77. NSV Liidu Ülemnõukogu. — *Nõukogude Kõrgem Kool*, nr 1, lk 50–54.

Peeter Järvelaid

ILMAR ANVELT

VORMSI USK:
USULIIKUMISED
VORMSI ROOTSLASTE JA
EESTLASTE SEAS
1740.–1990. AASTAIL

Jaanus Plaata

XIII–XIV sajandil peamiselt Lääne- ja Loode-Eesti saartel ning rannikualadel tekkinud eestirootslaste kogukonnad on alates XVIII sajandist olnud silmapaistvalt vastuvõtlikud mitmesugustele usuliikumistele ning rootslaste aladelt on äratusliikumised levinud ka eestlaste sekka. Eelkõige on Noarootsi ja Vormsi kihelkondade eestirootslaste misjonitöö Läänemaa mandriosa ja saarte eestlaste seas ning koostöö eestlastest usuvendadega aidanud lagundada ka teatavat keelelis-kultuurilist eraldusmüüri kahe rahvuse vahel. Samas on eriti vormsilased oma geograafilisest ja keelelisest isoleeritusest tingituna säilitanud silmapaistva eripära ka usuelus, kujunedes Läänemaa usuliikumiste omapäraseks keskuseks, kus isemoodi käsitlemist leidsid nii sakslaste, venelaste, eestlaste kui ka riigirootslaste poolt algtõuke saanud usuvoolud. Vormsilaste palvetamisind sai alguse siis, kui Vormsile jõudis vennastekoguduse liikumine 1740. aastatel.

VENNASTEKOGUDUSE LIIKUMINE

1740. aastate algusest Liivi- ja Eestimaa talurahva seas laiemalt levinud hernhuutlust ehk vennastekoguduse liikumist on mõni tuntumaist Eesti vennasteliikumise uurijaist (Olaf Sild, Rudolf

Põldmäe, Artur Võõbus) pidanud selle ajani valdavalt vaid formaalselt ristiisku kuuluva talurahva tõsisema kristianiseerumise alguseks.¹

Baltimaile tõi hernhuutluse Saksamaal asuva vennasteliikumise keskuse — Herrnhuti asunduse rajaja puusepp Christian David, kes jõudis koos oma kaaslasega Liivimaale 1729. ja Tallinna 1730. aastal. Tema järel saadeti Herrnhutist aastail 1729–1743 Liivi- ja Eestimaale usuäratust viima vähemalt 81 hernhuutlast² (61 venda ja 20 õde), kellest enamik tegutses peamiselt Eestimaal kubermangus. Suurem osa neist olid lihtsad käsitöölised, kel oli hõlpsam rahva usaldust võita. Üldiselt on nad ka eesti keele võrdlemisi kiiresti ära õppinud, sest nad puutusid pidevalt kokku maarahvaga, keda saksa hernhuutlased hakkasid nimetama “eestlasteks” (Ilja 1995: 43jj, 106, 222). Talurahvale said lihtsad “saksa vennad” ka omaseks, sest nad kuulusid madalamasse seisusse kui kohalikud “saksad”.

Paljud neist alandlikkust, vagadust ja töökust propageerivatest vendadest leidsid sooja vastuvõtu hernhuutlusesõbralike mõisnike ja pastorite juures, kelle kihelkondades nad tööle asusid. Osa mõisnikke ja pietistlikke pastoreid kutsusid saksa hernhuutlased ise kohale, seades neid eeskujuks kohalikule talurahvale. Just iga kihelkonna pastori ja ka aadlike vaadetest sõltus eelkõige vennastekoguduse misjonäride edu. Enamik Herrnhuti saadikuid tuli

¹Usuteadlane Artur Võõbus on vennasteliikumist nimetanud koguni eesti maarahva “vaimseks revolutsiooniks”, mis esimest korda tegi talurahva tuttavaks kristliku usuga (Võõbus 1968: 88–89). Neljas olulisem Eesti hernhuutluse uurija Voldemar Ilja seda seisukohta ei jaga. Tema arvates jättis 200 aastat reformatsiooni juba enne vennasteliikumist maa-eestlase hinge sügavama jälje (Ilja 1995: 18). Siinkirjutaja arvates kaldub õigus nende poole, kes peavad vennasteliikumist sellest haaratud ja mõjutatud talurahva esimeseks sisuliseks kokkupuuteks kristlusega. Alles vennasteliikumise kaudu viidi edukalt ellu reformatsiooni üks põhimõtteid: teha Piiblit põhinev ristiusk maarahvale arusaadavaks ja omaseks ning senine paganluse ja katoliku sünkretistlik uskumustesüsteem hakkaski asenduma kristliku vagadusega.

²1736. aastal külastas Liivi- ja Eestimaad ka vennastekoguduse juht krahv Zinzendorf, kes teist ja viimast korda viibis Liivimaal aastail 1743–1744 (vt Ilja 1995: 53–56, 201–204).

Eesti ja Liivimaale alates 1738.–1739. aastast, pannes järgnevatel aastatel aluse usuärkamisele talurahva seas.

Põhja-Eestis sai Tallinna kõrval peamiseks vennasteliikumise ja sellega paiguti kaasnenud usuliialduste keskuseks Läänemaa, kust uudne usuäratus naabermaakondadessegi jõudis. Liikumine levis Tallinna rootslaste ja Herrnhuti vendade õhutusel hoogsalt ka Lääne- ja Hiiumaal elavate rootslaste seas. Noarootsis algasid ärkamised talurahva seas arvatavasti juba 1739. aastast ja liikumise keskuseks sai Paslepa mõis, kuhu ehitati palvemaja ja kus elasid Noarootsi tulnud Herrnhuti misjonärid, kellest osa on jõudnud ka Vormsile.

Varaseim teade vennasteliikumisest Vormsi rootslaste seas pärineb aastast 1741. Saksa hernhuutlane M. Petersen kirjeldab oma päevikus enda Vormsil viibimist 1742. a juunist detsembrini. Petersen asus elama pastor Holmingi juurde, õppis rootsi keelt ja kuulutas jumalasõna Vormsi pastoraadis. Novembris tehti Vormsil algust kooliga, kuhu esimesel nädalal olevat tulnud 65, teisel 171, kolmandal 190 ja neljandal 222 last, poisse ja tüdrukuid enam-vähem võrdselt. Jõuluõhtul olid lisaks vanematele inimestele olnud kirikus kõik koolilapsed ning tüdrukutekoor laulnud pastori ja poistekoor Peterseni juhatusel. Paljud hernhuutlased ongi olulisteks teerajajateks olnud just koorilaulu ja koolihariduse edendajatena.

Teist ja viimast korda on Petersen Vormsil 1744. a. Sellest ajast kirjutab Petersen, et Vormsil peeti vennastekogudusele oma-selt erinevate "kooride"³ tunde, näiteks meeste kooritunnis oli 17 osalejat. Petersen kurdab veel, et Vormsil oldud aeg oli liig lühike kogu saare 13 küla rahvaga tutvumiseks, ja arvestab Vormsi ärganute hulgaks kokku 200 (Ilja 1995: 99–101). Vennastekoguduse liikmete üldarvuks 1740. aastate alguse Läänemaal pakub V. Ilja ligikaudu 2000 (Põhja-Eestis kokku 4800) (1995: 240–244).

Juba Eesti vennasteliikumise algusajal võis täheldada selliseid hilisematele Läänemaa (ja Vormsi) usuliikumistele iseloomulikke jooni nagu kodukootud õpetused, mis tuginesid ülevoolavatele

³Vennastekogudus jagas oma liikmed eri gruppidesse: meeste, naiste, abieluliste ja vallaliste kooridesse, mis pidasid isekeskis koosolekuid.

tunnete ja puudulikule ristiusu tundmisele, talupoeglik misjon ja prohvetlus, opositsioon vaimulike ja ilmalike võimudega ning mitmesugused usuekstaasi nähud. Kõik need liialdused olid üheks põhjuseks vendadevastaste meeleolude tugevnemisele mõisnike ja pastorite seas. Ehkki vennastekogudused Eesti- ja Liivimaal XVIII–XIX sajandil ei lahkunud luteri kirikust, tuli kohati ette ka separatistlikke puhanguid ning sakstevaenulikkust.⁴ Neid pastoreid ja mõisnikke, kes vendade tegevust toetasid, oli üldse üsna vähe. Hernhuutlaste vastasrind sai oma tahtmise 1743. a, kui keisrinna ukaasiga keelustati hernhuutlaste tegevus Vene riigis ja kästi sulgeda nende palvemajad. 1744. a suleti impeeriumi piirid Saksa hernhuutlastele ning silmapaistvamad hernhuudi vennad olid sunnitud maalt lahkuma (vt Ilja 1995: 197, 203–204). Ometi polnud keelumääruste elluviimine kuigi järjekindel. Keelule vaatamata saabus Eesti- ja Liivimaale uusi vendi Herrnhutist ning kuigi usuliikumine läks põranda alla, jätkus see Läänemaal kõigist takistustest ja repressioonidest hoolimata suhteliselt edukalt.

Vendade tegevus jätkus keelua ajal ka eestirootslaste seas. Hiiu- maa Reigi rootslaste vennasteliikumine kosus eriti Saksa hernhuutlase Jakob Marraschi⁵ Reigis elamise ajal (1751–1766). Rootsi ja eesti keele ära õppinud Marrasch lähendas ühise usu alusel rootslasi eestlastele ja tegi peale Hiiumaa edukat äratustööd ka Mandri-Läänemaa eestlaste ning Noarootsi ja Vormsi rootslaste hulgas (*Jakob Marrash'i...* 1894: 21; Põldmäe 1940: 89).⁶ Eestirootslaste uurija Carl Russwurmi andmeil oli mõlemal valdavalt

⁴Vangistusteni läks asi Tallima Paabu koguduses Rõuge kihelkonnas, kus ilmnes 1740. aastate algul lisaks paljudele ekstaasinähtudele (nägemused, värisemine, mahakukkumine, hüppamine, kuradi väljaajamine jne) ka kiriku ja selle sakramentide, samuti kirikliku kooli, palve- ja lauluraamatute põlgamist jms (Sild 1929: 102–106; Plaat 1994: 1384–1385).

⁵V. Ilja järgi oli J. Marrasch Saare-, Lääne- ja Hiiumaa vennaste hoolekandja 1747–1792 (1995: 118).

⁶J. Marraschi äratustöö kohta on väärtuslikke andmeid tema enda kirjapanekutes, kus muu hulgas leidub hulganisti eestlaste ja eestirootslaste jutustusi ja tunnistusi isiklikest "tutvustest" Kristusega, mis sõna otseses mõttes langevad kokku pruudi ja peigmehe vahekorraga (vt Ilja 1995: 208).

rootsi asustusega saarel⁷ XVIII sajandil ka oma palvemajad (1855: 159).

XIX sajandi alguses oli Vormsil üsna ulatuslikult levinud vennasteliikumist hakanud takistama kohalik pastor N. Malmgren, piirates suuresti pastoraadi õuel asunud vennaste palvemaja kasutamist (Põldmäe 1979: 87). Eesti vennasteliikumise hiilgeajad jäävad XIX sajandi alguskümnenditesse, mil Noarootsi rootslaste seas levis XIX sajandi teisel kümnendil ka vennastekogudustega tihedalt seotud ekstaasilembene taevakäijate liikumine (vt Põldmäe 1935; Sild 1935). Vormsilt selle liikumise kohta siiski teateid pole.

Vennastekoguduse õpetuse keskmeks oli Jeesus Kristus ja tema ristisurm, erilist rõhku pandi inimese isiklikule Kristusekogemusele, vajadusele ärgata, usuliselt uuesti sündida. Väga oluline oli vennastel koguduse osadus, nagu liikumise nimigi rõhutab. Ideaaliks oli üldine preesterlus, koguduse tööjaotuses püüti kõigile leida mingeid ülesandeid. Suurt tähelepanu pöörati hingehoiutööle. Usule ärganuid ei jätud üksi, nendega tegelesid juba varem pöördunud usuvennad ja -õed nii individuaalselt kui mitmesugustel koosolekutel (palve-, koori-, laulutundides). Asja juurde käis ka oma pattude tunnistamine kas erapihina või avalikult palvetunnis. Palvetundide juurde kuulus sagedane nutmine, seda hakati pidama isegi hernhuutlusele tunnuslikuks. Vägagi hernhuutlik on ka rohke laulmine vennaste oma lauluraamatute järgi. Luteri kirikus täiesti puuduva nähtusena mainigem liisuheitmist olulisemate küsimuste otsustamisel.

Nähtustest, mis omajagu kiriku tagakiusu põhjustasid,⁸ mainigem veel hernhuutlaste usku endi lunastatusse ja äravalitusse, teravat vahetegemist usklake ja ilmalaste vahel, "maailmatarkuse" põlgamist, pastorite kritiseerimist, teatavat askeesi ja kõrgemaid moraalinõudeid (mis väljendusid "maistest lõbudest" loobumises, alkoholi ja tubaka eitamises, mis mitmes vennastekeskuses viisid

⁷Noarootsist sai poolsaar XIX sajandi keskpaiku (Parts 1934: 38–39).

⁸Järgnev ei käi muidugi absoluutselt kõigi eesti vennastekoguduste kohta, vaid toob esile need jooned, mida Eesti- ja Liivimaa XVIII–XIX sajandi vennasteliikumise olemusest rääkides on enim mainitud.

kõrtside sulgemiseni, aususes ja varastamisest loobumises, samuti ehete ja uhkemate rõivaste hävitamises), vaba jutlustamist ning armusöömingu pidamist isekeskis, veremüstikat (Sild 1928: 103; Põldmäe 1965: 221; Võõbus 1968; Ilja 1995: 207–211).

Arvatavasti esines kõiki neid ilminguid ka Vormsi vennasteliikumises, mis samal ajal algatas ka ühistegevust, sotsiaalset emantsipatsiooni, rahvaharidust ja kultuurilist tegevust. Suurem osa vennaste usulaadile ja palvetundidele omastest joontest kerkis taas massilisemalt esile Läänemaa ärkamisliikumises. Vormsil algatas uue usuliikumise Lars Johan Österblom, kelle saabumise ajal Vormsile 1873. a oli saarel veel tegutsemas 52-liikmeline usklike grupp, mis pidas luteri kiriku pühapäevaste jumalateenistuste järel oma palvetundi. See rühm oli olemas juba eelmise Vormsi pastori J. E. Peterseni ajal ning arvatavasti on tegu veel alles jäänud hernhuutlastega (Saard 1995: 115).

LÄÄNEMAA ÄRKAMISLIIKUMINE JA PRII- NING BAPTISTIKOGUDUSTE TEKE VORMSIL

Uus usuline ärkamisliikumine, mis Läänemaal nii mõneski mõttes tuli hääbuva vennastekoguduse asemele, sai alguse eestirootslaste seas. Selle algatajateks said 1873. a Rootsi Evangeelse Isamaalise Sihtasutuse (*Evangeliska Fosterlandsstiftelsen*, edaspidi EF) poolt Eestisse saadetud kooliõpetajad ja misjonärid Österblom ning T. E. Thorén; viimane hakkas juhtima Noarootsis Paslepas asutatud koolmeistrite seminari (vt Alttoa, Ariste 1936). Eestirootslaste aladelt levis usuliikumine 1870. aastate II ja 1880. aastate I poolel kogu Läänemaale ja kaugemalegi ning usuliikujad moodustasid Eesti esimesed luteri kirikust lahkulõõnud vabakogudused (priilased, baptistid, irvinglased).

Österblomi mälestusteraamatu (Österblom 1927, esmatrükk 1894) ja nendel mälestustel põhinevate kirjutiste andmeil (Valentin 1938: 40–90; Tuttar, Dahl 1929: 45–61) toimus Vormsi usuline ärkamine järgmiselt.

1873. a saarele saabunud tulevase “Vormsi apostli” Österblomi sõnutsi leidnud ta eest saare, kus enamasti räpastes, korstnaita hurtsikutes elanud inimeste elu iseloomustas joomine, suitseta-

mine, varastamine, valetamine ja löömingud, samuti usuloidus ja vaen kohaliku viinalembese pastori J. A. Nordgreni vastu. Österblomi esimeseks ülesandeks sai valdavalt kirjaoskamatu te saareelanike laste kooli meelitamine. Pärast kohaliku murde omandamist ja koolielu vaevalist käimalükkamist hakkas misjonär kohaliku mõisniku O. v. Stackelbergi loal palvetunde pidama,⁹ hoolimata Nordgreni ja kohaliku vaimuelu valitsenud "nägiija" vastutegutsemisest.¹⁰ Tuliste manitsuskõnedega võitles Österblom rahva kõlblusetuse ja uskmatuse vastu ning peagi olevat vormsilased hakanud oma patust hoomama, pörgupiinu kartma ja misjonäri juhtimisel hingeõnnistuse poole pöördlema.

1876. a ärkasid ja said "päästetud" esimesed vormsilased, kelle äkiline õndsakssaamine avaldas rahvale suurt mõju, ja siitpeale jätkas Österblom kuulutamist pörguhirmus või juba tärkavas usufanatismis inimestele puupüsti täis palveruumides, kuhu kõik huvilised ära ei mahtunud, samuti vabas õhus. Usuliikumise levides hakkasid ärganud ise pidama palvetunde, kus oli vahel öö läbi patte andeks palutud, nutetud, langetud pörguhirmus värisedes maha ja saadud lõpuks Püha Vaimu läbi armu. Pääsemist ja rahu saabumist südamesse väljendas mõne ärganu puhul otsekui surnuna lebama jäämine, teised tervitasid jumalalapseks saamist rõõmuhüpete ja juubeldamisega, mida esialgu jahmunud Österblom peagi Jumala imeteoks pidama hakkas.

Üha laienevas liikumises kerkis esile ka kohalikke prohveteid, kes olid näinud nägemusi (üht Vormsi taevakäijast tütarlast kirjeldab näiteks *Tallinna Sõber* nr 27, 1879), söönud taevamannat, õhutanud rahvast ühel saarel raudpuuris vaevlevat Jeest vabastama (viimast oli soovitanud üks mõjukamaid uutest prohvetitest, kirjaoskamatu poiss, kes oli ühtlasi näinud, kes vormsilastest on

⁹Tollaste seaduste järgi ei tohtinud isikud, kes ei kuulunud vaimulikku seisusse, pidada ilma eriloata mingit vaimulikku palvekoosolekut peale perekondliku palvetamise. Erinevalt Thorénist, kes sai palvetundide pidamise loa Noarootsi õpetaja Girgensohni kaudu Eestimaa konsistoriumilt, on Österblom tegutsenud vaid Stackelbergi loal (Tuttar, Dahl 1929: 49, 106).

¹⁰Österblomi umbusaldamist olevat algul tugevasti ergutanud kohaliku "nägiija" ennustus, et Antikristus tuleb Vormsi just sel aastal, mil saabus Österblom (Tuttar, Dahl 1929: 51).

taevas, kes põrgus) jne. Mitmest seesugusest prohvetist said ka Österblomi võistlejad, kes asutasid koos oma jüngritega uusi usklike gruppe. Tekkisid ka kohalikud lugijad: mehed või poisid, kes mõistsid Piiblit ette lugeda ja palvetunde pidada ning kes osalt oma kristluse- ja piiblitõlgendustega eelkirjeldatud prohvetid meenutasid, osalt ka Österblomi abilisteks said.

“Vormsiusule” ärkamine hõlmas 1870. aastate II ja 1880. aastate I poolel kogu saare. Ärkamise levides olevat saarelt peaaegu täiesti kadunud joomine ja suitsetamine (mõned külakonnad olivat oma piibud avalikult maha matnud), samuti vägisõnade tarvitamine, varastamine ja muudki patud. Patuseks pidas Österblom ka rahvalaule, -tantse ja -rõivaid. Österblomi pingutuste läbi asendusid saare 13 külakõrtsi palvelatega¹¹, loodi kolm kooli¹². Ka ülejäänud kaks koolmeistrit, Johan Hammermann ja Johan Lindström, ilmutasid Thoréni juhata tud Paslepa koolmeistrite seminaari õpilastena poolehoidu ärkamisliikumisele (Eesti Ajalooarhiiv = EAA, f 29, n 2, s 5355, 154–55). Tänu misjonäri pingutustele levis lugemis- ja kirjaoskus, samuti arusaam hügieenist ja tervishoiust.

Selline on eelkõige Österblomi enda kujutus Vormsi ärkamisest, milles võib olla liigset ärkamisliikumise tulemuste ilustamist ning Vormsi ärkamiseelsete olude halvustamist riigirootslase ja tõsiuskliku vaatevinklist. Ent Vormsi ärkamise positiivseid külgi rõhutab ka enamik riigi- või eestirootslastest autoreid (vt Danell 1909: 29; Wennerström 1931: 272; Valentin 1938), pannes misjonärile kohati pahaks vaid vanade rahvakommete väljatõrjumist ning Vormsi rootslaste rahvustunde vähnemist: pidid ju kõik ühtviisi saama vendadeks-õdedeks, olgu nad eestlased või rootslased (Küing 1991: 77–78). Rootsi misjonäride põhimõtet “rahvuslik taganegu usulise ees” kui suurt ohtu eestirootslusele rõhutab ka rootslasest keeleteadlane ja eestirootslaste uurija Gideon Danell (1909: 29). Igati toetasid Österblomi tegemisi aga

¹¹Vormsil on hiljem valitsenud koguni kohalik alkoholijookide müügikeeld (Pöhl 1949: 175).

¹²Hiljemalt 1881. a on ärganutel Vormsil tegutsenud ka oma püha-päevakool (Saard 1995: 122).

parun Stackelberg¹³ ja ilmselt enamik vormsilasi, nagu edaspidi näeme Vormsi elanike palvekirjadest oma misjonäri toetuseks.

Hoopis teistsuguseks kujunes aga luteri kiriku suhtumine usu liikumisse Vormsil, kus osa ärganuid oli 1877. a hakanud isekeskis armulaua sakramenti pidama (Busch 1928: 27) ning 1880. a algas avalik lahkulöömine luteri kirikust — esimesena Läänemaal. 1881. a algul Vormsit visiteerinud luteri kiriku esindajad väitsid, et Vormsilt on niisugused kombed nagu hüppamine, tantsimine, naermine ja käteplaksutamine Jumala armu saamise märgina levinud Mandri-Läänemaale (*Protokoll...1881: 5–6; EAA, f 29, n 1, s 5355, l 45–47, 56*). Ka muud allikad kinnitavad, et Vormsi ärganud on väljaspool kodusaart misjoneerinud, nii Noarootsis (Vrager 1971: 132–133) kui kaugemalgi. Nii oli näiteks Märjamaal 1880. a algatanud usuärkamise üks Vormsi talupoeg (Schultz 1880: 580). Vormsilt kandus ärkamisliikumine 1881. a ka Hiiu- maale (*50 aastat... 1934: 30*), mis sai peagi Läänemaa usuliikumiste üheks peamiseks keskuseks. Juba 1882. a toimetati Hiiu maalgi omavahelist armulauda ning peagi algas kirikust lahkumine (Räis 1987: 28). Esimene kirikulahk Mandri-Läänemaa eestlaste seas sündis 1882. a Ridalas, mida kinnitab ärganute uuestiristimine 1882. a lõpul. Ridala usuliikujad on oma kirikuvälises tegevuses samuti inspiratsiooni saanud retkedest Vormsi ärganute juurde.¹⁴

Eestiroostlastest misjonäride, eriti Thoréni seminaristide kaudu levisid koos Thoréni ja Österblomiga saabunud uued vaimulikud laulud, mida tõlgiti ka eesti keelde. Ärkamiskeskustes

¹³Ilmselt on Stackelbergi poolehoiu üks põhjusi asjaolu, et Österblomi tegevuse tulemusena vähenes muu hulgas tugevasti varastamine mõisa valdustest (Tuttar, Dahl 1929: 68–69).

¹⁴Osa Ridala kihelkonna ärganuid on käinud 1882. a Vormsil ise veendumas sealses kirikust lahkulöömises. Pandi tähele, et pühapäeval käis kirikus vaid mõni üksik vormsilane, samal ajal kui kogu muu rahvas palvetundidesse läks. Veenduti iseseisvas armulaua toimetamises ärganute poolt ning vesteldi Vormsi koolmeister Hammermanniga, kes oma vaevalises eesti keeles seletanud, et välismaal olevat usklikke, keda vaid usu järgi ristitakse (Busch 1928: 13). Peale kojunaasmist talitasid Ridala ärganud oma Vormsi usuvendade eeskujul: toimus esimene omavahe- line armulaud ja sellele järgnenud luteri kogudusest lahkumine (Busch 1928: 28–29; *50 aastat... 1934: 26*).

kasutusele võetud uued laulud olevat olnud lõbusa ja kiire viisiga (nn Rootsi trallid ja tantsutükid), mis sageli viisid ärganuid lausa tantsuekstaasi (*Eesti Postimees*, nr 29, 1881; Eesti Kirjandusmuuseum = KM, KO, f 47, m 41:33, l 1/7). Ekstaatilisest tantsimisest palvekoosolekuil on andmeid ka Vormsilt (*Valgus*, nr 5, 1884).

Üks põhjus, miks Vormsi usuliikumine eraldus peagi luteri kiriku kontrolli alt, oli saare ebapopulaarse pastor Nordgreni isik (EAA, f 29, n 2, s 5355, l 46). 1880. a läks lahti kirikust lahkulöömine, sest ärganud ei olevat saanud enam olla koguduses, kus leidub patuseid inimesi (Österblom 1927: 43–46). Luteri kiriku tollase kindralsuperintendendi W. Schultzi aruande järgi oli saare 12 külast oma pastorst lahti öelnud tervelt üheteistkümmne küla ärganud: nad korraldanud ise armulauda, ristimist, laulatust ja matmist. 1881. a algul toimunud konsistoriumi visitatsioon ja uurimine Vormsil Schultzi juhtimisel näitas, et tegu oli tõeliselt ekstaatilise ja separatistliku liikumisega, mille fanaatilised esindajad ei soovinud midagi kuulda naasmisest kirikusse, kus pühapäeviti käinud vaid 5–10 vormsilast. Schultzi manitsustele vastati, et Jumala sõna peab kuulama enam kui inimese oma.

Vormsil toimunud massilises kirikust lahkumises pidasid Eestimaa luteri kiriku esindajad peasüüdlaseks Österblomi ja tegid kõik selleks, et temast lahti saada. Saare-Lääne praost W. Girgensohn ja Schultz olid Österblomi isiklikult veennud ja ähvardanud (EAA, f 29, n 2, s 5355, l 45–47) ning saatnud EF eestseisjale mitu süüdistuskirja. 1880. a augusti kirjas süüdistas Girgensohn kirikulahus Österblomi, et see tegutseb Nordgreni ja luteri kiriku vastu, peab ebaseaduslikke koosolekuid ning on hüljanud kiriklikud laulud ja jutlused (Österblom 1927: 43–46). 1881. a detsembris kirjutas EF eestseisjale pikemalt kindralsuperintendent (vt Österblom 1927: 57–62), süüdistades Österblomi kirikulahkudes ja Antikristuse õpetuse levitamises ning ähvardades misjonäri politsei abiga maalt välja saata, kui EF teda ise ära ei kutsu. EF ei näinud aga Österblomi seletusi ja EF esindaja Vormsi visiite arvestades põhjust oma misjonäri ärakutsumiseks (EAA, f 29, n 2, s 5355, l 48; *Iz Arhiva...* 1910: 172). 1881. a mais pöördus Eestimaa konsistorium ka Eestimaa kuberneriga poole, pannes

Österblomile süüks ka Waldenströmi väärdõpetuse levitamist¹⁵ ja rahva ässitamist kiriku ja "inimeste seaduste" vastu (EAA, f 29, n 2, s 5355, l 44–48). Samal ajal löödi häirekella ajakirjanduseski, kus teatati, et Vormsi ja Noarootsi usumäratsejatel on viimasel ajal kombeks pärast palvetundi "vaimuliku lusti ehk Kaana pulmi" pidada, kus poisid-tüdrukud senikaua segamini tantsivat ja kargavat, kuni uimaselt maha langevad (*Sakala*, nr 16, 1881). Ka venekeelses ajakirjanduses ilmus 1881. a kevadel artikkel Vormsist: vanataadid ja -memmed tantsivat palvetundides kuni ümberkukkumiseni, peetavat öiseid armulaudu ega hoolitavat enam tööst, vaid aina palvetatavat.

Kuberner Polivanov kandis asjast 1881. a juunis ette Peterburi ja sai siseministeeriumilt käsu võtta Österblomilt väljasaatmise ähvardusel allkiri, et ta enam ei sekku Vormsi usuasjadesse. Otsuse täitmine jäi Saare-Lääne adrakohtuniku ülesandeks, kuid Österblom keeldus sellist allkirja andmast ning väljasaatmisähvardus põhjustas Vormsil suure ärevuse. Adrakohtunik arvas oma ettekandes kubernerile, et Österblomi eemaldamine võib põhjustada misjonäriale väga ustavate vormsilaste rahutusi saarel. Kubernerini jõudsid ka Österblomi põhjalik seletuskiri ning vormsilaste palvekiri Österblomi kaitseks. Mässukartusel loobuski Polivanov Peterburi võimude nõusolekul Österblomi väljasaatmisest (EAA, f 29, n 2, s 5355, l 44–50, 56–59, 65, 73–74, 79). Österblomist, samuti ülejäänud kahest ärganud Vormsi koolmeistrist, ei saadud piisavate süütõendite puudumisel lahti ka kohtulikult teel (EAA, f 29, n 2, s 5355, l 54–55).

Tundub, et enamik neid nähtusi, mida Österblomile süüks pandi, esines saarel tõepoolest, nagu ka mujal Läänemaal 1870.–1880. aastatel. Ent see, kas Österblom luteri kirikust lahkumist, kirikuväliseid sakramente ja kõiki ekstaasiilminguid isiklikult toetas, on siiski kahtlane. Näib, et Österblom ei võidelnud mitte luteri kiriku, vaid pigem selle Vormsi esindaja vastu, lootes ärkamisliikumiselt koguduse elu uuendamist. Suur osa misjonäriale esitatud

¹⁵P. P. Waldenström oli juhtivaid tegelasi 1870. aastatel Rootsi luteri kiriku sees alanud evangeelses ärkamisliikumises, mis võis Thoréni ja Österblomi vahendusel mõjutada ka Läänemaa ärkamisliikumist (vt Saard 1995: 116–117).

süüdistustest tuleb kanda Österblomist lahku löönud usurühmituste arvele.

1884. a oli Schultzi andmeil kirikust lahkunud umbes 300 vormsilast. Nende 300 seas oli ilmselt ka pisike eestlaste kogukond,¹⁶ mis paistis silma rootslastest veelgi suurema kirikuvaenulikkusega (*Protokoll...1883*: 6–7). 1881. a rahvaloenduse andmeil elas Vormsil 2060 inimest, kellest rootslasi oli 1825 ehk 88,6% (Jordan 1884: 24–25, 1886: 48), seega on Schultzi hinnangul umbes 14,5% vormsilastest kiriku samahästi kui hüljanud. Ametlikult kirikust lahkunuks võis pidada küll vaid 24 vormsilast, kelle Peterburi baptistikoguduse jutlustaja A. Schiewe oli 1884. a ümber ristinud, moodustades neist samal aastal Haapsalu esimese Eesti baptistikoguduse Vormsi osakonna (EAA, f 29, n 8, s 96, l 1).

Enamik Vormsi ärganuid kuulus aga 1880. aastatel seaduse järgi illegaalsetesse, kohalike koolmeistrite ja lugejate juhitud priikogudustesse ehk vabakogudustesse, nagu mujalgi Lääne- ja Hiiumaal. Vormsi usuelus jäigi valitsema priikogudustele (ehk hüppajatele, nagu neid rahvakeeles kutsuti) iseloomulik elav ja kodukootud, sageli ekstaasi kalduv usukäsitlus. Pikka aega ei suutnud kogoduslikku distsipliini eeldav baptism Vormsil tõsisemat poolehoidu leida, kuigi Eestimaa juhtivad baptistid tegid saarele mitmeid misjoni- ja ristimisreise.

Näiteks tundis saklane Schiewe end 1885. a Vormsil nagu muinasjutumaal, kus rahvast kutsutakse koosolekule jäärasarvega ning ülimalt rahvarohketel koosolekutel armastavad naised kuida. Peterburi jutlustaja Schiewe polnud enda sõnul näinud midagi niisugust nagu Vormsi palvetunnid, kuid ristis ometi mitmed vormsilased baptistiks (*Teekäija*, 1925, lk 68–69). Mingeid olulisi erinevusi Vormsi priilastest “valebaptistidel” polnud. Sarvepuhumisega palvetundi kutsumist 1889. a kirjeldab ka Ridala ärkamisliikumise ajaloo kirjutanud Busch: “Pool tundi enne tunni

¹⁶Enamik eestlastest on Vormsile rännanud arvatavasti 1840. aastatel Läänemaalt. 1853. a oli Vormsil 1580 rootslast ja 220 eestlast (12,2%), kokku 1800 elanikku, 1922. a 2395 rootslast ja 161 eestlast (6,3%), kokku 2556. Suurem osa eestlasi oli koondunud Sviby külla (Dahl 1973: 41–42).

algust võtnud külavanem "sarve", läinud õuevärava juurde ja puhunud sellest mitmesuguseid hääli. Selle peale jooksnud väikesed poisid igalt poolt parves külavanema juurde. — Neile teatanud ta asja ära ja poisid jooksnud sama kiirelt teatusega küllasse laiali ja varsti olnud rahvas koos ja võidi tundi pidada." (Busch 1928: 82.)

Eriti omapäraseks läks saare niigi kirev usuelu pärast seda, kui 1886. a algas rootslaste salvimine vene õigeusku. Õigeusku siirdumine oli ilmselt suureks löögiks misjonär Österblomile, kes konkurendina muutus õigeusu kirikule peagi tülikaks. Österblomi väljasaatmine, mis polnud õnnestunud luteri kirikul, läks alanud venestuse tingimustes õigeusu kirikul korda Vormsi ja Haapsalu preestrite ning piiskop Donati intriigide ja kuberner Šahhovskoi otsustava tegutsemise tõttu (*Iz Arhiva...* 1910: 22–26, 161–162). 1887. a märtsis saadeti misjonär tagasipöördumise õigusega Rootsi tagasi, süüdistatuna peale muu ka Kristusena esinemises ja 12 apostli omamises. Ei aidanud ka 800 allkirjaga vormsilaste palvekiri Österblomi kaitseks Venemaa sinodi ülemprokurörile (Österblom 1927: 87–92).

Österblomi väljasaatmiseks ja varsti pärast õigeusku salvimist saarel alanud õigeusust äralangemise peatamiseks Vormsil korraldatud juurdlused heidavad (erapoolikut) valgust ka Vormsi prii liikumisele. Oma 1886.–1887. a kirjades Šahhovskoile süüdistas piiskop Donat Österblomi õpetuse järgijaid muu hulgas kiriklike kombetalituste ignoreerimises, mis olevat viinud sektante ka "metsikute abieludeni". Österblomi kiimalised poolehoidjad polevat isegi mitmenaisepidamist ja lähedaste sugulaste kokkuelamist patuks lugenud, sest jumalalastel olevat omad seadused (*Iz Arhiva...* 1910: 161–162). Samas mõõndi, et misjonär ise elas korralikku perekonnaelu ja juhtis ise vaid ühte saare neljast sektist, mis olnud luteri kiriku ja ülejäänud kolme äärmiselt müstilise seksti vahepeal. Nendesse kolme seksti kuulusid baptistid, ekstaatilised hüppajad, kelle Österblom olevat 1883. a paiku hüljanud, ja nn armulauakogudus, mille liikmed ka oma peredele või koguni iseendale olevat armulauda jaganud (*Iz Arhiva...* 1910: 10–11, 22–24). Võib-olla on viimasel puhul tegu koolmeister Johan Lindströmi juhitud kogudusega, mis oli keeldunud vastu võtmast pastori armulauda (EAA, f 29, n 2, s 5480, l 151).

Vormsil valitsenud täielik usuvabadus ja lahkusulised olnud veendunud, et mingil valitsusvõimul pole õigust keelata nende palvetunde, sest ainsaks loaandjaks olevat neile Jeesus Kristus. Koosolekute takistamine Vormsil ei õnnestunud 1887. a ka politseivalitsuse ülemal (EAA, f 29, n 2, s 5480, l 148–150). Palvekoosolekute määramise küsimuses olnud sõnaõigus vaid sektandist vallavanemal. Ehkki 1887.–1888. a hakkas Šahhovskoi taotlema mõne Vormsi “apostli” saarelt ärasaatmist politsei abil, ei õnnestunud võimudel kuidagi usuliikumist summutada (*Iz Arhiva...* 1910: 84–89). 1888. a kevadel Vormsit visiteerinud õigeusu piiskop Arseni koos saatjaskonnaga võis veenduda, et sektantlus edeneb saarel jõudsasti. Kõigis Vormsi külates olid oma sektantlikud õpetajad, kes mõjusid rahvale tugevasti oma fanatismi ja vaba piiblitõlgendusega. Kogu saarel valitses tohutu huvi usuküsimuste vastu ning religioossed vaidlused ja arutlused olid laialt levinud (Haruzin 1888: 24–25). Hoidmaks saare õigeusklike lahkuskude eest, toimus 1889. a saarel taas uurimine, keelati koolmeistrite Hammermanni ja Ahlquisti, samuti baptistide ja priilaste (hüppajate) palvetunnid, ning avalikult vastuhakanute vastu korraldati juurdlus (EAA, f 29, n 2, s 5488, l 187). Ometi ei õnnestunud võimudel seegi kord usuliikumisele lõppu teha.

1894. a algas Vormsil jälle suurem ärkamine, mis olevat levinud eriti laste ja noorte, samuti õigeusklike hulgas. Asutati oma laulukoor ja käidi ka Noarootsis äratamas (Tuttar, Dahl 1929: 100). Osa usuliikujaid loobus ka tööst ja istus päevade kaupa koos, end janu ja näljaga piinates. 1894. a on taas alanud kohustuskäigud. 1895. a aprillis trahvis Haapsalu rahukohus 11 Vormsi lugejat ebaseaduslike palvetundide pidamise eest ja kooskäimise kohad kästi sulgeda. 24 “sektandil” keelati pühapäevakoolide pidamine. Kinni pandi ka baptistide palvela, sest neil polnud valitsuse poolt kinnitatud lugijat (*Sakala*, nr 22, 1895). Erilist mõju neil abinõudel polnud, juba 1896. a olla Vormsil jälle viimsetpäeva oodatud (*Saarlane*, nr 20, 1896).

1900. a valmis Vormsi priilastel oma palvemaja, mille nad olid sunnitud 1902. a baptistidele kinkima, sest õigeusu preester tahtnud maja ebaseaduslikult koguduselt ära võtta. Vormsi baptistikogudus iseseisvus 1905. aastal (*50 aastat...* 1934: 64–65).

ÕIGEUSKU MINEK VORMSIL

Läänemaa ärkamisliikumisega oli teatud määral seotud alates 1883. aastast Läänemaal ja väiksemal määral mujalgi Põhja-Eestis puhkenud usuvahetusliikumine, mille tulemusena siirdus aastail 1883–1887 Läänemaal õigeusku 7873 ja kogu Eestimaa kubermangus 8201 inimest (Vimmsaare 1986: 24). Usuvahetuse peamised põhjused olid sotsiaal-majanduslikud, kuid usku vahetas ka osa luteri kiriku poolt tagakiusatud “uueusulisi”, nagu juhtus Vormsil, kus 1886. a moodustati Läänemaa ilmselt kõige omapärasem, eestirootslaste õigeusu kogudus.

Eeltööd keisriusku astumiseks olid teinud paar Vormsi vallaametnikku, lubades usuvahetajaile mitmesuguseid majanduslikke tulusid (EAA, f 29, n 2, s 5480, l 4–14). Vormsilased läkitasid oma saadikud Haapsalu õigeusu preestri Poletajevi juurde, kes küll eitas usuvahetusest saadavat majanduslikku kasu, kuid alanud käärimist Vormsil see summutada ei suutnud (Rebane 1932: 203–204).

Piiskop Donat, kes fanaatilise õigeusustajana pidas vormsilaste soovi Jumala tööks (*Iz Arhiva...* 1910: 10), pani rootsi keelt õppinud preester Orlovi¹⁷ õigeusu vaimulikke raamatuid rootsi keelde tõlkima (*Iz Arhiva...* 1910: 14–15) ja hakkas ümber veenma õigeusu eestvõitlejat kuberner Šahhovskoid, kes oli Österblomi mõju all olevate ja õigeusust mitte midagi teadvate vormsilaste õigeusustamise suhtes väga skeptiline, sest puudus piisav ettevalmistus ühekeelsete rootslaste usuvahetuseks (*Iz Arhiva...* 1910: 3–5). Šahhovskoi seisukohta jagas ka Püha Sinodi ülemprokurör (Rebane 1932: 207). Ometi sai Donat oma tahtmise ja 1886. a 10.–15. septembril salvisid Orlov ja Poletajev 514 vormsilast ehk veerandi saare elanikest õigeusku (Istoriko-statistitšeskoje... 1895: 540).

Jumalateenistuste pidamiseks üüriti kiiruga üks hurtsik, mille soldatid enne esimest teenistust nuga dega mustusest ja tahmast puhtamaks kraapisid, ning sisustati see ohvrilaua (жертвенник),

¹⁷Orlov oli hakanud rootsi keelt õppima pärast seda, kui Ruhnu rootslased 1860. aastatel avaldasid soovi õigeusku astuda. Hiljem loobusid ruhnlased oma plaanist (*Iz Arhiva...* 1910: 8).

paari paberile joonistatud pildi ja mõne küünlaga. Uue koguduse preestriks sai Orlov, kes oma napi riigirootsi keele oskusega end vormsilastele arusaadavaks teha ei osanud ja jutlusi vihikust maha luges (Haruzin 1888: 22–23). Samuti ei leitud vajalikul tasemel kooliõpetajaid kahele õigeusu koolile, kus 1887. a sügisel õppis 15 ja 18 õpilast (EAA, f 29, n 2, s 5480, l 153).

Vaatamata õigeusu vaenlaseks peetud misjonär Österblomi väljasaatmisele ei suutnud õigeusu kirikumehed ära hoida juba hiljemalt 1887. a alanud vormsilaste äralangemist õigeusust, sest nad ei saanud jumalateenistustest aru ning usuvahetus tõi kergenduse asemel kaasa Stackelbergi tagakiusamise ja usuvahetajate süümepiinad. Vormsilased väitsid, et nad on õigeusku astumisega kiirustanud ja hakkasid salvimisel saadud ristikesi preestrile tagastama, uskudes end sel moel õigeusust vabaks saavat. Šahhovskoi taotles oma kirjas Donati järglasele piiskop Arsenile autoriteedita Orlovi väljavahetamist, enne kui kõik vormsilased õigeusust ära pöörduvad (*Iz Arhiva...* 1910: 39–43).

1888. a Vormsit külastanud piiskop Arseni koos saatjaskonnaga veendus, et õigeusul pole jõudu konkureerida saare rohkete lahkusulistega. Kuigi kuulduste põhjal kardeti, et kõik saare õigeusklikud paluvad piiskopilt luba õigeusust lahkuda, julges siiski vaid parkümmend vormsilast avalikult teatada oma kahtlustest vastuvõetud usu suhtes (Haruzin 1888: 22–25).

Õigeusu olukorda saarel ei parandanud ka piiskop Arseni ja kuberner Šahhovskoi katsed kaotada Vormsil “sektantlus”. 1889. a toimunud juurdlus näitas, et paljud õigeusklikud külastavad lahkusuliste palvetunde, ja osa tunnistas end ka avalikult “sektandiks”. Juurdlusele järgnenud repressioonidki ei hoidnud ära õigeusklike edasist lahkuskudesse langemist (EAA, f 29, n 2, s 5488, l 178–182, 187). 1904. a oli Vormsil vähemalt 41 õigeusklikku, kes juba mitme aasta vältel olid “kaldunud” priikogudusse või baptistide hulka (EAA, f 1914, n 1, s 5, l 1).

Pole imestada, et Orlov tahtis kogu hingest vabaneda Vormsi vaimuliku kohast (vt EAA, f 29, n 2, s 5480, l 153p). Asi ei paranenud oluliselt ka tema järglase, Vormsi murraku omandanud preester Jakob Vaaraski ajal (1894–1926). 1901. a kirjutas 78 vormsilast kubernerile palvekirja, milles paluti vabastada nad õigeusu kirikust, sest südametunnistus piinavat neid selle usu

vastuvõtmisest peale nii päeval kui öösel (EAA, f 1914, n 1, s 5480, l 153p). Pärast 1905. a usuvabadusmanifesti pöördus suurem osa Vormsi õigeusklikke luteri kirikusse tagasi. 1922. a registreeriti saarel 76 õigeusklikku, mis moodustab 3% vormsilastest (1922. a. ... 1924).

USULIIKUMISTE MÕJU VORMSI RAHVAKULTUURILE

Mitmed Vormsi olude kirjeldajad on maininud Österblomi jt usu liikumise eestvedajate edukat võitlust vanade "paganlike" rahvakommetega, mida eespool mainisime. Vormsit ajavahemikul 1900–1911 mitu korda külastanud ja saare ajaloost ning elust pikema ülevaate kirjutanud venelase N. F. Arepjevi andmeil kadus naiste värvikirev rahvarõivas suures osas alates Österblomi saabumisest. XX sajandi alguses olnud vormsilaste rõivad enamasti väga tagasihoidlikud ja ilma eheteta, kuigi vähesel määral olla hakanud levima "linnariided" ja ka ehted (Zassetskaja 1998: 107; Vene Etnograafiamuuseumi arhiiv, f 1, n 2, s 17; Arepjevi venekeelne käsikiri "Vormsi saar ning selle rootslastest elanikud").

Ometi ei õnnestunud Vormsi naiste värvikirevate rahvariiede väljatõrjumine usumeestel kuigivõrd. 1920.–1930. aastate kirjeldused Vormsilt kinnitavad üksmeelselt, et erinevalt meestest käivad peaaegu kõik saare naised nii argi- kui pühapäeval peamiselt endavalmistatud rahvarõivais (tavaliselt punase-valgekirju rätik, mis katab kahte patsi punutud juukseid, hele pluus või jakk, must villane plisseeritud seelik, oranžid sukad, mille peale on tõmmatud valged villased sokid, mustaks pargitud kroogitud pastlad ja käevarrel kantav tavaliselt punase-oranži tooniga riidest käekott (*Päevaleht*, nr 205, 1928; *Postimees*, nr 220, 1930, lk 4; nr 188, 1932, lk 4). Tantsimist ja ka ringmänge oli aga ühe korrespondendi kirjelduse järgi veel 1930. aastate algul Vormsil patuks arvatud. Pulmigi oli peetud ilma tantsuta ning vanemad inimesed olid pidanud Sviby küla põlemise põhjuseks seda, et seal palju tantsiti (*Meie Maa*, nr 121, 1932, lk 3).

Ilmselt on osa rahvalikest pillidest usklike poolt hävitatud (eelkõige torupillid ja hiiru kandleid), kuid mõnda neist on vaimulike laulude saateks kasutatud. Nii olnud Arepjevi järgi XX sajandi alguses kombeks Vormsi kõigis asundustes tegutsenud püha-

päevakoolide kuni 8-aastastel õpilastel anda jaanipäeval kontsert Püha Olavi kiriku juures, kus tütarlastekoor oli kitarride ja tsitrite saatel vaimulikke laule esitanud. Usklikud olevat kasutanud ka kandleid (Zassetskaja 1998: 105–106). Ka Eesti ajal mängiti Vormsi palvetundides kitarril, viiulil ja mandoliini (Eesti Rahva Muuseum = ERM, TA 205: 10–13).

ERINEVAD USKKONNAD VORMSIL 1920. AASTATEST KUNI 1944. AASTANI

Eesti iseseisvusajal oli Vormsi usuelu endiselt vilgas ja seda iseloomustas konfessioonide paljusus. 1920.–1930. aastatel oli kõigis suuremates küldes oma palvemaja ja igal pühapäeval peeti jutlust eri kohas, kuhu siis kõigi külade inimesed kogunesid (ERM, TA 205: 10). Ilmselt polnud konfessioonidevahelised erinevused sealjuures kuigi suureks takistuseks.

Luteri kiriku maine sõltus paljuski Rootsist tulnud pastoritest ning kirikuõpetajaid kutsuti ka küldes peetavaid vabakoguduste palvetunde sisse juhatama ning lõpetama (Pöhl 1949: 172). Näiteks meenutab nelipühilaste misjonär E. Kiil oma palveretkest Vormsile 1920. aastatel koos umbes 60 Hiiumaa uskliku noorega, kuidas Vormsi poisid sõitsid pärast ootamatute külaliste saabumist jalgratastel kõik Vormsi külad läbi ja kutsusid inimesi palvekoosolekule; see toimus saare suurimas palvemajas Kärseti külas, mis tuli rahvast pungil täis. Kohale kutsutud Vormsi luteri pastor tõlkis Kiili jt hiidlastest külaliste kõnesid kohalikele inimestele.

Sõja ajal 1941. a on Kiil taas Vormsis palvetunde pidanud ja ärganud vormsilasi meres ristunud (Kiil 1993: 37, 94). Iseseisev Vormsi nelipühilaste kogudus registreeriti 1932. a (Ederberg 1935: 110). Ka Eesti nelipühikogudustele pani aluse Rootsi misjonäride äratustegevus 1920. aastatel.

Vormsi baptistikogudusel oli 1922. a 44 liiget ning 1938. a 89 liiget, 2 palvelat ja 5 diakonit, samuti pühapäevakool 3 õpetaja ja 38 õpilasega ning oma laulu- ja mängukoor (*Eesti Baptistid...* 1923: 24; 1939: 5). Alles 1926. a ametlikult registreerunud Vormsi Kristlik Priikogudus ei ühinenud teiste Eesti priikogudustega liiduga (Ederberg 1935: 110) ja jäi truuks oma elavale vaimulaa-

dile, pidades 1930. aastatel rahva- ja rõõmurohkeid palvetunde, kus vennad-õed palvemaja pinkide vahel liikudes valju häälega Jumalat kiitsid (*Armu Hääl*, nr 9, 1937, lk 13–14).

1920. aastateni õigeusu kirikule truuks jäänud vormsilasi ja Vormsi õigeusu kirikut tabas ilmselt otsustav löök 1926. a, kui kõrvaldati ametist preester Vaarask. Õigeusu koguduse liikmed on hiljem kirjutanud oma preestri kaitseks ja tagasisaamiseks kirja, kus väidetakse, et “ainus rootsi kirjakeele ja Vormsi murraku mõistja preester maailmas” Vaarask olevat palju head korda saatnud, ning kinnitatakse, et tema kogudus ei taha Eesti apostlikku õigeusku, vaid endist õigeusku. Kurdetakse, et pärast Vaaraski lahtilaskmist pole Vormsil enam rootsikeelse usuelu edendajat, saarel käivat vaid mõne korra aastas vaimulikud, kes pealegi üldse rootsi keelt ei mõista, ja nii elatavat juba kolm aastat ilma usutoimetusteta nagu ateistid (EAA, f 1914, n 1, s 1, l 34-35). Vaaraskit siiski tagasi ei saadud ning õigeusk suri Vormsil peaaegu välja.

Sama juhtus ka teiste Vormsi eestirootslaste kogudustega, sest aastail 1943–1944 põgenes Eestist Rootsi valdav enamik eestirootslastest. Lahkusid ka peaaegu kõik Vormsi rootslased ning pärast enam-vähem inimitühjaks jäänud Vormsi vallutamist Nõukogude vägede poolt 1944. aastal asustati saar uute asunikega.

USUELU VORMSIL ALATES 1944. AASTAST

Pärast II Nõukogude okupatsiooni algust pidid kõik ENSVs tegutsevad kogudused 1945. aastal end registreerima. Luteri kirikul olevat õnnestunud pastorite puudusele vaatamata registreerida kõik oma Eestis tegutsevad kogudused (Hark 1982: 16). Arvatavasti lakkas pärast eestirootslaste lahkumist ka Vormsi luteri koguduse tegevus, kuid 1947. a esitasid Vormsi eestlased luteri koguduse registreerimise taotluse¹⁸, mille Nõukogude Eestis

¹⁸25. mail 1947 “Läänemaa, Vormsi saare endise ev.-lutheri koguduse liikmete” poolt koostatud ja Usuasjade Nõukogu volinikule ENSVs saadetud 13 allkirjaga käsikirjalise taotluse sisu oli järgmine (kirjaviisi muutmata): “Avaldis. Meie allakirjutajad palume registreerida Vormsi saarele ev.-lutheri usu kogudus. Kuna Vormsi saare elanikkond on sõjakeerises täielikult muutunud, sellega on ka kõik usuline tegevus ni-

usuelu korraldama määratud Usukultusasjade Nõukogu (edaspidi UN) volinik tagasi lükkas, kuigi taotlejad olid esitanud vajalikud dokumendid.¹⁹ Oma kirjas Vormsi valla täitevkomitee (edaspidi TK) esimehele 4. augustist 1947 nimetab volinik J. Kivi registreerimisest keeldumise põhjusena seda, et "avalduses pole näidatud, mis usku nimetatud kodanikud kuuluvad" (UNVA, s 84). Vormsi luteri kogudus õnnestus voliniku juures registreerida alles 1990. a jaanuaris (vt UNVA, s 84a).²⁰

Küll aga registreeris 1947. a Vormsi õigeusu koguduse Vene Õigeusu Kiriku (edaspidi VÕK) Asjade Nõukogu ENSVs volinik N. Karsakov ja 1947. a detsembris sõlmiti Läänemaa õigeusu praosti J. Meltsaare kui Vormsi koguduse hooldaja ja kolme kogudusenõukogu liikme poolt Läänemaa TK esindajaga leping õigeusu kiriku kasutamiseks. Samal aastal kurdab Meltsaar, et

metatud saarel lõppenud. Osa elanikke soovib siiski usulist tegevust. ka on soovi avaldanud selleks pühaks tööks endine Tallinna linna missjonar, kelle praegune elukoht Noarootsis Viht August Hansu poeg. Vormsi ev.-lut. usu koguduse jutlustajaks tulema. Sellega palume Teid meie kogudus registreerida, et meie võiksime uuesti ev.-Lutheri koguduse tööd alustada." (NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Usukultusasjade Nõukogu Voliniku ENSVs Arhiiv = UNVA, s 84.)

¹⁹Luteri koguduse (taas)asutamise koosolekul 25. V 1947, kus protokoll järgi osales 60 Vormsi elanikku, valiti koguduse juhatus, revisjonikomisjon, jutlustajaks A. Viht, ja volinikule esitati ka nimede järgi otsustades peaaegu ainult eestlastest koosneva *dvadtsatka* (voliniku poolt nõutud kahekümne vastutava koguduse liikme) nimekiri (10 meest ja 10 naist). Pärast voliniku sellekohast nõuet esitati 1947. a augustiks ka Vormsi luteri kiriku kasutamise taotlus 21 allkirjaga (UNVA, s 84).

²⁰1990. a oma tegevuse lõpetanud viimase UN voliniku Rein Ristlaane registreerimistöendile eelnes veel 1989. a järgmine kirjavahetus: vormsilaste avaldus Haapsalu rajooni TKle registreerida EELK Vormsi Püha Olavi kogudus 20 asutajaliikme nime ja allkirjaga (17. XI 1989), Haapsalu TK otsus (22. XI 1989) nõustuda registreerimisega ja saata materjalid ENSV Ministrite Nõukogule, tüüpleping Haapsalu TK esindaja ja 20 koguduse asutajaliikme vahel (kellest 15 olid pensionärid) Vormsi luteri kiriku tasuta kasutamiseks, Haapsalu TK taotlus koguduse registreerimiseks ENSV Ministrite Nõukogule (4. I 1990), Ministrite Nõukogu esimehe resolutsioon R. Ristlaanele 17. I 1990 "registreerida ettenähtud korra kohaselt" (UNVA, s 84a).

Haapsalu koguduse juurde kinnitatud Vormsi kogudusel on liikmeid niivõrd vähe, et pole võimalik moodustada koguduse oma juhatust.

Oma 1948. a kirjas volinikule palub Haapsalu koguduse juhatatus siiski anda Vormsi kogudusele iseseisva koguduse õigused koos (uue) kiriku kasutamise lepingu sõlmimisega, esitades ühtlasi uuele lepingule alla kirjutama nõustunud vormsilaste nimekirja. Uus leping jäi ilmselt sõlmimata, sest Eesti voliniku ettepanekul otsustas NSVL Ministrite Nõukogu juures asuv VÕK Asjade Nõukogu 1951. a kustutada Vormsi koguduse ja kiriku tegutsevate koguduste arvestusest. Oma taotluses 1951. a veebruarist väidab ENSV volinik, et koguduse registreerimise initsiaatoriks oli Haapsalu koguduse preester, kuid erirežiimiga saarel leidub vaid üksikuid õigeusklikke ning seetõttu ei suudeta moodustada iseseisvaid koguduse juhtimisorganeid. Alates arvelevõtmisest olevat jumalateenistusi muidu kasutuseta seisvas, 1889. a ehitatud kivikirikus toimunud vaid 1–2 korda aastas. Volinik kirjutab ka, et Eesti Vabariigi ajal läksid saare õigeusklikud rootslased tagasi luteri usku ja et aktiivseid õigeusklikke pole saarele jäänud pärast rootslaste lahkumist. Oma kirjas Haapsalu rajooni TK esimehele 6. aprillist 1951 teatab volinik, et koos arvelt mahavõtmisega on Vormsi kirikuhoone koos kõrvalhoonete, kirikuriistade ja sisustusega läinud riigi valdusse, ja palub, et enam ei lubataks korraldada kirikus teenistusi ning et hoonet kasutataks muudel eesmärkidel vaid ENSV Ministrite Nõukogu kooskõlastusel (UNVA, s 41). Seejärel algas võitlus laguneva kirikuhoone kasutusõiguse pärast,

mille otsustamine nõudis tublisti bürokraatlikku asjaajamist.²¹ Täna on Vormsi õigeusu kirik varemteks muutunud.

Vormsi saarel jäi pärast luteri ja õigeusu koguduste kadumist kuni 1980. aastate lõpuni ainsaks seaduslikult tegutsevaks koguduseks Vormsi baptistikogudus. 1977. aastaks polnud Vormsil enam ühtegi ametlikult registreeritud iseseisvat kogudust, sest ka baptistikoguduse liikmete arv (16) oli langenud alla nõutud 20 ning voliniku arvepidamises oli Vormsi kogudusest saanud "usklike grupp" (UNVA, toimik 199, l 7). 1997. aastal oli Vormsi baptistikogudusel 14 liiget.

1990. a pühitseti taas aastakümneid tühjalt seisnud Püha Olavi luteri kirik ja taasregistreeriti luteri kogudus, kuid kunagist aktiivset usuelu enne Vormsi rootslaste lahkumist meenutab praegu vaid Österblomi mälestussammas luteri kiriku lähedal.

²¹1951. a oktoobris taotles Haapsalu Rajooneid vahelise Võitööstuse Keskuse juhataja rajooni TKlt kirikuhoone kasutamise õigust Vormsi Võitööstusele. Saamaks kooskõlastust UN volinikult kiriku sellisele kasutamisele, pidi TK esimees esitama volinikule 1. aprillil 1952 uusi andmeid. Ta kinnitas plaani ehitada kirik kohe pärast loa saamist ümber juustutööstuseks ja teatas, et Vormsi saare elanikud pole kiriku sellise kasutusviisi vastu, sest 28. III 1952 toimunud kolhooside "Põhja Rannik" ja "Võit" kolhoosnike üldosolekul polevat selle vastu protesteeritud. 1. aprillil 1952 on eraldi kirjas volinikule palunud luba kirik osalise lammutamisega võitööstuse hooneks ümber ehitada ("või kui põhjaliku uurimise järel selgub, et tööstuse hooneks ei kõlba, siis lammutame ehitusmaterjali saamiseks") ka Võitööstuse Keskuse juhataja. Et tegu pole aprillinaljaga, kinnitab Vormsi küla TSN otsus 3. aprillist 1952 lubada kirik "Vormsi juustutööstusele uue tööstuse ehitamiseks". Kas volinikule ja ENSV Ministrite Nõukogule kõigist neist kooskõlastustest ja taotlustest piisas, pole kahjuks siinkirjutajale teada. 1960. aastaks oli lagunev kirik kasutuseta ja sellele on hammast ihuma hakanud Vormsi sovhoos, kelle taotlust kirik viljalaoks muuta toetas Haapsalu rajooni TK ja ENSV Põllumajandusministeerium. Vastav luba saadigi ENSV Ministrite Nõukogu esimehe korraldusega 8. VII 1960 (UNVA, s 41).

VORMSI USULIIKUMISTE OLEMUSEST, PÕHJUSTEST JA EELDUSTEST

Oma olemuselt olid nii vennasteliikumine kui 1870. aastatel puhkenud ärkamisliikumine Vormsil talurahva palvuslik-vagad evangeelsed usuliikumised. Laias laastus võiks ärkamisliikumistes osalenuid jagada kaheks: rahulikumateks ja ekstaatilisemateks ehk tollast kõnepruuki kasutades "palvetajateks" ja "hüppajateks". Esimesed panid põhirõhu Piiblile, igavesele lunastusele usulise uuestisünni läbi ning vagale ja moraalsele elule, mille põhisisuks oleks piiblitlugemine, palvetamine ning uskmata hingede päästmine. Erinevalt paljukirjeldatud hüppajatest ei tea me sellest usuliikumiste leerist kuigi palju, ja võib vaid oletada, et enamik neist jäi pärast esimese ärkamishoo vaibumist luterlaseks edasi või ühines luteri kiriku sees tegutseva vennastekogudusega.

Teist, tunduvamalt kirevamat ärganute voolu võib seostada selle kristluse traditsiooniga, mis keskendub emotsioonidele, üleloomulikule, usuimedele, isiklikule intensiivsele religioosse kogemusele, suhtlemisele (püha) vaimuga ja mida XX sajandil on hakatud nimetama nelipühilikuks (ka karismaatiliseks või entusiastlikuks) selle suuna kõige mõjukama esindaja järgi tänapäeval ning vastava piiblisalmi järgi (Ap 1–2). See usutraditsioon on ühes või teises vormis kestnud läbi kogu kristluse ajaloo ning oli kristlikus maailmas laiemalt levimas ka Läänemaa ärkamisliikumisega samal ajal Ameerikas ja Euroopas puhkenud pühadusliikumise raames (vt Crapps 1986: 548–549).

Vormsi ja kogu Läänemaa ärkamisliikumises ning vennasteliikumise hoogsatel algusaastatel kerkis esile enamik nelipühilikule usule omaseid jooni. Selle tuumaks oli palvekoosolek, mis ägedama usukäsituse pooldajate puhul tundus kõrvaltvaatajaile äärmusliku usumäratsusena, sest seal esines keelterääkimist, prohvetina ennustamist, kurja vaimu väljaajamist, käteplaksutamist, ringijooksmist, hüppamist, mahakukkumist, tantsimist, nuttu, karjumist jne. Arvatavasti on enamik neist ilminguist esinenud ka Vormsil. Sageli on nelipühilikud ärkamisliikumised olnud opositsioonis seniste koguduste/kirikutega ja liikumise arenemine on toonud kaasa organiseerumise väljaspool seda usutraditsiooni, mille sees liikumine alguse sai (vt Anderson 1987: 230jj). Vorm-

sil ja ka mujal Läänemaal jätkus nelipühilik usukäsitus eelkõige luteri kirikust sisuliselt lahkulöönud priilaste koguduste ja alates 1920. aastatest ka nelipühilaste kogudustes.

Religioonisotsioloogide ja -psühholoogide uurimused on näidanud, et tavaliselt kipuvad usuliste liikumistega kaasa minema väiksema haridusega ja vaesemad inimesed, sagedamini naised ja vanemad inimesed kui mehed ja noored, pigem maa- kui linnainimesed (vt Argyle, Beit-Hallahmi 1975). Kuigi tavaliselt on seesuguseid uurimusi tehtud XX sajandi industriaalühiskondades ja meil puuduvad piisavad andmed Vormsi hernhuutlaste ja ärganute ning hilisemate prii-, baptisti- ja nelipühikoguduste liikmete sotsiaalsest staatuses, majanduslikust seisust, vanusest ja soost, võib olemasolevatest teadetest järeldada, et ilmselt on sotsiaalmajanduslikud ja hariduslikud olud mänginud ka Vormsil olulist rolli usuliikumiste puhkemises ja laialdases levikus.

Näib, et XVIII–XIX sajandil elati Vormsil suhteliselt loidu ja vähikäigul vaimuelu, mida iseloomustas koolide puudus, luteri kiriku pastorite rahvakaugus ja vormsilaste majandusliku ning õigusliku olukorra halvenemine. Viimasest annavad tunnistust vormsilaste pidevad vastuolud ja kohtuprotsessid omavolitsevate mõisnike ja pastoritega ning talupoegade põgenemine Vormsilt Rootsi ja ka mujale. 1861. a on Vormsi talupoegade delegatsioon pääsenud koguni Rootsi kuninga jutule ja esitanud kuningale kaebuse saare mõisniku O. v. Stackelbergi peale (vt *Antifeodalnaja...* 1978).

Majanduslikult oli Läänemaa uue ärkamisliikumise puhkedes XIX sajandi viimasel veerandil kõige mahajäänum kant Eestis. Talude päriseksostmine kulges siin aeglaselt, visalt püüsid teening naturaarent (Bodisco 1902: tabel Id; *Põhijooni...* 1958: 120). Läänemaa lagunened hurtsikutest, toidu ja riietuse uskumatust viletsusest maalivad troostituid pilte 1870.–1880. aastate ajalehed (vt *Eesti Postimees*, nr 24, 1871; *Virulane*, nr 26, 1882 ja nr 18, 1884). Iseäranis paistsid majandusliku mahajäämuse poolest silma ranna ja saarte kihelkonnad, kus ka usuliikumised kõige rohkem levisid. Saartel lisandus majanduslikule kitsikusele alaline abikaasade lahusolek, sest mehed käisid suviti mandril hooajatöödel või olid aastaid laevadel, sest maa ei toitnud ära (KM RO, E 55063 — Pühalepa). Ühtlasi võis see lahusolek olla ka üks

põhjusi, miks naised palvekoosolekutelt troosti ja vaheldust ot-sisid. Hiiumaalt ning Vormsilt on 1880. aastatel majanduslikel põhjustel toimunud suuremaid väljarändamisi (Räis 1987: 19–20; *Valgus*, nr 58, 1884; *Virulane*, nr 51, 1884). Võrdlemisi troostitu mulje Läänemaa rootslaste majanduslikust ja kultuurilis-haridus-likust olukorrast Läänemaa usulise ärkamisliikumise eel jääb ka kaasaegsete kirjeldustest ja hilisemast eestirootslasi käsitlevast kirjandusest (Österblom 1927: 10–13; *Läänemaa...* 1938; Küng 1991: 11–12).

Pärast vallakoolide avamist Noarootsi kihelkonnas (eestikeel-ne 1862, kaks rootsikeelset 1865) (*Läänemaa...* 1938: 231; Lim-bak 1990: 14) ja Vormsil (Dahl 1973)²² oli vallakoole 1880. aastate alguseks küll piisavalt (vt Andresen 1970: 37–47), kuid õpetuse tase ja kooliolud olid kehvad. Paremad polnud lood ka Läänemaa ilmaliku seltsielu ja rahvuslike üritustega. Lõuna-Eesti rahvusliku ärkamisliikumisega kaasnenud uued majanduslikud, kul-tuurilised ja poliitilised nõudmised, mis Põhja-Eestis ilmnesis vähemal määral, jäid Läänemaal peaaegu tundmatuks. Läänemaa osa oli väga tagasihoidlik niihästi Aleksandrikooli abikomi-tee de loomisel, Eesti Kirjameeste Seltsi üritustes osalemisel kui ka *Sakala* jt rahvuslike väljaannete tellimisel või neile kaastöö tegemisel (vt Raudkivi 1980: 20–34). Küllap jäid Läänemaa eestirootslased eestlaste rahvuslikust liikumisest veel kaugema-le. Ajalooline traditsioon Läänemaa kihelkondadest näitab, et rahvuslikust ärkamisliikumisest ei olda üldiselt kuulnudki või siis on seda samastatud usulise ärkamisliikumisega (KM KO, f 199, m 6, l 44 — Märjamaa; m 7a, l 11 — Karuse, m 7:1, l 46 — Hanila-Varbla; f 200, m 5:4, l 11). Alates 1740. aastatest oli suurel osal Läänemaa rahvast kujunenud oma viis vaimset troosti leida nimelt usuliikumistest, mis pakkusid ka seltsielu, kokku-kuuluvustunnet ja võimalust end emotsionaalselt välja elada ning oma äranägemise järgi tegutseda. Kohati on ärganud isegi võidel-

²²Kool oli Noarootsis olemas juba 1650. a, kuid Vene ajal jäädi 150 aastaks koolita, kuigi lugemisoskus säilis (Limbak 1990). Nagu eel-nevast nägime, on teatud koolitegevust pühapäevakoolide näol Vormsil ja ilmselt ka Noarootsis arendanud hernhuutlased, samuti olla XIX sa-jandi keskel nii Noarootsis kui Vormsil loodud pühapäevakoolid (Dahl 1973: 49).

nud rahvusliku ärkamisliikumise suuraktsioonide vastu. Nii on osa Läänemaa usklike hulgas võideldud ka Jakob Hurda algatatud suurejoonelise rahvaluule, -laulude ja -uskumuste kogumise ning ka vanavara kogumise ja avaldamise vastu, pidades seda tegevust saatanlikuks. Küllap oli selline vastuseis üheks põhjuseks, miks Lääne- ja Harjumaalt, kus usuline ärkamisliikumine 1880.–1890. aastatel enim levis, kogujatele kõige vähem rahvaluulet saadeti (Saard 1995: 123).

Üks põhjusi usuliste ärkamisliikumiste levikus ja nende kirikuvaenulikus arengus Vormsil oli rahva ja härraskiriku vahel haigutav sügavik. Lisaks kogu Eesti- ja Liivimaa luteri kiriku tollastele puudustele (sakslastest pastorite ja nende jumalateenistuste rahvakaugus, liiga suured kogudused, kirikukoormised), said Läänemaal mõne kirikuõpetaja isikust tingitud vastuolud paiguti otseseks tõukeks kirikust lahkulöömisele, nagu juhtuski Vormsil 1880. aastatel. Jättes kõrvale ajaloolaste ning õigeusu ja lahkuskude positsioonidelt kirjutavate autorite kriitika luteri kiriku ja pastorite elukommete, jumalateenistuste igavuse ning rahvasse toore suhtumise aadressil (vt nt Lenz 1956: 127; Istoriko-statistitšeskoje... 1895: 397; Kaups 1926: 20), piirdume vaid mõne luteri pastori hinnanguga. Nii on Bruno Ederberg möönnud, et lahkusulised liikumised elasid kiriku puudustest: kirikus puudus kodune ja lihtne õhkkond, sageli ei saanud koguduseliikmed üksteisega tuttavakski, pastorid ei suutnud üksikliikmete eest piisavalt hoolitseda. Kirikus puudus emotsionaalsetele usklikele ahvatlev algristikoguduse vaim, võimalus ise jutlustada ja õpetada (1935: 84–85). Johan Kõpp on märkinud, et eesti usuliikumistes tungisid esile need “hingelise olemuse erilised ollused, mis ametlikus kirikus rahuldamist ei leia” (1926: 19). Läänemaa ärkamisliikumise kaasaegsetest kritiseeris Andreas Kurrikoff mitme Läänemaa pastori ja Eestimaa kirikujuhi ning konsistooriumi vigu, oskamatust rahvaga käituda ning nende hilisemaid repressioone ärganute vastu (1894). Paistab, et tagakiusamine luteri kiriku poolt on pigem kaasa aidanud usu pärast kannatanute kirikuvälisele tegevusele ja nende autoriteedi kasvule rahva seas. Sotsiaal-majanduslikud lootused ning luteri kiriku puudujäägid on olnud peamisteks põhjusteks ka vene õigeusku minekul.

Samas ei saa vennasteliikumise ja 1870. aastate ärkamisliikumise levikut Vormsil ja mujal Läänemaal seletada ainult majanduslik-kultuuriliste ja kirikuolude eripäraga. Nendes usuliikumistes polnud midagi erandlikku ja XVIII–XIX sajandil levisid mitmesugused usulised ärkamisliikumised niihästi mujal Eestis kui ka kogu Euroopas. Läänemaa ärkamise puhul on näiteks oluline arvestada usuelu suundumusi XIX sajandi viimasel veerandil kogu Läänemere regioonis, eriti mõistmaks Läänemaa ärkamisliikumise arengusuundi selle erinevateks lahkusokogudusteks organiseerumise perioodil. Nimelt levis sel ajal mitmesuguseid ärkamisliikumisi ja lahkuske nii Skandinaavia maades (laestadiuslus, Waldenströmi liikumine, ärkamisliikumine Norras) (*World...* 1982: 28–29), Balti kubermangudes kui ka Venemaa Euroopas osas (vt Panck 1885: 237jj; Klivanov 1965: 190; Erviö 1936: 85), nagu mujalgi maailmas.²³ Osa neist jõudis Eestisse, peamiselt välismaalastest (rootslastest, sakslastest, ingllastest) misjonäride vahendusel, sh ka Läänemaale ja Vormsile. Näiteks baptism levis Peterburi kubermangus ning Kura-, Liivi- ja Eestimaal XIX sajandi teisel poolel peamiselt sakslastest misjonäride abil (Panck 1885: 237–253; *Eesti Postimees*, 1876, nr 39, lk 234; Klivanov 1965: 190) ja jõudis Läänemaale ning Vormsile 1880. aastatel. Lisaks baptismile levis Eestis 1880.–1890. aastatel irvinglus (eelkõige Läänemaal) (*Mittheilungen...* 1904: 41); 1840. aastatel Rootsist tekkinud ja üle kogu Põhja-Skandinaavia levinud laestadiuslus, mis Narvas ja selle ümbruskonnas kujunes usufanaatiliseks liikumiseks nägemuste saamise ja seletamise, meeleheitliku maaspüherdamise ja pattude tunnistamisega, hüppamise jt ekstaasinähtudega (Talonen 1988: 19, 22–23, 102), adventism ja evan-

²³Läänemaa ärkamisega enam-vähem samal ajal puhkesid ja levisid Ameerikas ning Euroopas nn pühadusliikumised (*Holiness Movements*), kus sarnaselt Läänemaa ärkamisliikumise ja selle algatanud Rootsi misjonäride õpetusega oli kesksel kohal usklike pühaduse saavutamine juba siinilmas (Coats 1914: 749). Saksamaal algas 1880. a nn 30-aastane ärkamine. 1905. a oli taas evangeelseid ärkamisliikumisi Taanis, Soomes, Rootsis, Saksamaal, Venemaal, samuti Aasias ja Aafrikas. Järgmisest aastast algab nelipühiliikumise laialdasem levimine kogu maailmas. Ajajärku 1815–1914 on nimetatud ülemaailmse kristluse leviku suureks sajandiks (*World...* 1982: 28–30).

geeliümikristlaste liikumine (Ederberg 1935: 98, 100). Eestlastest priilaste tegevusest on sajandivahetuseks peale Läänemaa kuulda veel Saare-, Pärnu- ja Harjumaalt, Tallinnast, Narvast, Peterburist ja Peipsi järve idakaldal asuvast Oudova maakonnast (*Saarlane*, nr 50, 1897). XX sajandi alguses, eriti pärast tsaari 1905. a usuvabadusmanifesti hakkasid Eestis tegutsema ka mitmed muud konfessioonid ja lahkusukogudused.

Eeltoodu peaks näitama, et Läänemaal 1870. aastatel alguse saanud usuliikumine ei olnud sajandi lõpuveerandil mitte ainult Läänemaale ja Eesti saartele iseloomulik nähtus. Mitmesuguste uute usuliikumiste tekke puhul on tegemist üldisema suundumusega eestlaste usuelus, nagu ka kristliku maailma usuelus XIX sajandi viimasel veerandil.

Lisaks tuleb rõhutada sotsiaal- ja religioonipsühholoogiliste tegurite tähtsust vennaste- ja ärkamisliikumise tekkes ning massilises ja ekstaasi kalduvas levikus, samuti võimekate väljastpoolt saabunud või kohalike juhtide rolli liikumise puhkemisel ja arengus. Herrnhuti saksa vendade ja Österblomi ning Thoréni osa usuliikumiste tekkes ja levikus on juba piisavalt esile toodud. Hüppajate ärkamisliikumise leeri kirevus ja kaootilisus on aga ilmselt paljuski tingitud kohalike eestvedajate iseärasustest, millega võib seletada Vormsil tegutsenud usugruppide erinevusi.

Ärganute kogudustega massilist liitumist, Vormsi "prohvetite" populaarsust ja nende poolehoidjate usutunnete intensiivsust ning usuekstaasi saab põhjendada veel mitmeti. Veenvamaid teaduslikke põhjendusi võib leida vastavatest usundi- ja sotsiaalpsühholoogilisest uurimustest ning teooriatest (vt Batson, Ventis 1982: 173jj, 202–203; Batson *et al.* 1993; Lehtsaar 1997). Väike ühtehoidev usukogudus, nagu neid loodi Vormsil, võib anda elule uue mõtte, tõsta tunduvalt uskliku enesehinnangut, aidata inimesel vabaneda surmahirmust, pattudest ja pahedest, maistest muredest, sotsiaalsetest kütketest jms, kuid samal ajal võtta ka oma liikmetelt võime kriitiliselt suhtuda oma uutesse tõdedesse ja väärtustesse. Viimasele aitab kaasa koguduse või liikumise juhtide konstrueeritud uus sotsiaalne reaalsus ja koguduse oma maailmavaade. Oma eraldatud maailma loomiseks on tõhusateks relvadeks muude informatsioonikanalite puudulikkus või kõrvaldamine, oma sõnumi lakkamatu kordamine, meie (väljavalitute,

ärgranute, pühade) ja nende (patuste, tagakiusajate) terav eristamine, sest inimesed kalduvad oma grupi liikmeid teistest paremaks pidama. Koguduse ühtekuuluvustunnet aitab tõsta vennalik-õelik hoolitsus üksteise eest, mis võib edukalt asendada endist (uskmatut) perekonda. Kõik see aitab kaasa koguduse ja selle juhtide väärtuse tõusule uskliku silmis. Mida äärmuslikumaks muutuvad usuvaated ja -kombed, seda suuremaks saab uskliklike sõltuvus usuvendade toetusest, isoleerumine muust maailmast ja vastupanu kritiseerijatele.

Oma osa on Vormsi usuliikumiste tekkes, arengus ja hääbumises etendanud poliitilised olud ja sündmused (Rootsi-poolne huvi oma Eestis elavate rahvuskaaslaste vastu, õigeusku minek venestamise perioodil, eestirootslaste väljarändamine Teise maailmasõja ajal, koguduste-kirikute sulgemine nõukogude perioodil, luteri koguduse taastamine uue rahvusliku iseseisvumisliikumise laineharjal) ning XX sajandil järjest süvenenud üldine sekulariseerumisprotsess.

*

Kokkuvõttes võiks esile tõsta, et vennasteliikumises jt usuliikumistes Läänemaal osalesid kõrvuti eestirootslased ja eestlased, järgides samasuguseid usulisi vaateid ja rituaale, üksteiselt õppides ja teineteist täiendades. Lihtne usuärkamise tee — oma patuse taipamine ning patukahetsus, vaimne uuestisünd ja sellele järgnev pattude andeksand ning jumalalapseks saamine — levis 1870.–1880. aastatel eestirootslastelt eestlastele koos uute vaimulike rootsi lauludega, kirikuväliste sakramentidega ja elavate palvetundidega, ilma et keelebarjäärist oleks suuremat probleemi tekkinud. Ühesuguse majandusliku ja kultuurilise arengutasemega rahvakillu esindajad löid ühise usuliikumise, ent säilitasid ka oma rahvusliku ja kohaliku eripära, mis eriti selgelt ilmnnes Vormsi rootslaste puhul. Usuliikumised XVIII–XIX sajandil ja eriti alles Läänemaa ärkamine 1870. aastatel teostasid eestirootslaste tegeliku kristianiseerumise. Veel 1930. aastatel liikus Vormsi rootslaste seas legend, nagu oleks ristiusu nende saarele toonud Österblom (Saard 1995:122). Lisaks uute koguduste tekkele luteri kiriku kõrvale tõid usuliikumised Vormsil kaasa olulisi muudatusi

vormsilaste igapäevases elus, ent ka traditsioonilise rahvakultuuri halvustamise ja hävitamise, enamasti küll selle teisenemise usutõdede mõjul. 1944. aastal hävis suures osas kogu vormsirootslaste kultuur, sest Vormsi lakkas olemast valdavalt eestirootslastega asustatud saar.

Kirjandus

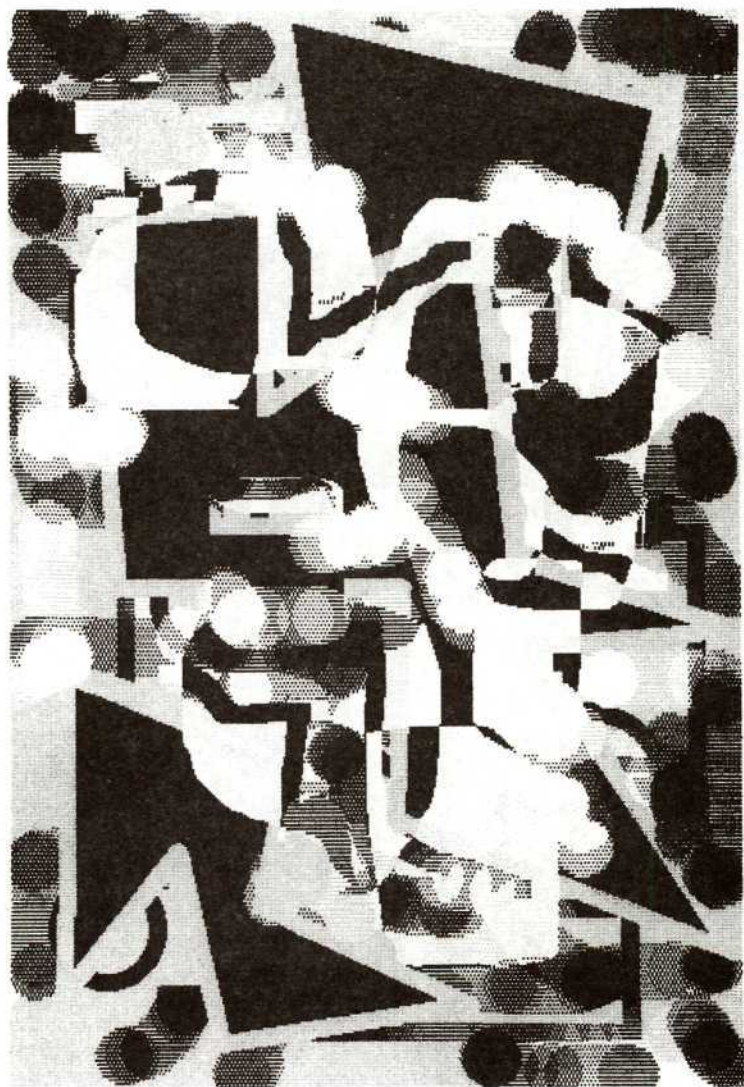
- Altoa, Villem, Paul Ariste 1936. Ühest varjuäänud õppeasutisest. — *Eesti Kirjandus*, nr 5, lk 224–229
- Anderson, Robert M. 1987. Evangelical and Fundamental Christianity. — *The Encyclopedia of Religion*. Ed. in chief Mircea Eliade. Vol. 5. Eds. Charles J. Adams et al. New York, London, pp. 190–197
- Andresen, Lembit 1970. *Eesti rahvakoolide võrk 19. sajandil*. Tallinn
- Antifeodalnaja ... 1978 = Антифеодальная борьба вольных шведских крестьян в Эстляндии XVIII–XIX вв. Сборник документов. Под редакцией Ю. Мадиссона. 1978. Таллин
- Argyle, Michael, Benjamin Beit-Hallahmi 1975. *The Social Psychology of Religion*. London, Boston
- Batson, Daniel C., W. Larry Ventis 1982. *The Religious Experience. A Social-Psychological Perspective*. New York, Oxford
- Batson et al. 1993 = Daniel C. Batson, Patricia Schoenrode, W. Larry Ventis. *Religion and the Individual. A Social-Psychological Perspective*. New York, Oxford
- Bodisco, E. v. 1902. *Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands*. Reval
- Busch, M. 1928. *Ridala ärkamise ajalugu*. Keila
- Coats, R. H. 1914. Holiness (New Testament and Christian). — *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Vol. 6. New York, Edinburgh, pp. 743–750
- Crapps, Robert W. 1986. *An Introduction to Psychology of Religion*. Macon
- Dahl, Ephraim Joel 1973. Vormsi ajalugu Eesti rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemide osana. Käsikiri (ERM, KV 602, 11–159)
- Danell, Gideon 1909. Baltiska svenskar I. — *Årsbok 1909*. Göteborg, s. 13–34
- Ederberg, Bruno 1935. *Lahkusud Eestis*. Rakvere
- Eesti Baptisti Usüühingute Liidu aruanne 1922; 1938. 1923; 1939*. Tallinn

- Erviö, Helle Kalervo 1936. Jooni lästadiusluse (laestadiusluse) levimiseest Eestis. — *Usuteadusline Ajakiri*, nr 3, lk 85–93
- Hark, Edgar 1982. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik tänapäeval*. Tallinn
- Haruzin 1888 = Харузин, Михаил. *Рассказ очевидца. Православие на островах Даго и Вормс*. Ревель
- Ilja, Voldemar 1995. *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743*. Tallinn
- Istoriko-statistitšeskoje... 1895 = Историко-статистическое описание церквей и приходов Рижской епархии. — *Рижския Епархиальныя Ведомости* 9. Рига, стр. 494–510
- Iz Arhiva... 1910 = Из Архива князя С. В. Шаховского III. Санкт Петербург
- Jakob Marrash'i elukäik. 1894. Revel
- Jordan, Paul 1884. *Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung vom 29. Dec. 1881*. Bd. III. Reval
- Jordan, Paul 1886. *Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom December 1881 in textlicher Beleuchtung*. Reval
- Kaup, Karl 1926. *Põllu vagudel*. Tartu
- Kiil, Evald 1993. *Issandast kutsutud viinamäe tööle*. Tallinn
- Klibanov 1965 = Александр Клибанов. *История религиозного сектантства России*. Москва
- Kurrikoff, Andreas 1894. Läänemaa vaimulik liikumine. — *Postimees*, nr 100–106
- Kõpp, Johan 1926. *Usulisi liikumisi Eestis*. Tartu
- Küng, Andres 1991. *Rootslaste jälgedes*. Tallinn
- Lehtsaar, Tõnu 1997. *Äärmusliku usugrupi psühholoogia*. Tartu
- Lenz, W. 1956. Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche 1710–1914. — *Baltische Kirchengeschichte*. Hrsg. v. R. Wittram. Göttingen
- Limbak, M. 1990. Valla ja külakoolide kujunemine Noarootsi kihelkonnas. — *Ronor*, nr 3/4
- Läänemaa. *Eesti. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus VIII*. 1938. Üldosa. Tartu
- Mittheilungen des livländischen Generalsuperintendenten über das Kirchenwesen im Jahre 1903. 1904. Jurjev
- Panc, O. 1885. Zur Geschichte des Auftretens und der Ausbreitung des Baptismus in Kurland. — *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Russland*. Bd. 41, S. 237–253
- Parts, A. 1934. Noarootsi liitumisest mandriga. — *Loodusevaatleja*, lk 38jj

- P l a a t , Jaanus 1994. Eesti prohvetid ja prohvetlus 18.–20. sajandil. — *Looming*, nr 9–10, lk 1246–1254, 1384–1402
- P r o t o k o l l der Ehstländischen Provinzial-Synode vom Jahre 1881; 1883.
- P õ h i j o o n i majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil. 1958. Toim. L. Brutus ja L. Loone. Tallinn
- P õ l d m ä e , Rudolf 1935. Taevakäijad. — *Kaleviste mailt*. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad 3. Tartu, lk 123–176
- P õ l d m ä e , Rudolf 1940. Dagösvenskarna och den herrnhutiska väckelsen på 1700-talet. — *Svio-Estonica*. Årsbok Utgiven av Svensk-Estniska Samfundet vid Tartu Universitet 1939. Tartu, s. 78–89
- P õ l d m ä e , Rudolf 1965. Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX sajandi algul. — *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites*. I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim. A. Vinkel. Tallinn
- P õ l d m ä e , Rudolf 1979. Lisaandmeid eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses. (Hernhuutlike allikate põhjal.) — R. Põldmäe. *Kultuuriloolisivahelugemisi*. Tallinn, lk 67–101
- P õ h l , Hjalmar 1949. Eesti-rootslaste usuline elu. — *Jumala abiga edasi*. Piiskop Dr. Johan Köpp'u 75. sünnipäevaks. Stockholm, lk 170–176
- R a u d k i v i , Priit. 1980. Läänemaa Eesti rahvusliku liikumise ajal (XIX sajandi 70–80-ndad aastad). Diplomitöö. Tartu
- R e b a n e , Leida 1932. Usuvahetuslik liikumine Põhja Eestis eriti kuberner Polivanovi ajal 1883–1885. Auhinnatöö. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus
- R u s s w u r m , Carl 1855. *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö*. Bd. II. Reval
- R ä i s , Mare 1987. Ühiskondlikud ja kultuurilised olud Hiiumaal 19. sajandi 2. poolel ja 20. sajandi algul. Diplomitöö. Tartu
- S a a r d , Riho 1995. Roseniolaisuus Virossa 1800-luvun lopulla. — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja*, 84–85 (1994–1995). Helsinki, s. 109–125
- S c h u l t z , Woldemar 1880. Die neue Bewegung unter dem ehstländischen Landvolk. — *Baltische Monatsschrift*, Bd. 7, S. 579–588
- S i l d , Olaf 1928. *August Hermann Francke mõjud meie maal*. Tartu
- S i l d , Olaf 1929. Tallima Paap. — *Usuteadusline Ajakiri*, nr 3/4, lk 97–129
- S i l d , Olaf 1935. Üksikasju taevakäijate liikumisest mõningate säilinud kohtuaktide valgustusel. — *Usuteadusline Ajakiri*, nr 4, lk 109–120

- Zassetskaja, Marina 1998. Germaani rahvaste kogud Venemaa Etnograafiamuuseumis. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLII. Tartu, lk 97–111
- Talonen, Jouko 1988. *Viron lestadiolaisuus 1886–1953*. Rovaniemi
1922. *a. üldrahvalugemise andmed*. 1924. Vihk VIIa. Läänemaa. Tallinn
- Tuttar, Hindrek, Harald Victor Dahl 1929. *Ärkamise aeg. Eesti baptismi ajalugu I*. Tallinn
- Valentin, Aron 1938. *Svensk-Estlands apostel*. Stockholm
- 50 *aastat apostlite radadel*. 1934. Toim. K. Kaups. Keila
- Vimsaare, Kuulo 1986. Vene õigeusk Eestis. — *Õigeusu kiriku osast Eesti ja Vene rahva ajaloos*. Tallinn, lk 3–37
- Rager, Elmar 1971. *Hiiumaa ja hiidlased*. Toronto
- Võõbus, Arthur 1968. Contributions of the Herrnhuters to the Spiritual, Educational and Cultural Life in Estonia. — *Yearbook 1964–1967. The Estonian Learned Society in America*. New York
- World Christian Encyclopedia*. 1982. A Comparative Study of Churches and Religions in the Modern World AD 1900–2000. Ed. by David B. Barrett. Nairobi, New York
- Wennerström, Thorsten 1931. *Svenskarna i Finland och Estland*. Göteborg
- Österblom, Lars Johan 1927. *Svenskarna i Östersjöprovinserna*. Karlshamn

JAANUS PLAATA (sünd. 1967) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1992. a *cum laude* ajaloo ja etnograafia erialal; 1994. aastast *mag. phil.* etnoloogia alal, Tartu Ülikooli ajaloo osakonna doktorant ja etnoloogia õppetooli lektor; 1995. aastast Eesti Rahva Muuseumi direktor.

ILMAR ANVELT

ANTIREALISTLIK
PERSPEKTIIV
KEELELE, MÕTLEMISELE,
LOOGIKALE JA ANALÜÜTILISE
FILOSOOFIA AJALOOLE:
Intervjuu Michael Dummettiga

Fabrice Pataut

Tõlkinud Jaan Kangilaski

1. FREGE JA WITTGENSTEIN

Fabrice Pataut: Teie olete üks väljapaistvamaid filosoofe analüütilises traditsioonis ning te olete pühendanud palju oma ajast

An Anti-Realist Perspective on Language, Thought, Logic and the History of Analytic Philosophy: An Interview with Michael Dummett. — *Philosophical Investigations*. Vol. 19, No. 1, January 1996, pp. 1–33. Ilmub intervjuueerija loal.

Intervjuu toimus Oxfordis 10. septembril 1992. Töötades intervjuu tekstiga lindistuse põhjal, otsustasin koguda viited raamatutele ja artiklitele joonealuseisse märkusesse, et lugeja võiks tajuda vestluse kulgu. Seejärel jagasin teksti arutluse all olnud teemade kaupa osadeks. Osa materjalist on toimetatud esialgsete märkmete põhjal. Pean tänama Michael Dummettit tema kannatlikkuse eest ning nii teda kui Anne Dummettit nende külalislahkuse eest. Timothy Tessin aitas teksti trükiks ette valmistada.

Frege uurimisele, kes sellele traditsioonile veidi enam kui sajandi eest aluse pani. Selline toimimisviis on analüütiliste filosoofide hulgas üsna ebatavaline. Inimesed ei kipu kuigivõrd muretsema selle pärast, mida mõni autor tegelikult ütles. Harilikult tegeldakse mingi teemaga n-ö otse; või vähemalt suur osa neist tahab nii teha. Te ütlesite oma eessõnas *Frege: Philosophy of Language* teisele väljaandele, et seni kui pole saavutatud Frege vaadete põhisisu osas kokkulepet, tuleb lükata edasi ka tema vaadete viljakas arutelu (Dummett 1973; 1981a: xv). Teatud mõttes seisneb praegu suur osa filosoofiat, nagu teda praktiseeritakse analüütilises traditsioonis, arutelus nende vaadete üle, ning mingit kokkulepet selle osas, mida kujutab endast nende õige tõlgendus, rääkimata mingist kokkuleppest Frege filosoofia eksegeesi põhimõtete osas, ei näi olevat seni saavutatud. Lubage mul alustada sihilikult naiivse küsimusega: Mis on Frege puhul nii eriline? Mida tuleb järelda tõsiasjast, et pole saavutatud mingit kokkulepet Frege vaadete põhisisu osas? Kuigi siin valitsevad laialdased lahkavumused, saab ikkagi kujutada analüütilist filosoofiat Frege alustatu pideva ümbertöötamisena ja arutlemisena selle üle, katsena lahendada tema mõistatusi.

Michael Dummett: Küllap see nii on. Teie viimane märkus sisaldab palju tõtt, sest Fregel õnnestus sõnastada küsimused sellisel viisil, et me saame neile ikka veel vastata. Kui uuritakse mineviku filosoofe, tuleb peaaegu alati enne nende probleemide arutamist need uuesti sõnastada. Fregel on need juba nii sõnastatud, et paistavad meile vaimusugulasena. Me ei ole veel nii kaugele liikunud, et tema formuleeringud näiksid eksitavad. Muidugi on asju, mida Frege ei näinud või millest ta polnud teadlik ja millest *meie* oleme teadlikuks saanud. Aga ta on minu arvates endiselt äärmiselt heaks lähtepunktiks väga suurele hulgale filosoofilistele probleemiarvestele.

See fenomen, millest teie räägite, üllatas mind ja mõningal määral üllatab ikka veel. Kui kirjutasin oma esimest raamatut Fregest, ei arvanud ma, et oleks palju vaieldavat selles, mida ta õieti silmas pidas.¹ Ma arvasin, et selle üle tuleb põhjalikult järele mõelda, aga põhimõtteliselt mitte niivõrd selleks, et kindlaks

¹Järgmised teosed olid Dummett 1981b, 1991a ja 1991b.

teha, mida ta silmas pidas, vaid pigem selleks, et minna küsimusse sügavuti ja näha kõiki selle implikatsioone. Ja siis hämmastasid mind mitmesugused asjad — raamat, artiklid jne —, mis pakkusid välja radikaalselt uusi Frege-tõlgendusi, millest enamik näisid mulle loomuvastased. Ning ma ei suuda seda fenomeni täielikult seletada. Teie osundatud lause oli ilmselt kirja pandud ärritatud meeleolus.

FP: See oli üsna radikaalne viis seda sõnastada, pehmelt öeldes.

MD: Jah, õigus, ning ma ei kavatses selle juurde jääda. Muidugi me võime arutada Frege üle enne täieliku üksmeeleni jõudmist. See aga on lihtsalt väga ärritav. Ning selline asi lihtsalt jätkub. On olemas hulk raamatuid, kus harjutatakse ütlemist: “Noh, te olete Freget kogu aeg valesti mõistnud, enne *mind*”. Ma pean seda rumaluseks. Ma lihtsalt ei usu, et see saaks olla õige. Muidugi võivad inimesed märgata asju, mida teised pole näinud. Aga mõte, et kuni *selle* hetkeni on kõik valesti aru saanud sellest, mida ta tegelikult silmas pidas. . . See mõte on liiga ebatõenäoline, et seda kaaludagi. Kuid nii käib see üha. Ma ei tea, miks just Frege seda esile kutsub. Russelliga nii ei tehta. Ega isegi Kantiga, eks ole?

FP: Wittgensteiniga tehakse seda küll. Tema näib seda iseäranis esile kutsuvat.

MD: See on täiesti õige. Kuid Wittgenstein ongi palju segasem kui Frege, mis tuleneb ta kirjutamisviisist. Alatasa jättis ta iva leidmise lugeja hooleks.

FP: Suur hulk Wittgensteini märkusi on mitmeti tõlgendatavad. Tal on palju lauseid ja lõike, mis näivad sisaldavat seosetuid märkusi.

MD: Ning vastamata küsimusi, ja nii edasi. Sul tuleb küsida: “Miks on see lõik selles kohas? Miks ta selle sinna pani?” Wittgensteini puhul tundub see niisiis mõistetavam. Arvan ühtlasi, et oleme Wittgensteini täielikust mõistmisest veel väga kaugel. Nii et võib-olla aitavadki sellised vaidlused tõde päevavalgele tuua, kuid ma ei arva, et *seesuguseiks* vaidlusiks oleks kohta Frege puhul. Kindlasti on ruumi vaidlusiks ta doktriinide hindamise osas. Kuid millised need ise on, see tundub üsna selge.

FP: See viib mu teise Wittgensteini puudutava küsimuse juurde. Olete ütelnud, et alustasite oma filosoofilist karjääri, pidades end Wittgensteini jüngriks, vähemalt kuni 1960. aastani (Dummett 1978: xii). Mul on selle kohta kolm küsimust. Esiteks, mida tähendas teie jaoks tollal olla Wittgensteini jänger? Teiseks, kui te laskusite oma aastatepikkusesse Frege-uurimisse, kas olite siis omaks võtnud kindla filosoofilise vaatenurga, mida võiks kutsuda wittgensteinlikuks? Lõpuks, kas te ise pidasite seda, mida võiks kutsuda teie Frege-tööks — erinevalt oma realismivastasest kaasusest — mingiks omaenda filosoofilisest vaatenurgast selgesti eristatavaks püüdluseks?

MD: Ilmselgelt olin ma Freget uurima asudes võtnud omaks filosoofilise vaatenurga, sest mitte keegi ei tule ühegi filosoofilise autori juurde ilma mingi eelneva oma kontseptsioonita. Aga kindlasti mitte teadlikult, nii nagu võidaks näiteks ütelda: “Nüüd vaatan ma Freget Wittgensteini seisukohast”, või midagi sellist. Ma ei käsitanud seda eraldiolevana, ning see ka pole olnud minu jaoks eraldi, just seetõttu, et Frege küsimused on suures osas *küsimused*. Frege tööde uurimine on minu jaoks suuresti olnud lähtepunkt mitmesuguste filosoofiliste küsimuste üle mõtlemisel. Muidugi tuleb kellestki kirjutades väga palju tema vaateid esitada jne, kuid nagu teate, püüdsin ma eriti esimeses raamatus teha sellest lähteplatvormi, minemaks edasi suure hulga filosoofiliste probleemide üle arutlemisega. Tolles esimeses raamatus on palju sellist, mis tegelikult pole üldse otse seotud Fregega, aga lähtub siiski temast.

FP: See oli üks Hans Sluga etteheiteid (Sluga 1980).

MD: See oli üks ta etteheiteist, ning ma pean tunnistama, et neis oli omajagu tõtt, kuigi ma pole nõus mõnede üksikasjadega. Ma ei arva, et seda liiki ajalooline taust, nagu tema Fregele rajada püüdis, oleks olnud veenev. Kuid on täiesti õige, et toda esimest raamatut kirjutades ei mõtelnud ma peaaegu üldse olukorrale, milles Frege ise oli. Ma arvan praegu, et seda tuleks teha. Ma mõtlesin siis palju rohkem tema tööde seoseile kõige sellega, mis edaspidi toimus. Ma arvan, et üht filosoofi lugedes tuleb ikka endalt küsida: “Kuidas nägi see probleem välja tollal, arvestades, mis sorti asju teised tol ajal ütlesid?”

FP: Frege ning Wittgensteini kohta olete ütelnud, et Wittgensteini kontseptsioon tähenduse sotsiaalsest iseloomust, tähendusest kui kasutusest, on aimatav Frege idees *Sinn*'i objektiivsusest.² Kas pole see mitte Frege vaatlemine teatavast wittgensteinlikust vaatepunktist?

MD: Ma pole kindel. Frege paneb väga tugevat rõhku *mõtete*, *Gedanken* kommunikeeritavusele ning sellele, et nad on meile kõigile ühised.

FP: Ning see seisab kindlas opositsioonis representatsioonide, *Vorstellungen* kommunikeeritamusega.

MD: Õigus. Wittgensteini puhul pole aga sisemise vaimse elu kommunikeeritamuse idee leidnud sama liiki tagasilükkamist. Frege kohta võib ütelda seda, et temal on küll rõhuasetus millegi kõigile ligipääsetava kommunikeeritavusel, kuid ta pole seda kuigi detailselt uurinud. Ta ei aruta üldsegi selle üle, kuidas saab olla nii, et me kõik võime omistada oma lausetele ühe ja sama tähenduse.

FP: Ta ei anna samuti mingit seletust sellele, milles seisneb mõtete tegelik *haaramine*. Olemas on nii-öelda puhas haaramisakt.

MD: Õige. See on lihtsalt fakt.

FP: Kas te arvate siis, et Wittgensteini idee on Frege intuitsiooni väljaarendamise viis?

MD: Ma usun, et seda võib kindlasti ka nii näha. Väga raske on seda täpselt teada. Ilmselt oli ta Fregest sügavalt mõjustatud. Mulle näib ta enamasti kõige nõrgem siis, kui ta Freget otsesõnu kritiseerib. Mitte et Frege oleks alati õigus olnud ja Wittgenstein oleks alati eksinud, vaid just seepärast, et ta on üpris toores just siis, kui ta on Frege suhtes kriitiline. Ma ei tea, miks. Selgesti pole suurt osa mõjust pealispinnal näha. Ta ei viita alati eksplitsiitselt Fregele ning ta ei tunnusta teda seal, kus seda tuleks teha. Pean

²Dummett 1976: 135: "Frege tees, et tähendus on objektiivne, on niisiis implitsiitselt selle Wittgensteini doktriini etteaimamine, mille järgi tähendus on kasutus (või ühe nii väljendatud doktriinidepere liikme) (tähenduse [meaning] selle aspekti osas, mis moodustab tähenduse [sense] [...]."

tõenäoliseks, et need ideed võisid tekkida Frege lugemise mõjul. Aga kindel ma selles pole.

FP: Teie Frege-tõlgenduse juures on teinegi koht, mis on üsna tähelepanuväärne: rõhuasetus Frege ideele, et mõista lause tähendust, s.t lause poolt väljendatavat mõtet, on teada ta tõetingimusi ehk seda, kas nood tingimused on täidetud või mitte. Kui ma ei eksi, kaitseb Frege eksplitsiitselt seda kontseptsiooni vaid üks kord, nimelt *Grundgesetze's*, §32.³ Kuid teie näete selles konkreetses kohas Frege realismi üht nurgakivi, ning teie enda argumentatsioon realismi vastu on tõepoolest eksplitsiitselt suunatud niinimetatud tõetingimusliku tähendusteooria vastu. Kas te arvate, et see oli ka tegelikult Frege keskne huvi?

MD: Täiesti. Ma arvan, et see on väga lähedalt seotud tema vastuseisuga psühholoogia sissetungile loogikasse. Vaadake vaid, mida ta ütleb *Grundlagen*'is psühholoogistlike definitsioonide kohta.⁴ Kui te ei oska arvata, kuidas defineerida mingit matemaatilist põhimõistet, siis määratlete ta mentaalsete operatsioonide kaudu, mida on vaja selle mõiste haaramiseks. Tema ütleb aga, et sellist definitsiooni ei saa kasutada millegi *tõestamiseks*. Olen nõus, et see märkus ei käi otse tõetingimuste kohta. Aga mõelge vaid selle üle: *Millal* saab definitsiooni kasutada millegi tõestamiseks? Nimelt siis, kui see ütleb teile, millistel tingimustel defineeritud terminit sisaldav lause oleks tõene. Kui ta teeb seda või aitab seda teha, siis olete võimeline teda kasutama tõestamaks, et mingi kindel lause on tõene. Just seepärast pean ma seda Frege jaoks fundamentaalseks.

Te rääkisite äsja küsimusest realism vs. antirealism. Iseäranis märkimisväärne on Frege puhul see, kuidas ta alati hoidub ütleva

³Frege 1893. M. Furthi ingliskeelne tõlge selle eessõnast, sissejuhatausest ning §§1–52 on teoses Frege 1964. Asjassepuutuv tekstiosa Fregelt on järgmine: "Iga [...] tõeväärtuse nimi *väljendab* tähendust, *mõtet* [*drückt einen Sinn, einen Gedanken aus*]. Nimelt, meie kokkulepete kohaselt on määratud kindlaks, milliseil tingimusil [*Bedingungen*] nimi osutab [*bedeute*] tõesusele. Selle nime tähendus — mõte — on mõte, et nood tingimused on täidetud [*daß diese Bedingungen erfüllt sind*]."

⁴Frege 1884. J. L. Austini ingliskeelne tõlge: Frege 1950. Vt eriti lk iii, vi, viii–ix ning II osa, §§26, 27.

mast, et tõetingimustel on midagi tegemist viisiga, kuidas *meie* tõeväärtust ära tunneme. Väga sageli väidab ta tegelikult vastupidist. Näiteks kui ta väidab, et predikaat peab olema alati defineeritud ning et mis tahes objekti puhul peab alati olema määratud, kas ta kuulub antud mõiste alla või mitte. Ning harilikult ta lisab: *meie* ei tarvitse olla suutelised teda määrama, kuigi ta *on* nii-öelda objektiivselt määratud. Reaalsus määrab ta; midagi selletaolist. Nii et keeldumine võtta seda nii, nagu Wittgenstein seda tegelikult võtnud oleks — selle kaudu, mida *meie* teha võime —, on tegelikult täiesti teadlik.

2. MITTEKOOSKÖLALISUS, HOLISM, HARMOONIA JA INTUITSIONISM

FP: Lubage mul naasta Wittgensteini juurde. Mu järgmine küsimus puudutab seda, kuidas tuleks mõista kuulsat juhtlauset “Täheendus on kasutus” ning kindlaks teha, millised võiksid olla selle filosoofilised järeldused.⁵ See on lai probleem ning sel on taas pistmist olemisega wittgensteiniaan vs. mitte olemisega wittgensteiniaan, nimelt järgmises mõttes. Paljud inimesed tunnevad, et Wittgensteini kuulsat juhtlauset ükski tõlgendus ei saa iialgi viia klassikalise loogika seaduste ülevaatamiseni, nii nagu ta teie meelest seda teeb. Ma ei räägi siin inimestest, keda huvitab ainult see, mida Wittgenstein *tegelikult* silmas pidas. Mulle näib, et paljud tahavad vastu seista ideele, et miski teatud mõttes niivõrd “ilmne” nagu “Täheendus on kasutus” võiks välja viia millelegi *sedavõrd* drastilisele. Miks teie arvate, et see viib?

MD: Ma proovin vastata. Fundamentaalselt, kuna ma ei ole nõus holismiga, nii nagu minu arvates Wittgenstein seda tunnistas või vähemalt oli selleks kohustatud [*committed to*]. Te teate Wittgensteini kuulsat seisukohta, et filosoofia ei saa mitte midagi

⁵Vt Wittgenstein 1958a: I osa, §43: “*Laia* juhtumite klassi korral — kuigi mitte kõigil juhtudel —, kus me tarvitame sõna “täheendus”, võib seda defineerida nii: sõna tähendus on tema kasutus keeles [*Die Bedeutung eines Wortes ist sein Gebrauch in der Sprache*].” Vt ka Wittgenstein 1958a: I osa, §§120, 138, 190, 432 ning samuti Wittgenstein 1958b avalehekülgi.

muuta, vaid üksnes kirjeldada, jne. . . Konkreetsemalt oli tal mõtte, et keelepraktikat pole võimalik muuta, ning ta jõudis absurdse tulemuseni, et filosoofia ei saa muuta keelepraktikat isegi siis, kui see praktika on ilmselgelt mittekooskõlaline või viib vasturääkivuseni. Vasturääkivused tuleb lihtsalt tõsiasi jana omaks võtta.

FP: Ent meie keelepraktika kindlasti *saab* olla mittekooskõlaline.

MD: Tarski uskusi, et seda ta *ongi*, juba loomu poolest.

FP: Tegelik keelepraktika on sageli mittekooskõlaline.

MD: Nojah, "tegelik keelepraktika". . . Mida selle all täpselt mõeldakse? Kindlasti ei saa olla praktika osaks see, et inimesed lihtsalt väidavad vasturääkivusi. Kui tahate ütelda, et mingi praktika on vasturääkiv, tuleb teil öelda, et leiduvad üldprintsiibid, mida inimesed järgivad ning mida nad saavad selliseina tunnistada. Ühesõnaga, et nad saavad tunnistada, et järgivad *neid* printsiipe. Kui me neid tagant sunniksime, tunnistaksid nad ka, millised neist viivad vasturääkivuseni. Asi on selles, et me võiksime neid selleks tagant sundida.

FP: Seega inimesed räägivad iseendale vastu. Kas see pole praktika? Miks mitte lihtsalt ütelda, et nad harrastavad vasturääkivuspraktikat?

MD: Nii võib öelda küll. Kuid siis peate oma väidet täpsustama ja tunnistama, et nad suudavad ka ära tunda, et see, mida nad ütlesid, vajab teatud parandusi. Tuleb eristada seda, kui indiviid räägib iseendale vastu ja võiks tunnistada eksitust ja selle allikat, sellest, et *keel ise* pole kooskõlaline — just see pani Tarskit loomulike keelte juures muretsema. See aga tähendab, et keelekasutus valitsevad mingid üldprintsiibid, mida igaüks tunnistaks ning mis on sellised, et tagantsunnituna tunnistaksid inimesed, et need ajavadki vasturääkivusse. Just need ongi paradoksid. Kui inimesed puutuvad kokku paradoksides, ei tea nad, mida teha, sest nad on jõudnud vasturääkivuseni sammudega, mis näisid absoluutselt sundivad [*compelling*]. Nii et nad lihtsalt marsivad sellest eemale. Muidugi hakkavad siis filosoofid selle pärast muret tundma.

Meie arutluses holismi üle on oluliseks ivaks: nimelt arvas Wittgenstein — ja mina pole selle vaatega kuidagi nõus —, et mitte miski keelepraktikas, eriti aga tuletusvormide [*forms of in-*

ference] kasutuses ei vaja õigustust ega ole kritiseeritav. Kui praktika on see, mis on absurdne, siis see ongi piisav õigustus. Ja mingit muud õigustust polegi vaja. Mulle aga näib, et see on vale, kuna tuletused pole midagi sellist, mida ülejäänud keel ei peaks arvestama. Tuletus pole lihtsalt üks mängudest nagu ristsõnamõistus, mis teisi asju ei mõjutaks. Ta viib väidete ja järeldusteni [conclusions], ning need järeldused võivad sisaldada loogilisi konstante. Seega tuleb küsida: "Kuidas neid kasutatakse? Kuidas me selliseile väiteile reageerime? Milliseid järelemeid [consequences] tuleb meil neist teha?" ja nii edasi.

Mulle tundub täiesti võimalik, et meie arutlemisviis ei sobi kokku selle viisiga, kuidas me kasutame järeldusi, milleni me jõuame arutlemise abil. Arutlemisprotsessi tuleb õigustada sel alusel, et ta viib asjadeni, mille väitmiseks me oleme õigustatud vastavalt neile tähendusile, mis me neile anname.

FP: Eriti aga tähendusele, mille me anname loogilisile konstantidele?

MD: Just. Niisiis on olemas nii-öelda kooskõlanõue keelepraktika eri osade vahel, mis on midagi äärmiselt keerukat ning mis ei luba meil ütelda: "Nojah, me lihtsalt arutleme nii viisi, seda me kutsumegi 'arutlemiseks' ja asi vask."

FP: Seega siis harmoonianõue sunnib peale holismi tagasilükkamise ja sunnib meid tõlgendama [teesi] "Tähendus on kasutus" nii, et see viib teatud arutlusmallide revideerimisele, nagu need, mis põhinevad klassikalise loogika seadusil. See on väga ebawittgensteinlik.

MD: Just siin läheb minu arvamus Wittgensteini omast täiesti lahku. Ma ei arva, et kunagi oleks olnud mingit õigustust tema ütlusel, et filosoofia ei saa millessegi vahele segada. Meie keelepraktika saab olla korrast ära just niisamuti, nagu meie käitumine saab olla korrast ära või irratsionaalne. Filosoofial on õigus sellele tähelepanu juhtida.

FP: Kas te arvate, et klassikalised arutlusmallid ja klassikalise loogika seadused on tegelikult mittekooskõlalised ning saavad viia vasturääkivusteni?

MD: Ma ei arva, et nad oleksid täiesti mittekooskõlalised. Ma ei arva, et nad viiksid millegi nii halvani nagu vasturääkivus.

Ma arvan, et nad viivad või võivad viia disharmooniani, millest teie rääkisite. Teatud tuletusmalle kasutades jõuame selliste asjade väitmiseni, mida meil tegelikult pole õigust väita, kui peame silmas tähendusi, mida me oma sõnadele anname.

FP: Vaadake üht standardjuhtu. Oletame, et keegi kasutab topelteituse elimineerimise reeglit, s.t tuletab $p \rightarrow \neg\neg p$ -st. Intuitsioonist lükkaks tema tuletuse kehtetuna kõrvale. Mis on aga selle loogikaseaduse kasutamises valesti? Peab olema nii, et me ei saa väita p -d $\neg\neg p$ alusel. Miks aga ei saa $\neg\neg p$ moodustada piisavat alust p jaoks?

MD: See pole piisav alus *iseendast*. Muidugi on palju juhtumeid, kus see on täiesti kohane, ja nende juhtude hulgas on kõik need, kus me saame asja üle tegelikult otsustada. Aga üldiselt, kui see on miski, mille otsustamiseks meil puuduvad vahendid, siis on sellega probleem. Kõik sõltub sellest, kuidas mõista eitust. Kui seda mõista nii, nagu me loomulikult mõistame, et lause p eituse väitmiseks on piisav, kui näidata, et te poleks saanud väita p -d, siis see, et te poleks saanud väita eitust ennast, ei taga kindlasti seda, et te saate väita seda lauset p -d ennast.

FP: Kuid kas see, kui me suudaksime tõepoolest kindlaks määrata p tõeväärtuse, moodustaks piisava väitmisaluse?

MD: Jah, sest vastasel juhul te saate lihtsalt midagi nõrgemat. Illusioon tuleb pildist, mis meil on kindlaksmääratud reaalsuse kohta, mida me ei tarvitse suuta vaadelda, aga mis peab ometigi olema ühel või teisel viisil fikseeritud. See pole ju väär? Hästi, siis peab see olema tõene. See on nii lihtne. See on psühholoogiliselt sundiv pilt, mida me kasutame.

Vaadake, sel pole otse midagi pistmist tuletusreeglitega, kuid sel on väga palju pistmist realistlike piltidega. On olemas äärmiselt valdav usk determinismi. Ma ei kavatse rääkida kvantmehaanikast. See on teine probleem. Ma pean silmas, et see on veel üks põhjendus, miks inimesed ei peaks uskuma determinismi. Aga unustage kvantmehaanika. Mõelge vaid kaootilisele süsteemidele. *Deterministlike* kaootiliste süsteemide pooldajad on mulle rääkinud, et kui teil on algtingimused *täpselt*, siis selle süsteemi järgnevad seisundid on täielikult determineeritud. Probleem on selles: me ei saa neid ennustada, sest meil *ei saa* kunagi

olla täpseid algtingimusi, ning juba väike kõrvalekalle toob kaasa suure kõrvalekalde. Niisiis väidavad nad, et see on ennustamatu, aga ometi deterministlik.

Ent rääkida sellest, et süsteem on deterministlik, tähendabki just võtta eelduseks, et *leiduvad* suuruste algtingimuste täpsed väärtused, mis on antud reaalarvudena. Kuid see pole midagi muud kui lihtsalt teatud matemaatilise pildi — matemaatilisest kontiinumist — pealesurumine reaalsusele, mis tegelikult üldsegi meie kogemusega ei sobi. Kõik panevad pidevalt tähele, et midagi mõõta saab ainult kuni teatud täpsuseni, ja nii edasi. Kui te ei oleta, et noil suurustel on alguses selles mõttes absoluutselt determineeritud väärtused, pole teile üle jäänud mingit alust determinismiks. Ütelda, et süsteem on deterministlik, tähendab teha vaid üks märkus matemaatika kohta.

FP: See on vaid nii-öelda matemaatika tunnus.

MD: Õige. Aluseks olev eeldus on, et kõigil neil suurustel on *absoluutselt* määratud väärtused, mis on antud reaalarvudena.

FP: Osalt just seda tähendabki tegelikult niinimetatud peidetud väärtuse teooria.

MD: Täpselt. Ja see on lihtsalt midagi sellise mõtlemisviisi poolt peale sunnitud.

FP: See oli Einsteini vaade.

MD: Aga see oli vastuseks teatud spetsiifilisile probleemidele kvantmehaanikaga. Ma ei räägi sellest. Enamik füüsikuist muidugi võtab omaks klassikalise kontiinumi kui füüsikalise reaalsuse hea mudeli, kuid minu meelest oleks neil palju targem kasutada intuitsionistlikku kontiinumit. Alati liigutakse määratud väärtuste suunas, kuid kunagi ei jõuta nendeni.

FP: Rääkigem Wittgensteinist ning Wittgensteini ja intuitsionismi suhtest. Üks asi, mis inimestele intuitsionismi juures ei meeldi, on teatud sellega kaasnev subjektivistlik või isegi solipsistlik filosoofia, või millega oli vähemalt seotud Brouweri intuitsionism. Kas te arvate, et wittgensteinlik arusaam tähenduse sotsiaalsest iseloomust pakub sealt väljapääsu? Oletagem, et "Tähendus on kasutus" viib tõepoolest klassikalise loogika revideerimiseni. Kui me nõustume Wittgensteini hilisfilosoofia tolle osa sellise tõlgendusega, kas me rebime siis tõesti intuitsionismi väl-

ja solipsismist, seda sorti subjektivismist, millega seda tavaliselt seostatakse?

MD: Ma arvan küll. Muidugi paistab, et Brouwer oli ehtne solipsist. Ma arvan, et ta tegelikult ei uskunud teiste inimeste olemasolu. Võtkem näiteks oletatav meelteandmete keel, mis on juba ise solipsistlik. Kui selline keel oleks olemas, tuleks teha tohutu hulk tööd, liikumaks sellelt edasi füüsiliste objektide keelele. Ent matemaatiline juhtum on hoopis teistsugune. Kontrast matemaatikaga on silmatorkav ning muidugi eksib Brouwer täielikult matemaatiliste struktuuride kommunikeerimatuses. Matemaatika puhul on rabav just selle kommunikeeritavus. Matemaatilises idees pole midagi, mida ei saaks edasi anda. Kõige hämmastavam on sealjuures, et teil ei tarvitse midagi teha selles mõttes, et kui teil on matemaatilise teooria kirjeldus üksiku matemaatiku vaimus toimuvate konstruktsioonide kaudu, pole tarvis teha sisuliselt mitte midagi, muundamaks seda selliste konstruktsioonide kirjelduseks, mida saab ühelt matemaatikult teisele edasi anda. Sest Brouweri teooriat saab konverteerida nii-öelda kommunaalmatemaatika teooriaks muutusteta, välja arvatud taustasjad. Seda ei saaks juhtuda üheski muus diskursivaldkonnas. Füüsilise maailma juhul jääb alati tohutu lünk selle maailma, mida *meie* kõik asustame, ja selle maailma vahele, mida *mina* vaatlenn. Ent matemaatilisel juhtumil sellist lünka pole ning seetõttu ei puutu solipsism — olen täiesti nõus, et see oli osa Brouweri üldisest filosoofiast ning motiveeris seda — tegelikult asjasse.

3. AUSTIN, RYLE JA CARNAP

FP: Kas ma tohin tagasi pöörduda Wittgensteini juurde? Te ütlesite *Truth and Other Enigmas* eessõnas (Dummett 1978: xii), et seda sorti töö, mida tegi Wittgenstein — vähemalt *Filosoofilistes uurimustes*, ma oletan —, oli teile kaitsesüstiks Austini mõju vastu. Kuidas teie arvates aitab Wittgensteini töö Austini “paradigmaatilise juhu” tüüpi argumenteerimise ning sihilikult ebasüsteemaatiliste keelega tegelemise viiside vastu, s.t tavakeele filosoofia vastu, mis teatud ajal Oxfordis valitsev oli? Pealegi, kas te arvate, et analüütiline filosoofia peaks olema või saaks olla süsteemaatiline?

MD: Märkus Austini kohta oli vaid nii-ütelda ajalooline märkus minu enda kohta. On tõsi, et selline süsteemivastatus on ühine Wittgensteinile ja austinlikule tavakeelefilosoofiale; idee, et asjadega tuleb tegelda tükkaaval, ja nii edasi. Ent üheks suureks erinevuseks Wittgensteini ja vähemalt selle vahel, mida Austin kuulutas või õpetas, pean ma seda, et Wittgenstein alustas alati filosoofilisist probleemidest ja maadles nendega, samas kui Austini arvates olid need olemas meie oma keele segaduste ja valestimõistmise tõttu, keeles viltuläinud asjade pärast.

Wittgenstein mõtles kindlasti nagu Austingi, et sel on väga palju pistmist keelega. Aga ta alustas probleemidest, samas kui Austin õpetas tegelikult — ma ei tea, kas käib see ka ta enda praktika kohta —, et filosoofilised probleemid tuleb meil unustada. Meil tuleb alustada sõnade ja nende kasutamise vaatlemisest, analüüsida seda väga täpselt, ja nii edasi, arvestamata olemasolevaid filosoofilisi probleeme, ning seejärel kaovad kõik filosoofilised probleemid otsekui nõiaväel. Just see näis mulle niivõrd destruktiivne filosoofilise mõtlemise jaoks, nii nagu mina seda mõistsin. Kogu selle tegevuse motivatsioon tuleb kimbatusest, millesse satutakse, kui hakatakse mõtlema inimtahtest või ajast või millest tahes. Aga õpetada inimesile nendest mööda vaatamist, nojah. . .

FP: Analüütilises filosoofias on üks teinegi traditsioon. Ma pean silmas Carnapi mõjukust Ühendriikides. Carnap oli süsteemaatiline filosoof ning tal oli tohutu mõju Reichenbachile, Quine'ile, Goodmanile, Putnamile jne. On terved põlvkonnad ameerika filosoofe, kes pidasidki filosoofiat selleks, mis see Carnapi meelest oli, või siis võtsid teda mudelina, ning Carnapi jaoks oli filosoofia ülesandeks süsteemiehitamine. Kas teie arvates oli ta lähemal õigele vaatele selle kohta, missugune peaks olema filosoofiline üritus? Muidugi polnud tal siinkandis peaaegu mingit mõju.

MD: Ning see on Ryle'i tõttu. Veel üks viimane asi Austini kohta. Ma olen alati arvanud, et Austin oli pime filosoofilise refleksiooni teema osas. Ta oli väga nutikas mees, kuid ma olen alati arvanud, et tal oli halb mõju. Ryle'i kohta ma nii ei arvanud. Ma jõudsin selle vaateni järk-järgult, kuid tollal mul seda polnud. Vastupidi, ma uskusin või tõenäoliselt uskusin suurt osa sellest,

mida Ryle ütles. Ta oli sügavalt Carnapi vastu. Ta pidas Carnapit halvimaks filosoofiks, kes teeb triviaalseid vigu, ning seetõttu läks kaua aega, enne kui ma üldse Carnapit lugesin ning teda üldse tõsiselt võtma hakkasin. Ma olen nii-öelda kasvanud üles, õppides filosoofiat Oxfordis sel ajal, kui Ryle oli seal kuningaks. Tal oli tohutu mõju. Austin tuli veidike hiljem. Minu arust oli selge, et Carnapile pole vaja pöörata vähimatki tähelepanu lihtsalt sellepärast, et Ryle ütles nii ja tegi tema kulul nalja. Niisiis on minu puhul asi väga erinev sellest, mis ta on nende jaoks, kellele Carnap oli suur autoriteet.

FP: Piisab, kui järele mõelda tema mõju üle Quine'ile ja Goodmanile.

MD: See on tõsi. *The Structure of Appearance*, mis oli Goodmani esimene raamat, oli püüe, katse teha sama asja mis *logische Aufbau*. Ma arvasin, ja tegelikult arvan siiani, et see on täiesti eksitav ettevõtmine.⁶ Ma arvan, et on vale Wittgensteini vaade, et pole olemas filosoofilisi teese, mida filosoofia saaks tegelikult sõnastada, ning et kõik, mida ta saab teha, on tuletada meelde asju, mida juba niigi hästi teatakse. On vaja konstrueerida teooriaid. Kuid Carnapi tegelikest teooriatest pole ma kuigi kõrgel arvamusel. Nendes on midagi väga steriilset. Nii et minu jaoks on Quine'i mäss väga mõistetav.

Kuidas seda sõnastada? Kas te teate lugu iirlasest? Keegi on ära eksinud ja küsib iirlaselt: "Kuidas ma pääsen Dublinisse?" Iirlane mõtleb veidi ning ütleb: "Kui mina tahaksin minna Dublinisse, ei alustaks ma siit". Mulle paistab üsna kahetsusväärne, et alustati Carnapist.

FP: See võib tõsi olla, kuid Carnapilt võib leida mitmesugust muret — näiteks pikas artiklis "Testability and Meaning" —, mis on tegelikult väga lähedal seesugustele asjadele, mille pärast muretsete teie (Carnap 1936–37). Ma pean konkreetset silmas tähenduse verifitseeritavusteooriat ning viisi, kuidas ta püüab seda parandada ning asendada verifitseerimise mõiste lugupeetavama järkjärgulise kinnituse mõistega, mõistetuna tõenäosuslikult. Ma pean silmas ka seda, et ta lükkas tagasi naiivse idee, et verifitseeri-

⁶Carnap 1928; Goodman 1951. Vt Dummetti arvustust viimasele: Dummett 1978: 29–37.

matuul väiteil pole tähendust, kindla märgi, et algse positivistliku tähenduslikkuse või kognitiivse tähenduse kriteeriumiga on midagi viltu. Kõik need huvid on väga lähedal fundamentaalseile teemadele realismi vs. antirealismis debatis, nagu teie seda mõistate.

MD: Ilmselt on see tõsi. See, et ma pole Carnapile mingit tähelepanu osutanud, on nähtavasti Ryle'i õpetuse püsiv tagajärg.

(Järgneb)

METAMODELLEERIMISE ALUSED

Aleksander Veingold

Tõlkinud Andres Luure

JÄRKJÄRGULISE LOOGILISE LÄHENDAMISE MEETOD

Üks põhiprobleeme tänapäeva ühiskonnas on põhjendamise probleem. Püüdes veenduda mingi seisukoha tõesuses ning liikudes mööda loogiliste arutluste ahelat, jõuame varem või hiljem põhiprobleemini: millises vahekorras on tegelikult meie väited selle reaalse maailmaga, kus me elame?

Pikk ja käänuline teekond, mille inimkond on läbinud alates Aristotelesest, kes *Teises analüütikas* osutas sellele, et “peale teadusliku teadmise on olemas selle algallikas, mis võimaldab meil definitsioone ära tunda” (72b 20; vt Aristoteles 1952: 99) ning et “tõestuse põhieeldused on definitsioonid ning juba varem on näidatud, et need osutuvad tõestamatuks” (90b 20; vt Aristoteles 1952: 124), on meid lõpuks viinud tänapäevase arusaamani väidete ja tegelikkuse vahekorrast, mille minu meelest on kõige paremini sõnastanud Albert Einstein. Oma *Autobiograafilistes märkmetes* on ta kirjutanud: “. . . kogu meie mõtlemine on oma loomult niisugune vaba mäng mõistetega; selle mängu õigustus on selles, kui võrd me tema alusel suudame saada ülevaate meelte kogemusest. [---] Mõisted ja propositsioonid omandavad “tähen-duse”, s.t “sisu”, ainult ühenduses nende seotusega meelte kogemusega. Viimase seos eelnevaga on puhtintuitiivne, mitte loogiline. [---] Mõistete süsteem on inimese loodud koos süntaksireeglitega, mis moodustavad mõistesüsteemide struktuuri. [---] Kõik

Tõlgitud käsikirjast “The Principles of Metamodelling”. Tõlge on kooskõlastatud autoriga.

mõisted, isegi need, mis on kogemusele kõige lähemal, on loogika seisukohalt vabalt valitud kokkulepped. . .” (Einstein 1949) Tänapäeval me võime kindlalt väita, et iga teoreetiline konstruktsioon rajaneb mõistesüsteemil, mida ei ole võimalik loogiliselt põhjendada.

See kehtib ka tavakeele kohta, milles on kirjutatud ka käesolev tekst: tavakeelt ei ole võimalik loogiliselt põhjendada; tema põhjendus seisneb selles, et tavakeele rakendamine inimkonna igapäevapraktikas on andnud rahuldavaid tulemusi. Tavakeele seesugune rahuldavus lubab meil teda kasutada esialgse toetuspunktina, vahendina selleks, et esialgselt võrrelda mitmesuguseid teisi olemasolevaid, “loogika seisukohalt vabalt valitud kokkuleppeid”.

Kuigi tavakeel ei ole loogiliselt põhjendatud, on tal siiski oma loogika, mis on praktikaga üsnagi hästi kooskõlas. Sellepärast on loogiline eeldada, et tavakeele üldtunnustatud loogikat kasutades õnnestub meil mitmesuguste praeguseks olemasolevate “loogika seisukohalt vabalt valitud kokkulepete” hulgast välja valida need, mis kõige paremini vastavad tavakeele läbiproovitud loogikale ning on seega tõenäoliselt üsna perspektiivikad ka meie edasises praktilises tegevuses. Sealhulgas ka selleks, et edaspidi leida veelgi perspektiivikamaid “vabalt valitud kokkulepete” süsteeme. Ja nii edasi — iga järgnevalt leitud mõistesüsteem saab lähtekohaks, vahendiks, mille abil võrrelda ja välja valida üha perspektiivikamaid — ja nüüd juba loogika seisukohalt mitte täiesti “vabalt valitud kokkulepete” süsteeme.

See protsess on üsna sarnane matemaatikast tuntud algoritmi-ga, mida nimetatakse järkjärgulise lähendamise meetodiks (vt nt Kaasik 1992: 90, 96). Sellepärast me nimetame seda järkjärgulise loogilise lähendamise meetodiks. Allpool me proovime seda ka praktikas rakendada.

NURGAKIVI

Inimkonna praktilise tegevuse peamiste üldtunnustatud imperatiivide hulka kuulub maksim "Asjatu on teha rohkema abil seda, mida võib teha vähema abil". See maksim on saanud nimeks "Ockhami habemenuga". Bertrand Russell kirjutab selle kohta: "Mina olen leidnud, et see on loogilises analüüsis üks äärmiselt viljakas printsiip" (Russell 1971: 462–463).

"Ockhami habemenoa" kohaselt tuleb muude tingimuste võrduse korral eelistada "vabalt valitud kokkulepete" süsteeme, mis põhinevad võimalikult väikesel hulgal mõistetel, millel on lihtsaim näitlik seos reaalsusega, s.t minimeeritud süsteeme, mis põhinevad lihtsatel ostensiivsetel definitsioonidel. Einstein on selle sõnastanud nii: "Kuiigi mõistesüsteemid on loogiliselt täiesti meelevaldsed, seob neid eesmärk võimaldada võimalikult kindlat (intuitiivset) ja täielikku kõrvutamist meelte kogemuste kogumiga; teiseks peavad nad püüdma läbi saada vähima arvu loogiliselt sõltumatute elementidega (põhimõistete ja aksioomidega), s.o defineerimata mõistetega ja tuletamata [postuleeritud] lausetega" (Einstein 1949).

Siin väljapakutava *Homo modelus*'e kontseptsiooni aluseks on järgmine reaalsuse definitsioon: "**Reaalsus koosneb kolmest vastastikku toimivast maailmast: füüsilisest maailmast (W1), inimkonnast (W2) ja mudelite maailmast (W3), mille originaalideks on mitmesugused reaalsuse objektid ja nähtused.**"

Niisugune reaalsusemäätatus koosneb ühest küljest üksteisest kvalitatiivselt märgatavalt erinevate objektide minimaalsest tarvilikust arvust üsna näitlikest ostensiivsetest definitsioonidest; teisest küljest, nagu me edaspidi näeme, selgub, et neid definitsioone on piisavalt selleks, et edukalt edasi liikuda. Peale selle on nad hästi kooskõlas Platonini tagasiulatuva "kolme maailma" kontseptsiooniga, mille arengus on väljapaistev osa Karl R. Popperil. (Vt nt Popper 1972: 106–152.) *Homo modelus*'e seisukohalt on Popperi W3 meid ümbritseva reaalsuse mudelite maailm.

“... MILLELE (SELLEKS, ET VAHET TEHA)
OLEME PANNUD NIMED...”

Francis Bacon, *Novum Organum* (Bacon 1952: 109)

Eeltoodud reaalsusemääratlust on hakatud nimetama “kontseptsiooniks *Homo modelus*”, järgides meie liigi ammust traditsiooni otsida sobivat enesenimetust.

Püüdes oma seisukohti põhjendada, on inimtegevuse kõige erinevamate valdkondade uurijad korduvalt jõudnud nn inimese probleemini, mille põhisisu annab üsna adekvaatselt edasi Gaudiini ühe kõige kuulsama maali nimi: “*Kust me tuleme? Kes me oleme? Kuhu me läheme?*” On loomulik, et iga kord on inimsugu saanud endale nime, mis on vastanud antud uurija vaadetele...

Aristoteles nimetas meid mõistuslikeks loomadeks ja naervateks loomadeks — ehk ladina keeles *animal ridens*. Optimistlik 18. sajand pakkus välja sõnaühendid *Homo sapiens* ‘teadev inimene’ ja *Homo faber* ‘meisterlik inimene’. Benjamin Franklin defineeris inimest kui tööriistu valmistavat looma. See definitsioon, mille võttis omaks ka Marx, mõjutab seniajani ühiskonnakorralduse majandusliku põhjendamise pooldajaid — meenutagem kasvõi *Homo consumens*’it — tarbivat inimest... Meie sajandi 30. aastatel osutas Johan Huizinga (Huizinga 1992), et inimkonna enesenimetuseks sobiks üsna hästi *Homo ludens* — mängiv inimene...

Praegu, kolmanda aastatuhande künnisel, on saanud küllaltki ilmseks, et need mängud, mida me kõik mängime, on lahutamatult seotud meie ümbritseva maailma mitmesuguste mudelitega. Keeled (“Lause on mudel tõelisusest, nii nagu meie teda kujutleme” (Wittgenstein 1996: 53)), religioonid, maalikunst, kirjandus, teater, kino, teadus — kõik see pole midagi muud kui erinevad mudelid sellest reaalsusest, mis on inimsoole osaks langenud. (Vt ka Veingold 1984; 1996.) Tekst, mida te praegu loete, on samuti mudel — sellest, mis on, mis oli ja mis võib tulevikus juhtuda. “... kõik meie toimingud esimeses maailmas on mõjutatud kolmandast maailmast, nii nagu me seda tajume teise maailma positsioonidelt,” kirjutas Karl Popper meie elu kohta (Popper 1972: 148–149). Nii et võib loota, et *Homo modelus*

on üsna adekvaatne nimetus meie liigile. (Arvatavasti õigemini *Homo modelans*, kuid vigane lõpp *-us* rõhutab *Homo modelus*'e vastandlikkust eksimatule *Homo sapiens*' ile.)

Muidugi oli täiesti õigus Karl Popperil, kui ta raamatus *Avatud ühiskond ja selle vaenlased* karmilt kritiseerib Aristotelese essentsialistlikku defineerimismeetodit selle pärast, et Aristoteles arvas Platoni eeskujul, nagu inimesel oleks mingi eksimatu intellektuaalne intuitsioon (Popper 1995: II, Ch. 11). Aga kui me jätame kõrvale mis tahes essentsialistlikku laadi ambitsioonid ning tunnistame, et kõik meie "põhieeldused" (Aristotelese termin) pole midagi enam kui meie endi loomulise aktiivsuse saadus, siis on täiesti võimalik, et just *Homo modelus* osutubki tolleks sobivaks vundamendiks uue filosoofia loomisel, millest Popper kirjutab sama raamatu viimases peatükis: "Aga loomulikult ei ole võimalik vältida vaatenurka; ja naiivne katse seda vältida võib viia ainult enesepettusele ning ebateadliku vaatenurga ebakriitilisele rakendamisele. [...] vaatenurka me vältida ei saa; ning usk selle võimalikkusesse viib enesepettusele ja kriitilise hoole minetamisele." (Popper 1995: II, 261.)

S-MUDELID JA KOOL. METAMODELLEERIMINE

On kerge märgata, et W3 sisaldab väga mitmekesiseid mudeleid ühtedest ja samadest reaalsuse objektidest ja nähtustest. Loomulikult tekib küsimus: millist mudelit me peame eelistama oma vastastikus toimes W3-ga?

Kui põhiliseks valikukriteeriumiks võetakse meie loomulik püüd oma tegevust maksimaalselt optimeerida, siis tuleb esmatähtsaks tunnistada mudelid, mis võivad pretendeerida sellele, et nad on kõige adekvaatsemad selle tegelikkusevaldkonna jaoks, milles me hakkame tegutsema. Et inimkonna aktiivsus võib põhimõtteliselt haarata mis tahes reaalsusevaldkonda, siis tuleb meil "Ockhami habemenoa" kohaselt pöörata tähelepanu eelkõige niisugustele mudelitele, mis suudavad oma ühtsetelt metodoloogilistelt positsioonidelt hõlmata kogu reaalsust kui ühtset jagamatut tervikut. Me hakkame nimetama neid mudeleid, mis pretendeerivad maksimaalsele võimalikule üldisusastmele, S-mudeliteks (sõnast *searchlight* 'prožektor'). Juhul kui mingi kindel

S-mudel on antud hetkel inimkonnas üldtunnustatud kõige adekvaatsemaks kõigist olemasolevatest S-mudelitest, siis just selle S-mudeli peabki meie liik võtma endale peamiseks tegevusjuhiseks.

(Siin tuleb eraldi märkida, et S-mudelite kasutamine vundamendina sotsiaalse või poliitilise programmi koostamisel võimaldab ületada mitmesuguste “kitsalt spetsiaalsete” ühiskonnakäsituste tavalise metodoloogilise nõrkuse, sest antud juhul kasutatakse W2 ja W3 modelleerimiseks aparati, mille adekvaatsus maailma W1 jaoks on juba kontrollitud.)

Mõistagi ei tähenda ühe või teise mudeli üldtunnustatus isenesest sugugi selle suurimat vastavust originaalile. Näiteks kuigi tavakeel on üldtunnustatud ning ta õigustab meie igapäevapraktikas ennast reaalsuse mudelina päris hästi, on teda raske nimetada reaalsusele kõige enam vastavaks — sageli ei osutu ta küllaldaselt isegi selleks, et meie tundeid ja mõtteid piisavalt adekvaatselt väljendada: “Väljaöeldud mõte on vale” — Fjodor Tjutšev (Tjutšev 1913)¹. Aga selleks, et põhjendada mingit adekvaatsemat keelt (just see on meie eesmärk), oleme sunnitud appi võtma selle üldtunnustatud mudeli kui järkjärgulise loogilise lähendamise meetodi lähtepunkti.

See, et maailma W3 ilmub uus S-mudel, tähendab tema üldisusastme tõttu, et ilmub ka uus metakeel, milles saab formuleerida väiteid paljude juba varem olemasolnud mudelite keeltes esitatud propositsioonide tõesuse kohta. See tähendab, et kui uus S-mudel omandab üldtunnustatud S-mudeli staatuse, siis tuleb kõik varasemad mudelid üle vaadata ja viia vastavusse selle uue, kõige adekvaatsema S-mudeliga. Mõistagi juhul, kui need mudelid pretendeerivad tõesti sellele, et nad vastavad võimalikult täpselt originaalile.

Piltlikult öeldes sunnib uus üldtunnustatud S-mudel, mis valgestab kogu reaalsust ühtsetelt metodoloogilistelt positsioonidelt, kõiki varasemaid ja adekvaatsusele pretendeerivaid mudeleid “nä-

¹Need, kes hindavad Wittgensteini, oskaksid kindlasti hinnata ka neid ridu, mida Tjutšev pani kirja 60 aastat enne austria filosoofi sündimist: *Как сердцу высказать себя? Другому как понять тебя? Поймет ли он, чем ты живешь? Мысль изреченная есть ложь.*

gema" oma originaalides neid uusi jooni, mis tulid selgelt esile uue S-mudeli valguses ja mida varem üsna tõenäoliselt ei märgatud.

Sellest järeldub muu hulgas, et uue üldtunnustatud S-mudeli ilmumine võib kaasa tuua tõsiseid muudatusi haridussüsteemis, sealhulgas kohustuslikus hariduses. Sest *Homo modelus*'e kontseptsiooni seisukohalt on kohustuslik haridus protsess, mille käigus õpilased omandavad tegevuse mitmesuguste üldtunnustatud mudelite alusel. Aga adekvaatsusele pretendeerivad mudelid — nagu füüsika, keemia, bioloogia — ei ole õppeainete hulgas just viimasel kohal.

Konstruksiooni, mis on rajatud *Homo modelus*'e kontseptsiooni baasil tavakeele ja uusima üldtunnustatud S-mudeli keele abiga, hakati nimetama "metamodelleerimiseks". Et metamodelleerimine hõlmab kogu reaalsuse ning tema orgaaniline koostisosa on uusim üldtunnustatud S-mudel, siis me võime rääkida metamodelleerimisest kui uuest spetsiifilisest S-mudelist, mis võib pretendeerida kõige adekvaatsema S-mudeli staatusele. Kui metamodelleerimine saab kunagi üldtunnustatuks, siis leiavad kohustuslikus hariduses aset tõsised muutused: muu hulgas võetakse võib-olla õppekavva uus õppeaine — metamodelleerimine. . .

ISEORGANISEERUMINE

Uusim üldtunnustatud S-mudel on kaasaegne iseorganiseerumise kontseptsioon, mis on seotud dissipatiivsetes struktuurides toimivate mittetasakaaluliste protsesside füüsika uurimisega. (Dissipatiivsete struktuuride mõiste võttis kasutusele 1977. aasta Nobeli preemia laureaat Ilya Prigogine (vt Prigogine, Stengers 1984: 12); see tähendab termodünaamilise tasakaalu seisundist eemaldunud süsteemis tekkivaid struktuure (Prigogine, Stengers 1984: 180).)

Kaasaegne iseorganiseerumise kontseptsioon arendab edasi ja konkretiseerib järgmisi mudeleid:

1. Herakleitosest pärinevat reaalsuse kui pideva protsessi S-mudelit ("Kõik olev liigub ja miski ei püsi paigal" (Fragmentõ 1989: 1, 209)); ning

2. Leukippose-Demokritose atomistlikust õpetusest geneoloogiliselt pärinevat struktuurset Bertalanffy S-mudelit ("üldine süs-

teemiteooria" [*General System Theory*], vt Bertalanffy 1968), mille järgi reaalsus kujutab endast süsteemide süsteemi. (Bertalanffy S-mudeli üldtunnustatuses võib veenduda kasvõi selle kurioosse fakti põhjal, et Arthur Blochi tuntud bestselleris *Murphy seaduste täielik kogu* on eraldi peatükk "Süstematica", milles on ära toodud ka "Arenenud süsteemiteooria põhipostulaadid" (Bloch 1993: 121).)

Prigogine'i S-mudel (edaspidi PSM) viitab reaalsuse kui protsessi evolutsioonimehhanismile: süsteemide süsteemi permanentne muutumine toimub fluktuatsioonide abil: "muutumine fluktuatsioonide kaudu". Seejuures on võimalik niisuguste (tugevalt mittetasakaalulistele süsteemidele iseloomulike) olukordade tekimine, kus lokaalsel fluktuatsioonil võivad olla kogu antud süsteemile globaalsed ja pöördumatud tagajärjed, ehk "kord fluktuatsioonide kaudu": "Teatavatel juhtudel viib analüüs järeldusele, et seisund on 'ebastabiilne' — niisuguses seisundis võivad mõned fluktuatsioonid sumbumise asemel võimenduda ning hõlmata kogu süsteemi, sundides seda arenema uue režiimi suunas, mis võib olla kvalitatiivselt üsna erinev statsionaarsetest seisunditest. . ." (Prigogine, Stengers 1984: 140–141).

ISEORGANISEERUMISE KONTSEPTSIOON JA ÜHISKOND

PSMi järgi on inimkond looduse fluktuatsioon, üks võimalikke kombinatsioonide reaalsuse muutumise lõputus protsessis. W2 tervikuna ja igauks meist eraldi võetuna on vaid mikroskoopilised keerised ruumi ja aja samahästi kui piiritus voolus, mis — nagu ka muud dissipatiivsed struktuurid — suudavad eksisteerida üksnes tänu pidevale energia neelamisele. Energia püsiva juurdevooluta me laguneme peaaegu silmapilkselt, muutudes tolmuks ning hajudes W1-s jälge jätmata. . .

Põhilised praktilised järeldused PSMist ühiskonna struktuurse ülesehituse ja väärtustehierarhia jaoks on järgmised.

1. Inimkond pole midagi enam kui peaaegu kaduvväike hallitus Ilmaruumi pisikesel terakesel. Inimkond ei kehasta mingit kõrgemat kavatsust või plaani — ja selles mõttes on Karl Popperil

täielik õigus, kui ta *Avatud ühiskonna* viimases peatükis väidab: "Ei loodus ega ajalugu saa meile öelda, mida me peame teema. [---] Meie oleme need, kes toovad loodusesse ja ajalukku eesmärgi ja tähenduse" (Popper 1995: II, 278). Keegi ega miski ei keela meil seada endale mis tahes sihte ja eesmärgi ning võidelda nende saavutamise eest. Kuid selleks, et oma kavatsusi ellu viia, peab inimkond siiski vähemalt OLEMAS OLEMA. Sellepärast peab W2-e esmaseks (ja antud momendil ainukeseks piisavalt põhjendatud) ülesandeks saada just oma olemasolu tagamine. *Primum vivere deinde philosophare* — "Kõigepealt elada ja (alles) siis filosoferida," nagu õigesti ütleb ladina mõttetetera.

Nii et *Homo modelus*'e praktilise tegevuse eesmärk number üks on: ELUS OLLA. Ehk aforistlikumalt: "Ajaloo mõte on tema olemasolu."

2. Pidevalt muutuv reaalsus on ükskõikne meie saatuse suhtes ning nii, nagu me juhuslikult tekkisime, võime me ka juhuslikult — ja peaaegu silmapilkselt — kaduda. Aids, hullulehmatõbi, osooniaugud, maavärinad, üleujutused ja vulkaanipursked, Tunguusi meteoriit, Tšernobõl. . . Midagi seesugust palju kohutavamas ulatuses võib alguse saada iga hetk. Ei ole kedagi, kellele inimkond loota võiks — me võime arvestada vaid iseendaga. Ainult inimene saab aidata teist inimest: "Ja sellepärast ära kunagi küsi, kellele lüüakse hingekella; teda lüüakse sulle. . ." ². 21. ja kõigi järgnevate sajandite üldiseks religiooniks peab sama humanism.

3. PSMi ilmumisest saadik on saanud eriti selgeks, et tänapäeva väga integreeritud ühiskonnas võib tekkida olukordi, mille edasine areng ei ole põhimõtteliselt ettenähtav ja milles ühe inimese tegevusel võib olla pöördumatuid ja globaalseid tagajärgi. Sellised olukorrad on iseloomulikud süsteemidele, millel puudub vajalik stabiilsus: "Sama sündmus, sama fluktuatsioon võib olla üsna tühine, kui süsteem on stabiilne, ning osutada üpris oluliseks, kui süsteem läheb mittetasakaaluliste seoste mõjul üle mittetasakaalulisse seisundisse"; ". . . ebastabiilsus tähendab, et

²Need inglise luuletaja John Donne'i (1572–1631) sõnad andsid pealkirja ja olid ka epigraafiks Ernest Hemingway kuulsale romaanile *Kellele lüüakse hingekella*.

fluktuatsioonid võivad lakata olemast lihtsalt “müra” ning muutuda süsteemi globaalset arengut suunavaks teguriks”; “Süsteeme, kus niisugused kontrollimatud fluktuatsioonid mängivad esimest viiulit, ei saa me oma äranägemise järgi juhtida” (Prigogine, Stengers 1994: 69).

Selleks et järjekordne fluktuatsioon ei tooks kaasa ennustamatuid ning võib-olla ühtlasi hukatuslikke tagajärgi meie liigile, peab ühiskond saavutama piisava stabiilsuse.

“Metsatulekahjus on süüdi tikk.” Ennustamatute tagajärgedega ebastabiilsuse peamine allikas — nagu õigesti märkis juba Thukydides — on inimesed, kes arvavad, et neile on ülekohtu tehtud: “Kui inimesed maksavad kätte, on nad halastamatud; nad ei arvesta tulevikuga ega kõhkle jalge alla tallamast neid inimkonna üldisi seadusi, millele iga inimene peab lootma, [---] sest enda õnnetusetunnil otsivad nad neid asjatult” (Thucydides III, 84. Tsit.: Popper 1995: I, 296).

Pole raske näha, et suurim võimalik stabiilsus on sootsiumil, mis kuulutab oma põhiprintsiibiks humanismi ja kus igal inimesel on õigus, võimalus ja soov osa võtta vaidlustest ja otsustamisest kõigis teda puudutavates küsimustes.

Jõudsime Karl Popperi avatud ühiskonna juurde, mille iseloomulikud jooned on: “Avatud ühiskonna uus usk, tema ainuvõimalik usk, humanism. . .” (Popper 1995: I, 183); “. . . ühiskond, mis põhineb ideel, et eriarvamusi ei tule mitte üksnes sallida, vaid ka austada” (Popper 1996: 110); “. . . avatud ühiskond on ühiskond, kus inimesed on õppinud olema teatud määral kriitilised tabude ja baasotsuste suhtes, toetudes omaenda mõistuse autoriteedile (pärast diskussioone)” (Popper 1995: I, 202).

4. Selleks et õigeaegselt ja adekvaatselt reageerida pideva muutumise protsessile, peaks W2 olema võimeline reaalsust niipalju kontrollima kui võimalik, püüdma kustutada kõik fluktuatsioonid, mis ei ole kooskõlas inimkonna huvidega, ning võimendada neid sündmusi ja protsesse, mis edendavad meie liigi püüdlusi.

See käib reaalsuse mis tahes süsteemi, sealhulgas ka rahvusvaheliste suhete kohta. Mis tahes suletud ühiskonna kokkuvarisemine on inimkonnale soodne fluktuatsioon ning seetõttu peaksid

kõik juba olemasolevad iseorganiseeruvad ühiskonnad pingutama nii palju, kui suudavad ja kui see nende põhimõtetele vastab, et aidata ühiskondi, mis on väljumis suletud seisundist.

Nii et metamodelleerimise seisukohalt tuleb George Sorosi *Kapitalismiohu* väidet "*laissez-faire*"-i ideoloogia ei käi kokku avatud ühiskonna mõistega" (Soros 1997) tugevdada: *laissez-faire*'i ideoloogia ei käi kokku inimkonna huvidega.

Sellest järeldub muu hulgas, et hoidmaks ära ettearvamatut sündmuste kulgu väga ebastabiilsetes ühiskondades (kus näiteks erinevad ühiskonna osad pooldavad raskesti ühitatavaid historitsistlikke, etnilisi või religioosseid mudeleid), tuleks luua sõltumatu alaline rahvusvaheline komisjon, mis uuriks operatiivselt ja hoolikalt kõiki intsidente, mis ähvardavad võimenduda.

Niisuguste komisjonide põhiülesanne oleks kohapealne uurimine intsidendi konkreetsete põhjustajate kindlakstegemiseks. Ja isegi kui see uurimine ei annaks üheseid tulemusi, võib juba niisuguse ühinenud inimkonna lipu all (parema puudumisel esialgu ÜRO lipu all) tegutseva *casus belli*'t uuriva komisjoni kohalolek ise hoida ära vägivalda kiiret eskaleerumist ning jahutada mõningaid tulipäid. . .

5. Selleks et reaalsuse fluktuatsioonisurvele õigeaegselt ja adekvaatselt vastata, peab igal inimesel olema suurim võimalik vabadus, mida võivad piirata ainult humanismi imperatiivid või kogu inimkonna konkreetsed plaanid.

Meil on tegu Kanti "õiglase konstitutsiooniga" kui "konstitutsiooniga, mis saavutab üksikinimeste suurima võimaliku vabaduse, kujundades seadused niiviisi, et igaihe vabadus saab eksisteerida koos kõikide teiste vabadusega" (Kant 1952: 114).

6. Selleks et määrata kindlaks kõige adekvaatsemad toimimisviisid, peab inimkond:

a) kehtestama kõigile ühesugused valikukriteeriumid ning viisid kõige erinevamate pakutavate variantide võrdlemiseks. Jutt on eeskätt võrdsusest seaduse ees: ". . . kodanike võrdne kohtlemine seaduse ees, muidugi eeldusel, et seadused ei aseta üksikkodanikke, grupe ega klasse soosingu ega ebasoosingu alla" (Popper 1995: I, 89).

b) arendama välja kasvõi väga ligikaudse ühismöödu, mis võimaldaks võrrelda kõige erinevamaid võimalusi nende optimaalsuse seisukohalt. Üheks võtmekriteeriumiks seda laadi võrdlemisel tuleks valida energiakulude minimeerimise nõue — me ei tohi mööda vaadata sellest, et inimkond on otseses sõltuvuses energiaallikatest. Nimetatud tingimustele võib üsna hästi vastata raha institutsioon; raha võib käsitada nii energiaressursside mudelina kui spetsiifilist laadi energiana, mida saab akumulierida W3-s.

7. Kiireimaks üldiseks üleminekuks optimaalsetele tegevusvariantidele ning kõigile inimtegevuse külgedele tõhusa tagasiidemehhanismi tagamiseks peab tingimata eksisteerima eramanduse institutsioon. See täiendab harmooniliselt igauhe suurimat vabadust inimese isikliku vastutusega oma tegude eest.

8. Nagu mis tahes muul vabadusel, on ka majanduslikul vabadusel piirid. Ta on piiratud humanismi imperatiividega, mis nõuavad elatist igale inimesele, kes täidab kõige tavalisemaid ja loogilisemaid ühiskonna nõudeid. Selle tagajärjeks võib olla — võttes arvesse tõika, et inimkonna käsutuses on vaid lõplik hulk energiavarusid — kapitali ühe inimese kätte koondumise piirtaseme kehtestamine. Mobiilsete majanduslike “käärde” võimalik seadusandlik kehtestamine tulevikus on otstarbekas ka sotsiaalse stabiilsuse seisukohalt.

Sellisel majanduslike “käärde” seadusel ei hakka muidugi olema tagasiulatuvat jõudu — ta ei puuduta neid, kes selle kehtestamise ajal on juba lati ületanud. Pole kahtlust, et need väljapaistvad inimesed, nagu ka need, kes saavutavad majandusliku vabaduse ülempiiri pärast majanduslike “käärde” jõustamist, suudavad leida sobiva rakenduse oma andele ja energiale, et tagada oma järeltulijate ja kogu inimkonna heaolu. (Ei ole ka välistatud, et nende väga andekate inimeste tänasest käitumisest, kes oma isiklike võimete tõttu on saavutanud silmapaistvat majanduslikku edu, sõltub otsustaval määral meie liigi saatus.)

9. Kahjuks on *Homo modelus* praegu veel liiga nõrk, nii et isegi kõigi PSMi soovitude elluviimine ei anna mingit tagatist, et me jääme tulevikus ellu. “Tee, mida peab, ja tulgu, mis tuleb” on rüütelite vana moto, ja me võime vaid uskuda, et seda järgides me suudame ennast kaitsta ega lahustu W1-ks. Usk, et meie järeltulijate saatus sõltub olulisel määral meist endist, on

metamodelleerimise koostisosa ja üks põhilisi liikumapanevaid jõude.

METAMODELLEERIMISE STRUKTUURIST

Prigogine'i S-mudel näitab uues valguses vundamenti, millele on rajatud metamodelleerimise ehitis. Me peame tulema tagasi oma arutluse lähtekoha juurde, et määrata kooskõla (või välja tuua vastuolud, kui need ilmnevad) metamodelleerimise aluste ning uusima üldtunnustatud S-mudeli vahel. Juhul, kui meil õnnestub leida küllaldane loogiline kooskõla uusima üldtunnustatud S-mudeli ning metamodelleerimise aluste vahel, on meil võimalik

esiteks nentida järkjärgulise loogilise lähendamise meetodi rakendamise tulemuste koondumist (väljendudes järkjärgulise lähendamise matemaatilise meetodi keeles) — ehk selle meetodi tõelist heuristilist viljakust antud konkreetsetel juhtumil;

— ja teiseks, seetõttu õnnestub meil selle uusima üldtunnustatud S-mudeli mõistestiku abil täpselt paika panna metamodelleerimise esialgsed mõisted, väited ja seosed.

Metamodelleerimise aluste uurimine uusima üldtunnustatud S-mudeli seisukohalt just nagu ehitab metamodelleerimise juba olemasolevale hoonele juurde veel ühe korruse, mis on ühenduses hoone. . . vundamendiga. Selle tulemusena tekib iseenesesse suletud süsteem, mis paratamatult muutub iga kord, kui W3-s tekib uus üldtunnustatud S-mudel. Niisugune ümberkorralduste protsess võib toimuda korduvalt. . .

Loetleme mõned huvitavad vastavused ja konkretiseerivad seosed, mis on saadud PSMi rakendamisel metamodelleerimise alustele.

1. "Ockhami habemenuga" (s.t püüd saavutada mingit eesmärki, kasutades minimaalset arvu vajalikke vahendeid) kui inimtegevuse üks oletatavaid põhijooni on täielikus vastavuses iseorganiseerumise kontseptsiooniga. PSMi järgi ei saa ühest küljest inimkond tervikuna ega igaüks meist eraldi eksisteerida ilma pideva energia juurdevooluta, ning teisest küljest, vajalikkude hulka ületav energia juurdevool võib dissipatiivse süsteemi viia ebastabiilsesse, ohtliku ettearvamatuses seisun-

disse. Seetõttu on püüd (mis ei ole alati teadlik) minimeerida igal konkreetset juhutul vajaminevat energiat paratamatult jätnud jälje nõudmistele, mida esitatakse erinevatele reaalsuse mudelitele. (Fraasi "Entiteete ei tohi rohkendada ilma tarviduseta...", mis leidub juba Aristotelesel, hakati seostama William Ockhamiga "Ockhami habemenoa" nime all ning seda tuntakse ka *kokkuhoiuprintsiibina (principium parsimoniae)* (Cambridge... 1995: 545).)

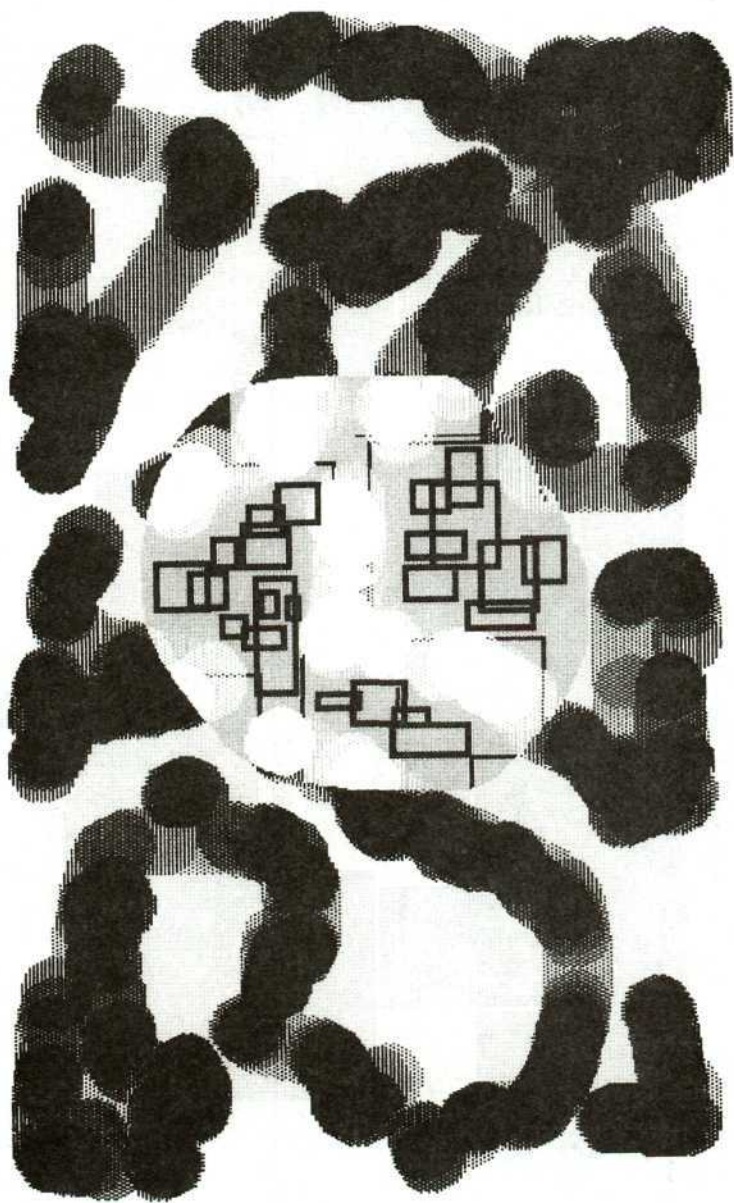
2. Reaalsuse defineerimine kolme vastastikusel toimemas oleva maailma W1, W2 ja W3 kogumina, samuti kõik järgnevad arutlused, sealhulgas W3-st juhtiva S-mudeli valimine, leiavad aset olevikus, ilma mingite ekstrapolatsioonideta minevikku. Aeg tekib metamodelleerimise struktuuris koos PSMi valimisega, mis osutades reaalsuse evolutsiooni mehhanismile osutab ka W2 ning hiljem W3 tekkimise mehhanismile.
3. W3-s sisaldub niisuguste mudelite kooslus, mis võivad preteenderida sellele, et nad on oma originaalide suhtes kõige adekvaatsemad. See kooslus moodustab maailma W3 alammaailma W3+ ning tavaliselt nimetatakse teda teaduseks. W3+ on iseorganiseeruv süsteem, demarkatsioonijooneks W3+ ja W3 teiste asukate vahel on Popperi falsifitseeritavuskriteerium.
4. Et suurendada oma ellujäämisšansse iseorganiseeravas W1-s, peab inimkond ise organiseeruma, valides oma tegevusjuhi- seks iseorganiseeruva alammaailma W3+ kõige adekvaatsema S-mudeli.

Kirjandus

- Aristoteles 1952. *Analytica posteriora*. — *The works of Aristotle*. Chicago etc.: William Benton, Encyclopaedia Britannica
- Bacon, Francis 1952. *Novum Organum*. (Great Books of the Western World, 30: Francis Bacon.) Chicago etc.: William Benton, Encyclopaedia Britannica
- Bertalanffy, Ludwig von 1968. *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. New York: Georg Braziller
- Bloch, Arthur 1993. *Murphy seaduste täielik kogu*. Tallinn: AS Detlar
- Cambridge Dictionary of Philosophy. 1995. Cambridge etc.: Cambridge University Press

- Einstein, Albert 1949. *Autobiographisches*. — *Albert Einstein, Philosopher-Scientist*. Ed. by P. A. Schilpp. Evanston, Ill.: Library of Living Philosophers. Vol. 7. S. 3–94
- Fragmentõ 1989 = Фрагменты ранних греческих философов. Москва: Наука
- Huizinga, Johan 1992. Mängiv inimene: Kultuuri mängelemendi määratlemise katse. — *Akadeemia*, nr 3–9
- Kasik, Ülo 1992. *Matemaatikaleksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia
- Kant, Immanuel 1952. *Critique of Pure Reason*. (Great Books of the Western World, 42: Kant.) Chicago etc.: William Benton, Encyclopaedia Britannica
- Popper, Karl R. 1972. *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford: Clarendon Press
- Popper, Karl R. 1995. *The Open Society and its Enemies*. Vol. I–II. 5th ed. London: Routledge
- Popper, Karl R. 1996. *The Myth of the Framework*. London and New York: Routledge
- Prigogine, Ilya, Isabelle Stengers 1984. *Order out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature*. London: Heinemann
- Prigogine, Илья, Изабелла Стенгерс 1994 = Пригожин, Илья, Изабелла Стенгерс. *Время, Хаос, Квант*. Москва: Издательская группа "Прогресс"
- Russell, Bertrand 1971. *History of Western Philosophy*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Soros, George 1997. Kapitalismioht. — *Kultuurimaa*, nr 16 (32)–19 (35), lk 5
- Tjutšev, Fjodor 1913 = Тютчев, Ф. И. *Silentium!* — *Полное собрание сочинений*. С.-Петербург: Т-во А. Ф. Марксъ, с. 86
- Veingold, Aleksander 1984. Viimast korda sellest, mis on male. — *Sirp ja Vasar*, 8. juuni, nr 23 (2079), lk 12–13
- Veingold, Aleksander 1996. Palju oli seal maletajaid, poliitikatelasi... — *Sportitüht*, nr 1 (40), lk 14–15
- Wittgenstein, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tartu: Ilmamaa

ALEKSANDER VEINGOLD (sünd. 1953) on maletaja, rahvusvaheline meister (1983). Lõpetanud TRÜ füüsikuna (1976). Töötanud maletreenerina ja professionaalse maletajana.

ILMAR ANVELT

MÖTTEPOSITSIOONE

Olev Subbi

Siin kirjapandu on juhuslik mõttepositsioonide rida, mis on tekkinud ja kasutamist leidnud vestlustes sõprade ja iseendaga. Ka maalimine kuulub selliste vestluste hulka. Kirjutasin need üles ainult seepärast, et nähtavasti liigse iseenesestmõistetavuse tõttu ei ole keegi vaevunud seda tegema.

Igav inimene ei peaks ennast vaimselt nii väga pingutama. Vähemalt kaunites kunstides ei anna see mingit tulemust.

*

Kontseptsiooni olemasolu on möödapääsmatu tingimus iga vaimse töö ja kunstiloomingu puhul. Täielik kontseptsiooni eitamine on sel juhul lihtsalt selle rafineeritud vorm. Aga kaunis mõttetu näib selles valguses sõna "kontseptsioon" vaimse liikumise või kunstivoolu nimetuses.

*

Visuaalkunsti võib vaadelda kui akti, kus üks inimene (autor) pakub oma vaimse töö tulemust teisele inimesele (vaatajale), kusjuures selle vastuvõtt toimub silma kaudu. Kui siis tuttavad esemed ja sümbolid muudavad oma tähendust või võivad juurde uusi mõjuvõimalusi viisil, mida on väga tülikas sõnades kirjeldada, ongi eksperiment õnnestunud.

*

Kunstile on eriti solvav kui hakatakse otsima õigustust tema eksistentsile. Seda on aeg-ajalt ikka tehtud, aga naljakas on vaadata, kui hoogsalt käib see tegevus XX sajandi lõpul vana tsivilisatsiooni aladel. Mõnevõrra seletab olukorda see, et nimetatud tööga on hõivatud peamiselt kunstidest eemal olevad inimesed.

*

Võimu ja vaimu rahuliku kooselu parim eeldus on vastastikune ja veendunud üleolekutunne. Võimu esindajad, nähes intelligentsi võimetust majanduses ja sobimatust poliitikas, ei pea teda üldse tähelepanu väärivaks. Ja intelligents, veendudes, et võimulolija igapäevane poliitiline võitlus süvendab tema küündimatust vaimuelus, ja näiline hõivatus ei luba enam iial tõsta haritust, ei suuda tunda tema vastu mingit huvi. Ma arvan, et mõlema kihi tipud kultiveerivad neid hoiakuid teadlikult, et hoida töörahu.

*

Kui lugeda õigeks põhimõte, et inimestel peavad olema võrdsed võimalused võrdsete eelduste puhul, järeldeb sellest et neil peavad olema suuremad võimalused paremate eelduste puhul. See lubab loota, et peale riigimeeste jäävad alles ka kunstnikud, vaatamata demokraatia arengule ja kunsti piiride avardamisele.

*

Meie aja visuaalkunstist kirjutavad teoreetikud otsivad meelsasti ka väikesi erinevusi autorite vahel, püüavad neid omavahel vastandades lahterdada ja leiavad üllatavalt palju pisikesi kunstivoole, mille iga ei ületa mõnikord paari aastat. Aga näib, et Leonardo da Vincit ja Piet Mondriani lahutab küll neli sajandit ja veidi üle tuhande kilomeetri, kuid ühendab miski väga oluline, mida oleks väga tarvis teada. Ja see ühendav ei ole ainult tava maalida õlivärvidega selleks ettevalmistatud sirgele pinnale, vaid midagi hoopis tähtsamat. Kes tahaks tegelda selle probleemiga?

*

Ilus, see ajuti paljukasutatud ja ajuti põlatud sõna, on mõistagi väga paljutähenduslik. Mulle kui kunstnikule on tähtsaim üks selle sõna lihtsamaid tähendusi. Kui põllumees ütleb, et sellel põllulapil on kartul ilus, siis tähendab see õnnestunud tööd, mis lubab head saaki. Kui maalikunstnik asendab pildi elemendi ilusamaga, siis seda lootuses, et asendus parandab maali kompositsiooni või tuleb mõnel muul moel tööle kasuks. Muidugi on uus element ilus ainult selle pildi selles kohas. Seda loomingulise valiku tähtsaimat tunnust on kirjeldatud pikkade ja keerukate sõnadega. Aga

maalikunstnikul on töö juures kiire ja kaunis kolmetäheline sõna rahuldab teda täiesti.

*

Kui kunstnikul õnnestub täita kellegi formuleeritud ühiskondlik tellimus, on ta jätnud oma töö tegemata. Tema töö on liikuda ainult temale teadaolevas ja ainult temale sobivas suunas, luues seda, mida ei teata oodata.

*

Kunstnik kasutab oma esimestes iseseisvates töödes ära ideed, mis on seda aega kaua oodanud. Need on tihti parimad. Edaspidi tuleb ideede väsimus korvata meisterlikkuse tõusuga. Kahjuks ei aita lõpuks enam seegi.

*

Kui maalikunstniku töö jõuab lõpu lähedale, hakkab kehtima järgmine vääramatu reegel: kõik mis ei tule tööle silmapaistvalt ja vähimagi kahtluseta kasuks, tuleb sellele väga kahjuks. Pildi valmimise käigus täpsustub diktaat, millega töö juhib autorit, ja juhusliku ballasti lisamine ei ole enam lihtsalt võimalik. Küllaltki tõenäoliselt eksisteerib sellesarnane reegel ka teistes kunstides.

*

Täiuse poole püüdlemine sunnib autorit samaaegselt vastukäivaid sihte taotlema vist kõigis kunstides. Traditsioonilise maalikunsti alalt on lihtsaim näide kolme tähtsa komponendi — kompositsiooni, faktuuri (pintslikirja) ja kujutamise — alaline vastuolu. Mida vabam ja ilusam on pintslikiri, seda raskem on luua natuuri illusiooni ja kompositsioonile tuleb tihtipeale tuua ohvriks kumbagi eelnimetatut. Loetletud kolme elemendi proportsioon teoses on olnud meie sajandi maalikunsti põhiprobleeme. Et elu keerukamate ülesannete puhul on olukord üsna sarnane, siis on see vist veelkordne vihje sellele, et kunst ja elu võivad olla teineteise mudelid.

*

Inimene, tarvitades lumetormis juhtkõit, liigub küll edasi, aga kõiejuupi pikkus tema valduses on määratud tema käte haardeulatusega. Ja kui kunstnik laiendab oma võimalusi ühes suunas, peab ta

kindlasti millestki loobuma teises suunas. Võimaluste avarus hetkel sõltub ande suurusel ja teistest raskesti formuleeritavatest omadustest. Aga näib, et ka ajastud oskavad pikast kunsti teekonnast ajas kasutada vaid lühikesi sobivaid löike ja tolerantsem aeg on seetõttu lihtsalt kunsti poolest rikkam.

*

Võitja mõtleb harva sellele, kui hoolikalt kaotaja valmistab ette tema saabumist. Kaotaja, lihvides stiili ja ideoloogiat, näitab oma lemmikpuudusi veenvate voorustena ja valib aja jooksul ühe mitmest võimalikust allakäiguteest, valides nii ka ühe mitmest võimalikust võitjast. Oleme harjunud kohtama seda skeemi maailma poliitilises ajaloos, aga see näeb väga usutav välja ka maalikunsti hilisemas ajaloos. Klassitsism lausa kutsus kohale impressionismi, mis küll hilines veidi relvastuse täpsustamise vajaduse tõttu, ja see omakorda tegi kõik, mis suutis, ekspressionismi tekkeks (nägemata veel ette peaaegu sama teed kasutavat pop-arti) ja nii ikka edasi üle meie laipade. Elavamast sõjategevusest jäävad kõrvale vaid need, kes ei kuulu päriselt ühegi kunstivoolu alla.

*

Ka lõpmatusel on kaks otsa. Lihtne on ju mõttes kahekordistada kaugust, alustades uut mõõtmist seni kaugeimast punktist, ja ei ole mõõtühikut, mida inimhõim ei oskaks poolitada. Püüdes vaadelda lõpmatut inimtegevuse jada, näeme selle ühes otsas lõpmata tähtsaid globaalseid probleeme, millega tegelevad vastavad inimesed, ja teises otsas üldsusele täiesti tähtsusetut tegevust, millega on andunud hõivatud selleks sobivad inimesed. Ja kunstnikud, koos kogu teise otsa meeskonnaga, peavad kõvasti rõhuma, et see tähtsam ots natukenegi maast lahti tuleks.

*

Meie sajandi traditsiooniline kunstiõpetus on kogu sajandi lappinud ja kohandanud eelmise sajandi õppeviise. Ka väga teravalt end vanale vastandades on aluseks ja mõõdupuuks olnud ju ikka seesama vana, ja tulemus on olnud ikka ainult remont. Meie sajand lõpeb kohe ja eilsed ja tänased kunstiõpilased peavad XXI sajandi näituseruumi astuma XIX sajandi relvastusega. Siis pole ka imeks panna, et nad pigem lähevad sinna paljakäsi. Väl-

japääs oleks õpetada üldisi ja universaalseid oskusi, jättes nende tulevase kasutamise viisi võimalikult vabaks. Näiteks maaliõpetuse puhul oleks selleks põhjalik tutvus värvuste ja värvide maailmaga. Muidugi selle tutvuse loomiseks on vaja ilusat ja vaimukat ettekäänat. See ongi õppetöö. Soovin edu.

*

Kunstide süntees on päevakorras püsinud juba pikka aega. Ahvatleb selle uudsus, vabameelsus ja vist peaaesjalikult loodetud suurem läbilöögivõime veidi kunstituimal ajal. Nii mõnigi senituntud kunstide vaheline sööti jäänud ala on selle mõttekäigu valguses üles haritud. Aga kuidagi ei tahaks sünteesi nimel loovutada ühegi "vana" kunsti pärisalast tolligi. Ei vabane filmirežissöör kunagi kohustusest täpselt jälgida aja ja liikuva pildi vahekorda, ja maalikunstnikule jätkub parajalt pikaks eluks tööd värvide kõrvutamise ja kooskõlade täpsustamise alal.

OLEV SUBBI (sünd. 1930), lõpetas Tartu I Keskkooli eksternina. 1949. aastast kuni 1957. aastani oli väljasaadetuna Siberis. 1962. aastal lõpetas Eesti Riikliku Kunstiinstituudi maali erialal. Alates 1965. aastast tänaseni on töötanud vabakutselise maalikunstnikuna Tallinnas.

SAAG

Toivo Meikar, Teet Nurk

SAE JA SAAGIMISE AJALOOST

Tänapäeval räägime enesestmõistetavalt metsa raiumisest, raiekavadest, raiemahust jne ega pööra vähimatki tähelepanu ilmsele arhaismile oma jutus: on ju kirves puulangetusvahendina õieti juba kaugel minevik. Sedasama "vanamoelisust" võib täheldada ka paljude teiste keelte puhul, kus samuti seostatakse metsalange tamist arhailise raiumisega (*рубка, hakku, Hieb* jne). See on aga kindel märk sellest, et nii saag kui saagimine on metsalange tamisel uuema aja nähtus.

Nagu kinnitavad arheoloogilised leiud, oli puidu tükeldamisel saena toimiv ränikivist käsitööriist kasutusel juba neoliitikumis. Sellest ajast tänaseni on saag kui puidu lõikeinstrument läbi teinud võrdlemisi pika arengutee. Saagidest on vanimaid mälestusmärke leitud ka Vana-Egiptusest — näiteks on surmapreester Ti 2700. aastal eKr valmistatud hauakambris reljeef, millel kujutatakse saesarnast tööriista. Sealtsamast on leitud ka pronksist saelehega vibusaage. Teraslehega sae ajastu alguseks võib pidada Vana-Rooma aega. Keiser Domitianuse valitsemisajast aastail 81–96 pärineb tänaseni säilinud altarikivi, millel leiduval reljeefil on muude tööriistade hulgas ka üks kahemehe- ning üks raamsaag. Ja see raamsaag on üsna sarnane tänapäeval kasutatavaga. Rooma-aegsed saed olid lihtsa kolmnurkhammastusega. Rauast saagide kõrval ei unustanud roomlased ka kivist valmistatud saage — nende täiustamise ning viimistlemise tulemusena saavutati 4-meetrise saelehe paksuseks vaid 4,5 mm! Keerulisema hammastusega saetüüp arvatakse olevat kuulsa kunstniku ja inseneri Leonardo da Vinci leiutis: tema märkmete hulgast on leitud

kahekordse kroonhammastusega sae kujutis, millele on kirjutatud "Kahekordne saag, mis tõugates ja tõmmates töötab" (Ritslaid 1941: 5–10; Ussisoo, Veski 1943: 4–8).

Keskaegses Euroopas oli saag eelkõige tislari tööriist, kuigi on teateid, et kohati on teda Lääne-Euroopas metsatööriistana kasutatud juba 1640. aastate paiku. Laiemalt hakkas saag aga levima 1740. aastail ja seda just raiutud puude järkamisel. Puulangetamisvahendina algas sae üldisem kasutamine 1830. aastail. Järgmisel aastakümnel võeti metsasaag kasutusele idapoolses Kesk-Euroopas ja Skandinaavia maades. Üldlevinumaks muutus ta siiski 1860. aastaist ja siis juba ka Venemaal. 18. sajandil kasutati puude langetamisel enesestmõistetavalt kirvest, kuid 19. ja kohati veel 20. sajandi algul eksisteerisid saag ja kirves teineteise kõrval (Killian 1979: 117–118, 133).

Miks võeti metsasaag kasutusele nii hilja? Siinjuures tuleb arvestada, et praegune käsimeetsasaag on teinud läbi kiire arengu ja välisest sarnasusest hoolimata erineb algsest tööjõudluse ja -kindluse poolest nagu öö ja päev. Metsasaag nõudis kahe tuheva mehe tööd, kelle tööjõudlus jäi aga algelise töövahendiga alla tublile kirvemehel. Sae kasutuselevõttu piiras ka langetuskirvest tunduvalt kõrgem hind, eriti kui arvestada, et vajalik töövahend tuli metsatöölisel muretseda omal kulul. Saag vajas erilist hooldamist, mis lisaks oskustele nõudis täiendavaid kulusi ja vähendas kasuliku tööaja pikkust. Täielikult tuli reorganiseerida senine töökorraldus. Saagide täiustumisega kaasnenud füüsilise töö vähenemisel ei olnud töölise jaoks erilist tähtsust, sest vastavalt suurenes tööjõudlus ja ka töönorm. Ning lõpuks oli oma osa ka traditsiooni jõul ja metsatöölise vastuseisul kahtlase-na näivaile uuendustele ja muidugi ei olnud ka Eesti talupoeg oma alalhoidlikkusega siinkohal mingiks erandiks.

Nagu tehniliste revolutsioonide juures tavaks, ilmutas uuenduste vastu huvi eeskätt töödandja, antud juhul metsaomanik, metsatööstur ja kohati koguni riigivõim. Nii on teada Peeter I kava metsasaagide sunduslikuks rakendamiseks, mis jäi aga pidama tollaste töövahendite tehniliste puudujääkide ja vähese tööjõudluse taha. Küll kehtestati sae kohustuslik kasutamine 1842. aastal Rootsis lisaks juba levinud järkamistele ka metsalangetamisel (Killian 1979: 117–118). Riigivõimu sekkumise puhul

tuleb arvestada eeskätt metsahoiulist ja majanduslikku külge: sae kasutuselevõtt vähendas oluliselt raiumisega kaasnevat materjalikadu.

Idapoolse Kesk-Euroopa ja Põhjamaade analoogiale toetudes on tehtud loogiline järeldus, et Eestiski tuli langetussaaq kasutusele umbes 1860. aastail. Arvestades asja tähtsust metsamajanduses ja -tööstuses, on sae kasutuselevõtt pälvinud kaasaegsete silmis aga väga vähe tähelepanu. Näiteks omaaegne metsanduslikus mõttes arvestatavaim ja soliidseim väljaanne *Baltische Wochenschrift* (1863–1915) annab meile üldiselt ülevaataliku ja paljudes küsimustes süüviva pildi metsanduse arengust Balti kubermangudes, ent metsasae ilmumine ja sellega kaasnenud muutused jäävad tähelepanu alt välja. Tegelikult puudubki meil selgus metsasae kasutuselevõtu ajast, saagide levitajaist ja levikust, saagide päritolust jms.

Metsasae jõudmisest Eestisse pakuvad mõningat informatsiooni Eesti Rahva Muuseumi küsitluslehtedega nr 18 (1937) ja 47 (1948) saadud vastused (ERM, KV 34, 81). Neis puutööd käsitlevais küsitlustes tunti ühe punktina huvi ka metsasaagide kasutuselevõtu vastu. Tuleb aga kohe öelda, et enamik vastanuist ei osanud selle kohta midagi öelda või siis arvati, et metsasae näol on tegu igivana tööriistaga. Konkreetsemaid määratlusi esitati umbes 60 juhul, mille hulgas vanimaks pakutud sae kasutuselevõtu ajaks olid 1790. aastad. Suhteliselt arvukalt (9) oli neidki, kes pakkusid umbes sadat aastat, seega siis 1830. aastaid. Nii-sama palju pakuti ka 1850. aastaid. Vastanute põhiosa (72%) paigutas metsasae kasutuselevõtu aga 1860. (22) ja 1870. aastaisse (20). Tegude on igati ootuspärase tulemusega, mis lubab kindlamalt väita, et metsasae tuntus ja levik sai talurahva seas alguse 1850.–1870. aastail. See oli umbes samal ajal kui mõisates või siis ainult natuke hiljem. Liivi- ja Eestimaa riigimetskondade aruannetest selgub, et langetussaaqi katsetati esmakordselt 1850. aastate lõpul Orajõel, kus seda peeti eriti edukaks just küttematerjali ülestõötamisel (EAA, f 2421, n 1, s 197). Sae laiem levik riigimetsades sai alguse juba järgmisel aastakümnel, nii et 1864. aasta Liivimaa riigimetsade statistilises kirjelduses märgiti metsalangetusel kirve kõrval võrdväärsest ka sae kasutamist (Läti Ajaloo Keskarhiiv, f 185, n 8, s 141). Paikkonniti esines siiski

olulisi erinevusi. Näiteks Viljandimaa riigimetsades tehti langedustööd valdavalt juba saega, ent Laiksaares vaid kirvega ja seda ka järkamiste osas. Seetõttu peab esimese eestikeelse metsandusliku käsiraamatu autor Alexander Lützens vajalikuks rõhutada, et puid tuleb langetada ja järgata ainult saega (Lützens 1884: 6–7). 19. sajandi lõpul kirjutab Martin Maurach oma *Praktilises metsaasjanduses* järkamise ja sortimentide valmistamise puhul üksnes saest, ent langetamisel võis kirves olla veel igati arvestatav ja võrdväärnegi töövahend (Maurach 1893: 201–205). Tegelik olukord umbes selline oligi, sest mainitud ankeetidele vastanute hulgas leidub ka neid, kelle mäletamist mööda võeti metsasaag kasutusele alles 20. sajandi algul.

Veel kord Eesti Rahva Muuseumis talletatud ankeedivastuste juurde tulles võib tõdeda, et umbes kolmandik neist saadeti Lääne-Eesti saartelt, kus (nagu vähemal määral Läänemaalgi) nimetati sae esmatoojatena kohalikke meremehi. Sae päritolumaaks arvati Rootsit ja Inglismaad. Küllaltki levinud oli ka versioon, mille kohaselt saadi esimesed saed uppuvailt või randuvailt laevadelt. Mandri-Eestis märgiti sae levitajana eeskätt mõisaid või seal töötanud Saksa ehitusmeistreid. Mitmel pool nimetati sae esmalevitajaina saarlastest kraavi- ja metsatöölisi, samuti metsakaupmehi. Harvem tuleb ette seda, et saag on ostetud Riiast, Tallinnast, Tartust või Pihkvast. Ankeedivastused ei heida palju valgust talurahva suhtumisse metsasaesse. Kui temaga oldi tuttav, siis muutus ta ihaldusobjektiks, kui aga tegu oli sunniga (nagu näiteks Kose kihelkonna Ojasoo mõisas), siis suhtuti saesse vaenulikult. Eriti just saartel ei osatud juhuslikult kätte saadud saega esialgu midagi peale hakata, kuni siis katseliselt selgitati tööriista otstarve. Järvemaal ja Viljandimaa põhjaosas olevat talupojad hoidnud väheseid hangitud metsasaage salajas ja kasutanud neid kui kirvest oluliselt vähem häälekaid tööriistu metsavargustel. Hakkajamad mehed valmistasid saage omatehtud viilidega lattrauast ise, kuigi üldlevinumaks jäi tunduvalt kvaliteetsem ja töökindlam vabrikutoodang. Sel ajal tekib ka saeteritajate ja hambalööjate amet, mida pidasid rändavad vene ja juudi käsitöölised, õige varsti ka kohalikud ja külas vägagi nõutavad oskustöölised.

Samaaegselt käsisaagide täiustamisega üritati kogu maailmas metsalangetamist kui füüsiliselt rasket tööd mehhaniseerida. 1880. aastal katsetati Inglismaal puude langetamist aurumasinaga jõul töötava saega, kuid seadme kohmakusest ning vähesest töökindlusest tingitud raskused sundisid siiski eelistama inimjõul käitatavat saagi. Metsa ülestöötamise mehhaniseerimine hoo- gustus bensiini- ja elektrimootori leiutamisega, kuid esialgu kasutati inimõtte jäikusest tulenevalt käsisaesarnast edasi-tagasi liikuva tööseadmega saagi. Tänapäevaste bensiinimootorsaagide tööseadmes pöörleva hammastatud lõikeketiga mootorsaed võeti kasutusele 1910. aastal. Sellel põhimõttel töötava esimese sae leiutajana on tuntuks saanud Rootsi insener Vestfelt, kelle konstrueeritud mootorsaag Sector võeti seeriatootmisse Esimese maailmasõja aastail. Sector kaalus umbes 75 kg ja nõudis käitlemiseks nelja töölist. 1920. aastate keskpaiku võeti tootmisse juba üsnagi tänapäevase välimusega mootorsaage (Rinco, Silva, Rapid jt). Sellegipoolest kaalusid need 2,5–10-hobujõulised tööriistad mootori võimsusest ja konstruktsioonist olenevalt 26–110 kg ja vajasid kaht metsatöölist. Märkimisväärne oli ka metsatööriista hind: 1000–2000 krooni. Kuigi kõigil neil saagidel oli otsese tööaja arvestuses jõudlus kuni viis korda suurem käsisaega töötamisest, oli määrav tähtsus siiski kaalul, vastupidavusel, käsitsemisel, hooldamisel ning loomulikult hinnal. Nii mõnigi saetüüp oli oma praktilist tähtsust juba tõestanud, kuid ei sobinud ometi veel metsas töötamiseks. Paljud saetüübid leidsid kasutamist eeskätt puuhoo- vides, laoplatsidel, saeveskites tüvede järkamisel (Werberg 1928: 78–80). Mootorsaagide tehniliste omaduste paranemisega võeti neid järgmisel aastakümnel paljudes maades massilisemalt kasu- tusele ka langetustöödel, kusjuures eriti laialt olid levinud Saksa päritolu Dollmar ja Stihl.

Eestis katsetati esimest mootorsaagi ilmselt 1920. aastate kes- kel Aegviidu metskonnas, kuid ebaõnnestunult — saag purunes. Ka leiti, et kahemehe-käsisaega saavutatakse lõppkokkuvõttes suurem tööjõudlus. Eesti kaitseväge pioneeripataljonides võeti esimesed mootorsaed kasutusele 1936. aastal, kuid need täitsid sõjalisi eesmärke. Küll korraldas aga a/s Eesti Metsatöös- tus 1938. aastal kuues metskonnas kahe ülalnimetatud Saksa mootorsaaga demonstratsioonesinemisi. Tulemusi hinnati igati

heaks ja avaldati lootust, et tulevikus võiksid need saed leida kasutatud piirkondades, kus on raskusi metsatöölise hankimisega (Pals 1938: 58–59; Mesi 1939: 97–100). Vajadus metsatöölise järele oli aga käsitsitöö tingimustes raiehooajal väga suur. Metsatöö pakkus kümnetele tuhandetele talupoegadele lisateenimise võimalust, majanduskriisi aastail püüti ka linnade töötuid siia suunata. 1930. aastate majandusliku tõusu perioodil oli aga metsatöölise hankimisega kohati suuri raskusi ning suurenes töötasu ja ka metsamaterjalide omahind. Praktelist tähtsust metsasaagide katsetamisel siiski ei olnud. Kui 1930. aastate keskpaigast hakati Eestis metsamajanduse intensiivistamiseks korraldama metsatööde kronometraaži, siis metsasae võimalikku kasutamist neis veel ei analüüsitud. Metsatööde põhivahendiks peeti endiselt kirvest (mida kasutati eeskätt laasimisel) ja käsisaagi (Salev 1935: 562–565).

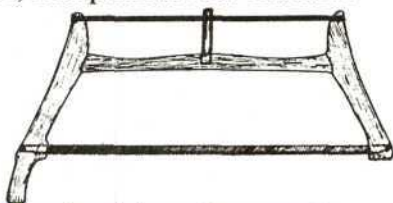
Eestis võeti laia tunnustuse võitnud ja metsatöödel revolutsiooniliseks osutunud bensiinimootorsaag Družba esimest korda kasutusse aastal 1957 (Nõmmsalu 1975: 5–6). Tänu sellele riistale suurenes raiete mehhaniseeritus aastatel 1961–1970 enam kui neli korda, tööjõudlus tõusis ligi poolteist korda. Mootorsaagide massilisele kasutuselevõtule aitas kaasa ka 1967. aasta augustitormi tagajärgede likvideerimise vajadus. Tuleb rõhutada, et kogu N. Liidus metsaülestöötamisel väga populaarse mootorsae Družba leiutajaid oli eestlasest füüsik, pärast tuntud lastekirjanik ja tõlkija Boris Kabur.

Käsisae ajastuks võib pidada aastaid 1840–1960, alles pärast seda hakkasid ilmuma töökõlbulikud bensiinimootorsaad. Kuni selle ajani jäi põhiliseks langetusvahendiks käsisaag, mille tüüpe järgnevalt tutvustame.

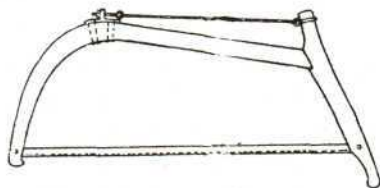
SAAGIDE TÜÜBID

Raamsaed koosnevad võrdlemisi kitsast ning õhukesest saelehest ja selle pingutamiseks vajalikust seadmest, nn raamist. Raam on valmistatud kase-, saare-, paju-, sanglepa- või haavapuust. Saelehte pingutatakse nõõri abil. On olemas metsa-raamsaag ja laudsepa-raamsaag.

Metsa-raamsaag pärineb metsarikkast ning pikaegsete metsatöötaditsioonidega Kanadast. N. Liidus hakati seda kasutama 1930. aastatel, mil nn stahhaanovlased omandasid ratsionaalseid töövõtteid Kanada raietöölise juhendamise all. Kanada töölised olid suutelised saavutama metsa-raamsaaga töötades kuni kaks korda suurema tootluse (10–13 tm päevas) kui kahemehesaega (Ritslaid 1941: 30–45). Seega õigustab raamsaag end vaid vilunud töömehe kätes, samuti peab see olema valmistatud kvaliteetsest materjalist ning hästi hooldatud. Parimate metsa-raamsaagide lehed ei ole ühtlase paksusega, vaid lähevad hammaste joonelt selja poole õhemaks. Raamsaega saetava laastu paksus sõltub puuliigist ning töölise vilumusest — mida pehmem puuliik ja mida vilunud töömees, seda paksem võib olla laast.

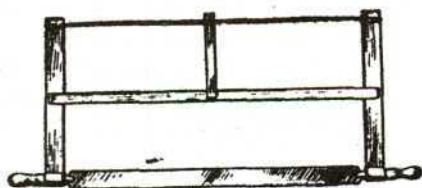

Joonis 1. Euroopas kasutatav metsa-raamsaag.

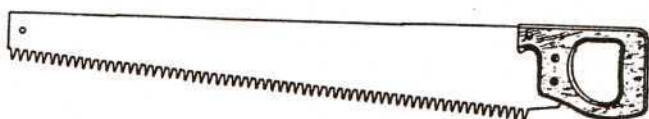
Joonis 2. N. Liidus 1930.–1940. aastatel kasutatud metsa-raamsaag.

Laudsepa-raamsaag on erinevalt metsa-raamsaest enamasti lihtsa kolmnurkhammastusega (joonis 3).

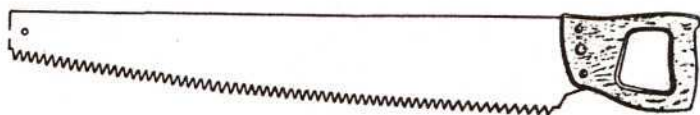

Joonis 3. Laudsepa-raamsaag.

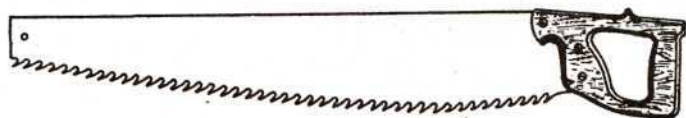
Käsi- ehk **rebasesabasaag** (vanem nimetus **vukssaag**) on ehituse, hammastuse ja ka käsitsemise poolest kõige lihtsam tüüpi saag. Ta on küllalt laia ning paksu lehega, mille ühes otsas on käepide. Enamik käsisaae lehti õheneb hammastejoonest nii saelehe selja kui ka saelehe otsa poole. See omadus kergendab saagimist. Sobivaimaks hambapikkuseks käsisaagidel on leitud olevat 6–9 mm. Käsisaagi kasutatakse puidu saagimiseks peamiselt ristikiudu, kaldhammastuse korral ka pikikiudu.

Joonis 4. Sirge hambajoonega käsisaag.

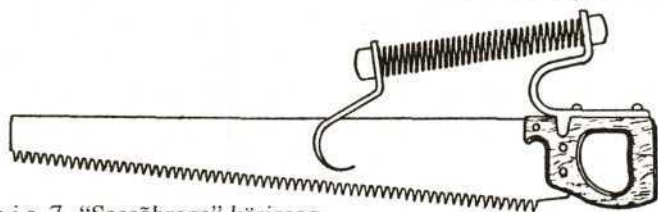
Joonis 5. Mõõdukalt kumera hambajoonega käsisaag.

Joonis 6. Tugevalt kumera hambajoonega käsisaag.

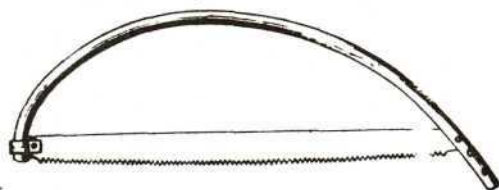
Et enamik käsisaage lõikab puitu ainult tõukaval käigul ning tagasitõmbel liigub peaaegu tühjalt, on saagimise tootlikkuse suurendamiseks kasutatud ka "saesõpra", s.o vedru, mis sae tõmbekäigul pingutudes kergendab saagija tööd tõukekäigul.

Vibusaa on ühe- või kahemehesaag, mille kitsa ja nõrga saelehe pingutamiseks kasutatakse puidust või terastorust vibu.

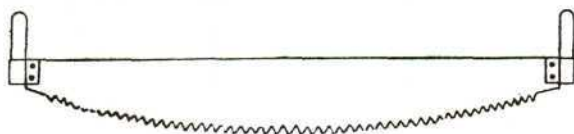
Joonis 7. "Saesõbraga" käsisaag.

Parimaks materjaliks, millest vibu valmistada, peetakse peenikese, kõveralt kasvanud kuuse puitu, kuid sobib ka kuuseoks, kadaka-, sarapuu-, toominga- või künnapuupuit. Vibu painutamiseks ning vajaliku painduvuse ja kumeruse andmiseks tuleb vibuks valitud materjali eelnevalt aurutada või keeta (joonis 8).

Joonis 8. Vibusaag.

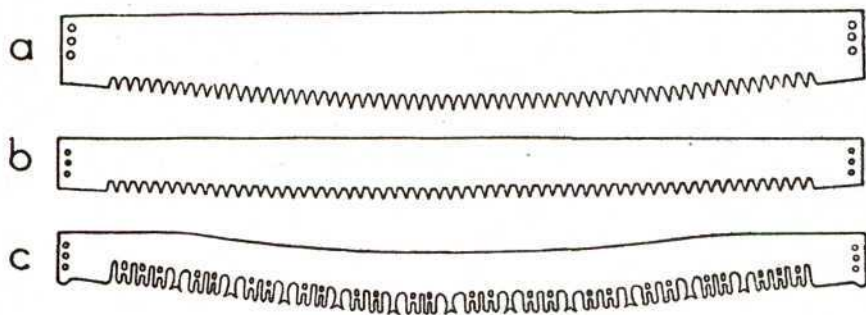
Kahemehe- ehk **plokksaag** (rahvakeeli "sulle-mulle") on metsalangetamisel kõige laiemalt kasutatav saag. Ta sobib ka palkide, prusside, talade ning küttepuude järkamiseks. Kahemehesaagide pikkus on enamasti olnud 900–1500 mm. Saelehe paksus on enamasti 0,7–2 mm; kvaliteetsemad saelehed on hammaste poolt paksemad ning seljast õhemad. See omadus vähendab hõõrdumist saetava puidu ning saelehe külgede vahel (joonis 9).

Joonis 9. Kahemehesaag.

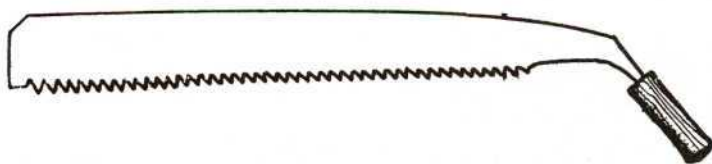
Kahemehesaagide lehed võivad olla "puguga" ehk kumera hammasjoonega, kus hammasjoone raadius varieerub 125 cm-st lõpmatuseni. "Pugu" lihtsustab maas lamava puutüve või palgi

lābisaagimist; saehambad ei puutu täies ulatuses vastu maapinda ega nürine (joonis 10a). Puude langetamiseks kasutatavatel saagidel puudub vajadus kumera hammasjoone järel (joonis 10b). On olemas ka kumera hammasjoone ja nõgusa seljaga saelehed: nõgus selg võimaldab vähendada saelahe laiust ja hõõrdumist saelehe ja puidu vahel ning seega on saagida kergem. Puuduseks on aga sae nõrgem konstruktsioon (joonis 10c).

Joonis 10. Kahemehesaagide lehed: a — puguga saeleht, b — sirge hammasjoonega saeleht, c — puguga ja nõgusa seljaga saeleht.

Ühemehe-langetussaagi kasutatakse peamiselt Hiinas jt Kagu-Aasia maades. See on valmistatud kõrgvaliteetsest terasest ja sobib nii kõvade kui pehmete puuliikide langetamiseks (*Basic...* 1982: 26–27). Saelehe pikkus on 50–60 cm, laius 6–12 cm. Tänu lühikesele saelehele on ühemehe-langetussaag kohane töötamiseks tihedas troopikametsas. See saag on enamasti lihtsa kolmnurkhammastusega, teda on lihtne hooldada ja teritada (joonis 11).

Joonis 11. Ühemehe-langetussaag.

SAAGIDE HAMMASTUS

Nagu saedki, on ka sae hammastustüübid kujunenud praktiliste töökogemuste põhjal ning neid on täiustatud katsetuste käigus. Saehambad täidavad saagimisel järgmisi ülesandeid: puidukiudude läbilõikamine saetee kummastki servast, puidukiudude lahtihõõveldamine saetee põhjast ning lahtilõigatud puiduosakeste (saepuru) väljajuhtimine saeteest.

Saed võivad olla liht-, kroon- või segahammastusega. Lihthammastusega sae hambad on kolmnurksed ning kõik ühesuguse kujuga. Hambad võivad järgneda üksteisele pideva reana või hõredamalt (joonis 12). Kroonhammastus tähendab saehammaste grupeerimist kahehambalistesse rühmadesse. Hambarühmas olevate hammaste sisemiste külgede ülesandeks on puidukiudude läbilõikamine ja puhastuskülgede ülesandeks lahtilõigatud puiduosakeste väljajuhtimine saeteest.

Joonis 12. Hõrendatud lihthammastus.

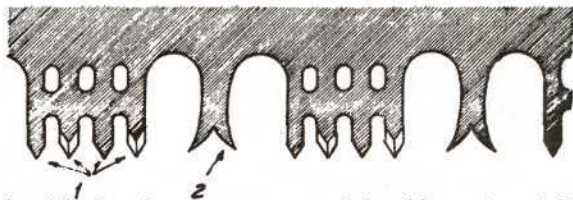

Joonis 13. Ümara põhjaga kroonhammastus

Joonis 14. Kantpõhjaga kroonhammastus.

Segahammastus koosneb kahesugustest hammastest: lõike- ja hõövelhammastest. Lõikehammaste ülesandeks on ainult puidukiudude läbilõikamine, hõövelhambad hõöveldavad saetee põhjast eelnevalt läbilõigatud laastu lahti ning juhivad saepuru saeteest välja. Et hõövelhambad saaksid laastu lahiti hõöveldada, peavad need lõikehammastest pikemad olema. Lõike- ja hõövelhammaste pikkuste vahe määrabki laastu paksuse — kergetel käsisaagidel on laast õhuke, raskematel metsa-kahe-mehesaagidel paksem. Saepuru väljajuhtimise hõlbustamiseks on segahammastusega saagidel hõövelhammaste vahel kumera põhjaga vahed. Samuti on saelehes rohkesti avasid; viimased vahendavad saelehe tugevust ja vastupidavust (joonis 15).

Joonis 15. Segahammastusega saelehe ehitus: 1 — lõikehambad, 2 — hõövelhambad.

SAAGIMISE JÕUDLUS

Tööjõudlus käsisaega metsa ülestöötamisel oleneb sae konstruktsioonist, eelkõige hammastusest, hooldatusest, samuti saetava puuliigi omadustest ning saagija vilumusest ning töövõtete ratsionaalsusest. Metsasaagide hammastusel on saagimise jõudluse mõjutamisel oluline tähtsus. Erineva hammastuse ning hooldatusega saega saagimisel võib jõudlus küllalt suurtes piirides varieeruda. Võttes tööjõudluse võrdlemisel aluseks hariliku kolmnurkhammastusega sae, on katsetused (Ritslaid 1941) näidanud, et kroonhammastusega sae jõudlus võib olla kuni 1,2 korda ning segahammastusega sael koguni 1,4 korda suurem.

Teiseks oleneb saagimise jõudlus saehammaste jagamise ehk räsamise õigsusest. Saehambad ei või olla ühes tasapinnas, vaid pööratud saelehe tasapinnast vahelduvalt ühele ning teisele poole kaldu. Viimane on vajalik selleks, et saetee laius oleks suurem

saelehe paksusest, mis väldib saelehe kinnijäämist saetava puidu kiudude vahele. Kõvemate puuliikide (saar, tamm, kask) saagimisel võib saetee olla kitsam ja hambad vähem jagatud, pehmete ning pikemakiuliste puuliikide, eelkõige kuuse saagimisel peab saetee olema laiem ja hambad rohkem jagatud. Saetee võib olla kitsam külmunud puidu saagimisel; samuti piisab kitsamast saeteeest kõvemast terasest ja hästi poleeritud saelehega töötades.

Lisaks oleneb saehammaste jao suurus saemehe vilumusest ja tööoskusest: algajal tuleb töötada rohkem jagatud hammastega saega, vilunud töömees saab hakkama väiksema jaosuurusega saega. Saehammaste jaosuurus kõigub piirides 0,2–0,6 mm.

LÕPETUSEKS

Ehkki kasutatavate ehitus- ja viimistlusmaterjalide valik laieneb pidevalt, suurendavad üha karmimaks mutuvad keskkonnanõuded vajadust loodus- ja inimsõbralike materjalide järele. Seni kogemused on veennud, et nii tehnilistele kui keskkonnanõuetele vastavaks saab olemasolevatest looduslikest materjalidest pidada eelkõige puitu. Sellest lähtuvalt täiustatakse puidutehnoloogiat ning otsitakse uusi võimalusi puidu kui ehitusmaterjali mehaaniliseks ja keemiliseks töötlemiseks. Samal ajal on puidu töötlemise esmane tehnoloogiline protsess, mis seisneb puidukiudude üksteisest eraldamises ning läbilõikamises, jäänud põhiliseks samaks, nagu see oli sajandeid või koguni aastatuhandeid tagasi. Muutunud ja täiustunud on vaid tehnilised vahendid, mis võimaldavad neid toiminguid täpsemalt teha, et edasine töötlemine oleks kergem. Kuigi praegu kasutatavaid saetüüpe (kett-, ketas- ja lintsaa) on eelneva ajaga võrreldes tunduvalt rohkem ning lihasjõul töötavad käsisaed on asendunud bensiinimootorsaagide või suure tootlikusega raiemasinate — harvesteridega —, on sae kui puidu lõikeaparaadi ülesanne ikka seesama mis algelisel käsisael.

Kirjandus

- Basic technology in forest operations*. 1982. (FAO forestry paper.) Rome
- Killian, H. 1979. Die Bedeutung der Säge in der Geschichte der Forstnutzung. — *Actes du symposium international d'histoire forestière. Tome I*. Nancy, p. 112–140
- Lütken, Alexander 1884. *Juhatus metsavahtidelle ja neile, kes metsavahiks tahavad saada*. Tartu
- Maurach, Martin 1893. *Die praktische Forstwirtschaft. Praktiline metsasaajandus*. Dorpat
- Mesi, Voldemar 1939. Mootorketssaag. — *Eesti Mets*, nr 3, lk 97–100
- Nõmmsalu, Feliks 1975. Uut metsa hooldusriietel Eesti NSV-s. — *Metsamajandus*. Tallinn, lk 5–18
- Paju, Heine, Heino Post, Roland Sikk 1984. *Bensiinimootor-saed*. Tallinn
- Pals, Aleksander 1938. Mootorsaag — uus metsatööriist. — *Eesti Mets*, nr 2, lk 58–59
- Salev, Kaarel 1935. Tööedukust mõjutavaid tegureid metsaülestõttamisel. — *Eesti Metsanduse Aastaraamat. VII*. Tartu, lk 559–575
- Ritslaid, Valdek 1941. *Metsaülestõttamise tööriistad ja nende korrahooid*. Tartu
- Ussisoo, Tanel, Arvo Veski 1943. *Puidutööriistad ja -abinõud*. Tartu
- Werbberg [=Veermets], Karl [Kaarel] 1928. Tööde mehhaniseerimine metsanduses. — *Eesti Metsanduse aastaraamat. III*. Tartu, lk 74–84

TOIVO MEIKAR (sünd. 1947) lõpetas Tartu ülikooli 1972. aastal ajaloolasena, 1981. aastast kandidaat. Töötanud Eesti Metsainstituudis, alates 1996. aastast töötab Eesti Põllumajandusülikoolis, praegu metsandusteaduskonna metsakorralduse instituudis dotsent ja EPMÜ metsanduslikus uurimisinstituudis vanemteadur. *Akadeemias* on avaldanud artiklid "Metsaametnikud ja -huvilised Eestis 18. sajandi lõpul" (1991, nr 6, lk 1292–1390), "Tartu Ülikooli õppe- ja katsemetskonna loomine" (1991, nr 12, lk 2629–2641), "Abruka saare mets" (1992, nr 12, lk 2600–2612), "Metsateadlane Aadu Valmet ja tema mälestused" (1993, nr 9, lk 1950–1955), "Märkmeid Eesti metsapoliitikast 1920. aastail" (1995, nr 2, lk 295–308), "Märkmeid Eesti metsapoliitii-

tikast 1930. aastail” (1996, nr 3, lk 556–578) ja “Tartu rahu ja Eesti metsakontsessioonid Venemaal” (1997, nr 5, lk 983–1003) ning ühe arvustuse (1994, nr 3, lk 625–629).

TEET NURK (sünd. 1954) lõpetas Eesti Põllumajanduse Akadeemia 1985. aastal metsamajandusinsenerina, 1994. aastast metsandusmagister. Töötanud 1986–1988 EPAs ja 1988–1996 Eesti Metsainstituudis vaneminsenerina ja teadurina, alates 1996. aastast Eesti Põllumajandusülikooli metsandusteaduskonna metsatööstuse instituudi lektor.

AASTARÕNGAD

AJALOOUURIMISE TEENISTUSES

Alar Läänelaid

Ajalooteaduses ja geoloogias kasutatakse tänapäeval mitmesuguseid loodusteaduslikke dateerimismeetodeid. Geoloogilise aja puhul kasutatavaist meetodeist on eesti keeles haaravalt kirjutanud Jaan-Mati Punning (1977). Osa neist on rakendatavad ka esiaja ning ajaloolise aja sündmuste dateerimiseks. Ajalooteadust saavad loodusteaduslikud dateerimismeetodid oluliselt aidata eriti siis, kui puuduvad sündmustele viitavad kirjalikud allikad. Allikate lünki esineb meie sõdade- ja purustusterikkas ajaloos rohkesti. Looduses leidub mitmeid nähtusi, milles jäädvustub aja kulg aastate kaupa. See põhineb protsesside kiiruse sõltuvusel sesoonsetest tingimustest. Näiteks järvede põhjas lasuv vöödilise savi on võimaldanud eri tumedusega vööte seostada saviosakeste sesoonse settimisega ja töötada välja varvide¹ meetod nende kihtide dateerimiseks. Rootsisis on hilisjääägseid viirsavikihid võimaldanud rööbitada settimisaegu eri järvedes ning dateerida mannerjää serva taandumist üle Skandinaavia. Seesuguseid aega registreerivaid struktuure esineb looduses teisiigi.

Loomariigi objektidest võivad salvestada sesoonseid muutusi näiteks kaljukitse sarved, kilpkonna kilbised, kalade soomused, karpide poolmed. Neid on püütud kasutada ka dateerimise eesmärgil. Sagedaseks raskuseks nende puhul on kas registreeritud aegrea lühidus, aastatele iseloomulike kasvukihtide korreleerimatus või siis muud probleemid (looma hukkamise vajadus, preparimise keerukus vms).

Taimeriigist tuleb registreeriva struktuurina kõne alla eelkõige kihiline puutüvi. Parasvöötmes kasvavate puude tüvedes tekib eelmiste puidukihtide peale igal aastal uus, eristatav puidukiht.

¹Varvid — peened savikihid.

Tüve ristlõikes avaneva pildi järgi kutsutakse neid kihte aastarõngasteks. Järgnevalt tahangi juttu teha aastarõngaste rakendamise dateerimiseks. Aega registreerivate struktuuridena on puutüvedel palju eeliseid: 1) nad annavad pikki aegridu — sadu ja isegi tuhandeid aastaid; 2) saadavad dateeringud on täpsusega üks aasta ja statistiliselt usaldatavad; 3) dateerimismenetlus ei põhjusta puuorganismi hukku ega kahjusta uuritavat ehitist. Nagu iga meetodi puhul, on siingi olemas piirangud, mida uurija peab arvestama nii proovivõtul kui tulemuste interpreteerimisel. Neil kui dateerimise tehnilistel küsimustel ma aga pikemalt ei peatu.

Puude aastarõngaste laius näitab möödunud aastate ilmastiku: soodsal kasvuaastal kasvab puudel lai aastarõngas, kehvad aastal kitsas. See seaduspärasus on inimkonnale teada ammustest aegadest. Ent alles sel sajandil on muutunud tulemuslikuks aastarõngaste rakendamine ehitiste ajaloo uurimisel. Aastarõngaste järgi ehitiste vanuse määramist nimetatakse dendrokronoloogilise dateerimise meetodiks.

Iseenesest on aastarõngaste abil dateerimise põhimõtte lihtne. Ilmastik mõjutab igal konkreetset aastal mändide kasvu ühtemoodi, nii et puudel kujuneb sarnane aastarõngalaiuste rida (jättes arvestamata kasvukohast oleneva juurdekasvu suuruse ja puude individuaalsed erinevused). Üheskoos kasvanud puude rõngalaiuste read on sageli silmanähtavalt sarnased, nii et neid saab omavahel keskmistada üheks rõngalaiuste kronoloogiaks. Kui sellega võrrelda uuritavat aastarõngalaiuste rida, saab ridu nihutada nii, et aastarõngaste laius kõigub sünkroonselt. See näitab, et võrreldavad puud on kasvanud samal ajal. Uuritava rea viimase aastarõnga kalendriaasta on selle kronoloogia dendrokronoloogiliseks dateeringuks. Välimine aastarõngas tüves on jäänud viimaseks seetõttu, et puud langetati ja tüvesid kasutati ehituses.

Varasemate sajandite ehitustööde puhul on põhjust arvata, et enamasti ehitati toorest puidust kohe puude langetamise järel. Toorest puitu on kirvega hõlpsam töödelda kui kuiva. Saed võeti Eestis teadaolevalt laiemalt kasutusele alles möödunud sajandi teisel poolel. Toorest puidust ehitamise praktikale osutavad ka palkide ehitises kuivamisel tekkinud laiad pikilõhed. Kirvetööst annavad tunnistust kirvetera jäljed palkide otstel. Toorest puidust ehitamine tähendab, et ehitamisaastaks on dendrokronoloogilisest dateeringust järgmine kalendriaasta. Kuiva puidu kasutamise korral nihkub ehitamisaasta langetusajast puidu kuivatamiseks kulu-

nud aastate võrra edasi. Vahel kasutati ehitamisel ka mõne varasema hoone tarvitamiskõlblikku puitu, vahel asendati pehkinud sarikaotsi korralikega. Palkide korduvkasutusest annavad tunnistust näiteks varasema kasutuse tapijäljed.

Puiduproovide uurimisel on mulle olnud suureks abiks kolleegid mujalt Euroopast. Seal on aastarõngastealased uuringud tavalised juba mitukümmend aastat. Soomes on männipalkide aastarõngaste järgi määratud puukirikute ja muude ehitiste vanust (Zetterberg 1998). Rootsis on dateeritavaks ehituspuiduks nii männi- kui tammepalgid (Bartholin 1990). Taanis suudetakse aastarõngalaiuste järgi dateerida isegi väljakaevatud, tammepuust viikingilaevu (Bonde 1994). Saksamaal on paljude ajalooliste mitmesaja-aastaste hoonete vanust määratud usaldatavalt aastase täpsusega just ehituspuidu aastarõngalaiuste järgi.

Eestis olen ajaloolastega (K. Alttoa, J. Kilumets) ja arhitektidega (U. Tiirmaa, T. Parmakson) nõu pidanud ja valinud dendrokronoloogiliseks uurimiseks peamiselt kirikuid, milles on eeldatavalt säilinud eelmiste sajandite puitu. Valitud kirikuhoonete praeguste katusetalastike ehitamise aeg polnud teada. Riigi Muinsuskaitseinspeksioon on dendrokronoloogilise dateerimise meetodikaga kursis ja minu uurimistööst teadlik. Dateerimiseks vajalikke puiduproove olen võtnud vastava torupuuriga kirikute pikihoone ja kooriosa (altariruumi) katusekonstruktsioonidest alates 1994. aastast. Puurimine katuse tugevust ega ajaloolist väärtust ei kahjusta, 15-millimeetrised augud jämedais talades ei paista kuigivõrd silma.

Esimeseks dendrokronoloogiliselt dateeritud kirikuks Eestis sai **Nõo kirik**, mille katusekonstruktsiooni vanuse määramisest on ilmunud ka artikkel ajaloo ajakirjas *Kleio* (Läänelaid, Tiirmaa 1995). Praeguseks on dendrokronoloogilisi puiduproove võetud kolmekümne Eesti kiriku katusetalastikest, lisaks muudest hoonetest. Seni on lisaks Nõo kiriku katusetalastikule dendrokronoloogiliselt dateeritud Palamuse, Pilstvere, Suure-Jaani, Karja, Valjala, Pühalepa, Kursi, Pärnu Eliisabeti jmt kiriku katusetalastik.

Dendrokronoloogiliseks dateerimiseks on vaja võrdluscrono-
loogiaid, mille vanus on teada. Eesti kohta sellist kronoloogiat esialgu ei olnud. Mina sõitsin Eesti kirikute puiduproove uurima Hamburgi ülikooli. Seal sain aastarõngaste laiuse kindlaks

teha vastava mõõtmisseadme abil, mis sisestab andmed arvutisse. Puidubioloogia professori D. Ecksteini lahkkel kaasabil koostas arvutil Eesti kirikute aastarõngalaiuste kronoloogiad. Hamburgi ülikooli laboratooriumis olid võrdluskronoloogiatena kasutada Saksamaa eri piirkondade aastarõngalaiuste kronoloogiad. Kõige kasulikumaks osutus Taanist dr Th. Bartholinilt saadud pikk kronoloogia Ojamaa mändide kohta. Sellega võrdlemisel leidis arvutiprogramm suure sarnasusega asendid mitmele Eesti kiriku kronoloogiale.

Ojamaa kronoloogia abil õnnestus dateerida Saaremaa Karja ja Valjala kiriku katuste kronoloogiad (Läänelaid 1997). **Karja kiriku** altariruumi katusetalastiku seitsme proovi rõngalaiuste ridade keskmistamisel saadud kronoloogia pikkuseks osutus 133 aastat, pikihoone katuse kaheksa proovi keskmise kronoloogia pikkuseks sai 90 aastat. Võrdlus Ojamaa männikronoloogiaga andis Karja kiriku altariruumi katusekonstruktsiooni dendrokronoloogiliseks dateeringuks aasta 1865. Pikihoone katusetalastik on sama võrdluskronoloogia järgi tublisti vanem — dendrokronoloogiline dateering 1770. Dateeringute õigsust kontrollisime aastarõngalaiuste graafikute nihutamise ja kohakuti asetamise abil valguslaual. Olgu märgitud, et Karja kiriku katusetalastikud on tehtud männipuidust.

Mida need dateeringud meile ütlevad? Kõike eelkirjeldatud silmas pidades olen jõudnud järeldusele, et Karja kiriku altariruumi praegune katusetalastik on ehitatud tõenäoliselt 1866. aastal. Kuulsale Karja kirikule on hiljuti ilmunud *Eesti arhitektuuri* 2. köites (Raam 1996) pühendatud mitu lehekülge, kuid 1866. aasta remonti seal ei mainita. Karja kiriku pikihoone praegune katusetalastik on suure tõenäosusega (toore puidu kasutamise eeldusel) ehitatud 1771. aastal. Teatmeteoses kirjutatakse, et Karja kiriku katuste algse kalde madaldamisaeg on teadmata. Meie dateering ei luba täita seda lünka, küll aga annab teada veel ühe remondiaja. Selge on, et 1771. aastal oli mingil põhjusel tekkinud vajadus võtta ette suur töö: ehitada Karja kirikule uus katusetalastik. Männipalgid selleks olid langetatud 1770./1771. a talvel. Kas uus talastik ehitati niisama kõrge kui eelmine või tehti katus ühtlasi madalamaks, see dendrokronoloogilisest uuringust paraku ei selgu. Uurimise põhjal ei saa öelda sedagi, kas samaaegselt vahetati välja ka altariruumi katusetalastik (sest tollane altariruumi talastik on 1866. aastal asendatud uuega).

Valjala kiriku kuueteistkümnest puiduproovist õnnestus kronoloogiks keskmistada kuue männiproovi aastarõngalaiuste read (neist viis on võetud pikihoone ja üks altariruumi katusekonstruktsioonist). Koostatud 169 aasta pikkuse Valjala männikronoloogia dendrokronoloogiliseks dateeringuks saime Ojamaa männikronoloogia järgi aasta 1850. See tähendab, et Valjala kiriku pikihoone ja altariruumi katusetalastikud mõlemad on ehitatud tõenäoliselt (toore puidu kasutamise eeldusel) 1851. aastal. *Eesti arhitektuuri* 2. köite andmeil on katuse madal kuju pärit 1860. aastast. Dendrokronoloogilise dateerimise tulemus seab teatmeteoses esitatud aastaarvu kahtluse alla. Kui katusetalastikud oleksid püstitatud aastal 1860, siis oleks selleks kasutatud 1850./1851. a langetatud puit pidanud olema kuivanud üheksa aastat. Nii kaua oli vaevalt otstarbekas ehituspuitu kuivatada. Teisalt kui oletada, et kronoloogiks keskmistatud proovide read esindavad 1860. aasta ümberehituses endisest talastikust säilitatud talasid, siis pole eriti tõenäoline, et kirikuehitajate meel nii muutlik oli ja juba üheksa aastat pärast eelmise katusetalastiku ehitamist kõik taas põhjalikult ümber ehitati. Tõenäoline pole ka see, et 1850./1851. a langetatud ja mingis muus ehitises olnud palke oleks aastakümneid hiljem kasutatud 1860. aastal ehitatud katusetalastiku parandamiseks. Neil rõhtsatel põikipalkidel ma ei tähendanud ei korduvkasutuse ega põlemise jälgi. Tuleb järeldada, et Valjala kiriku praegune katusetalastik on ehitatud tõenäoliselt (ikka sama ehituspraktika eeldusel) 1851. aastal, millega tuleb ilmselt seostada ka endise katuse madaldamisaeg. Kas ei võidud kirikukatust ehitada mitu aastat? See on ilmselt võimalik ja tõepärane suurte katedraalide puhul, kuid kindlasti püüdis iga hoolikas kogudus katusetöödega kiiresti ühele poole saada, et sügisvihmad ja lumi talve jooksul kirikut ei rikuks.

Kursi kiriku pikihoone läänepoolse, vanema osa katusetalastiku puiduproovidest keskmistasin 116 aasta pikkuseks kronoloogiks (tähis 15) kolme müürile toetuva sarikatealuse rõhttala (kuused) rõngalaiuste read. Võrreldes graafikut Lõuna-Soome männikronoloogiaga võis täheldada märgatavat sünkroonsust positsioonis, kus Kursi kiriku kronoloogia dateeringuks on aasta 1647. See dateering on kooskõlas ajalooandmetega Kursi kiriku ehitamisest 1648. aastal (ja ühtlasi toetab toorest puidust ehitamise versiooni). Ent siin on tegemist kuuse- ja männikronoloogia võrdlemisega, seetõttu tuleb sellesse dateeringusse esialgu suhtu-

da kui oletuslikku. Kursi kiriku teiseks kuusekronoloogiaks (tähis 2S) keskmistasin peamiselt sarikatest võetud seitsme kuuseproovi rõngalaiuste read. Selle 140 aasta pikkuse kronoloogia dendrokronoloogiliseks dateeringuks sain Nõo kiriku kronoloogia abil aasta 1765. Järeldan, et Kursi kiriku vanema osa praegune katusetalastik on ehitatud tõenäoliselt 1766. aastal. Kursi kiriku sama osa puitvõlvi kaldtalade ridadest koostatud kronoloogia 3S jäi esialgu dateerimata. Ajaloandmete järgi peaks see kronoloogia olema eelnevatest hilisem.

Pilistvere kiriku katusetalastiku puiduproovidest keskmistasin kronoloogiaks vaid kaks pikka aastarõngalaiuste rida müür-lattide alustest hoone põiktaladest, millega sain 219 aasta pikkuse männikronoloogia. Sellegi kronoloogia dateerimisel oli abiks varem dateeritud Nõo kiriku kronoloogia — aastarõngaste laiuste read olid märgatavalt sarnased. Pilistvere kiriku kronoloogia dendrokronoloogiliseks dateeringuks tuli aasta 1830. Nende põiktalade paikapanemise aasta oleks toore puidu kasutamise eeldusel 1831. See on neli aastat enne teadaolevat poole kirikukatuse kokkulangemist mädanenud sarikate tõttu katusekivide raskuse all. Võimalik, et need dendrokronoloogiliselt dateeritud talad olid osalt mõeldud hädapäraseks paranduseks tollal kehvast seisundist olnud katusetalastikule.

Väga sarnane Pilistvere kiriku kronoloogiaga oli ka **Palamuse kiriku** katusetalastiku nelja männiproovi reast keskmistatud 178 aasta pikkune kronoloogia. Ka see kronoloogia õnnestus dateerida Nõo ja Pilistvere kronoloogiate abil, dendrokronoloogiliseks dateeringuks aasta 1767. Palamuse kiriku proovidest on koostatud veel teinegi kronoloogia, millesse on keskmistatud kuue kuuse- ja kahe männiproovi read. Selle kronoloogia dendrokronoloogiliseks dateeringuks sain Kursi kiriku kronoloogia abil samuti aasta 1767. Järelikult ehitati Palamuse kiriku pikihoone praegune katusetalastik tõenäoliselt aastal 1768 (Läänelaid, Altoa 1997). Kahe kronoloogia koostamise põhjuseks oli ehituspuidu puuliikide erinevus. Mäni ja kuuse erineva bioloogia tõttu on nende aastarõngalaiuste read enamasti nii erinevad, et ei sobi samasse kronoloogiasse. Seetõttu dateeritakse dendrokronoloogias puuliikide kaupa eraldi. Palamuse kiriku altariruumi katusetalastiku rõhtsatest põiktaladest ja ühest sarikatoest võetud kolme kuuseproovi kronoloogia andis varem dateeritud Nõo kiriku kronoloogiaga võrdlemisel dendrokronoloogiliseks dateeringuks aasta

1690. Sarnasus ilmneb hoolimata asjaolust, et Nõo kiriku kronoloogia on männikronoloogia, Palamuse oma aga kuusekronoloogia. Dendrokronoloogiline dateering tähendab, et Palamuse kiriku kooriosa praegune katusetalastik ehitati tõenäoliselt 1691. aastal. See on Põhjasõja-eelne aeg. Nii vanu katusetalastikke on Eesti kirikutel vähe säilinud, sest paljud kirikud said Põhjasõjas rängalt kannatada ja kaotasid katuse ning isegi võlvid.

Pühalepa kirik Hiiumaal andis katusetalastiku kaheksast kuuseproovist keskmistatud 167 aasta pikkuse aastarõngalaiuste kronoloogia. See kronoloogia õnnestus dateerida Tartus Ülikooli tn 6a lammutatud maja kuusekronoloogia 25 abil aastaga 1835. Toore puidu kasutamise eeldusel on katusetalastiku tõenäoliseks ehitusaastaks vastavalt 1836. Teadaolevalt on kirik 1838. aastal põhjalikult restaureeritud. On loogiline, et restaureerimise esimeseks tööks oli katuse uuendamine.

Suure-Jaani kiriku kahest männitala proovist keskmistatud 160 aasta pikkune kronoloogia 15 õnnestus dateerida Nõo—Palamuse—Pilistvere liitkronoloogia abil aastaga 1791. Keskmistatud aastarõngaridadest üks pärineb kooriruumi katusetalastiku sarikast ja teine pikihoone rõhtsast põiktalast lõunapoolsel müüriil. Palkide paikapanemise tõenäoline aastaarv 1792 ei seostu teatmeteostes nimetatud remondiaegadega. See võib osutada ka mõnele väiksemale katuseparandusele, kui vaid osa talasid välja vahetati. Enamik Suure-Jaani kiriku puurproove ootab veel dateerimist.

Pärnu Eliisabeti kiriku katusetalastikest võtsin proove eesmärgiga koostada kohalikud võrdluskronoloogiad, mida saaks kasutada teiste hoonete dendrokronoloogiliseks dateerimiseks. Ühtlasi tahtsin kontrollida ka ehitamisaja leidmise aluseks võetud toorest puidust ehitamise eelduse kehtivust. Kiriku vanema osa katusetalastikust võtsin üksteist puurproovi eri taladest. Kõik need talad osutusid männipuiduks. Neist kaheksa proovi aastarõngalaiuste read oli võimalik keskmistada 162 aasta pikkuseks kronoloogiaks. Kolme Eesti kiriku — Nõo, Palamuse ja Pilistvere liitkronoloogia ja ka Ojamaa männikronoloogia abil dateerisin Pärnu Eliisabeti kiriku vanema osa katusetalastiku kronoloogia aastaga 1745. See tähendab tõenäolist katusetalastiku ehitusaastat 1746. *Eesti arhitektuuri* 2. köite andmeil ehitati Eliisabeti

kirik aastail 1744–1747. Dendrokronoloogiline dateering on dokumentaalsete andmetega hästi kooskõlas.

Pärnu Eliisabeti kiriku lõunapoolse põiklöövi katusetalastikust võtsin kolmteist suurproovi; neist viie proovi aastarõngalaiuste read keskmistasin 175 aasta pikkuseks kronoloogiaks. Kõik põiklöövi puuritud katusetalad osutusid kuusepuiduks. Põiklöövi kuusekronoloogia õnnestus kõige kindlamalt dateerida Lütubeki Pühavaimu Hospidali kuusekronoloogia abil. Pärnu Eliisabeti kiriku põiklöövi katusetalastiku dendrokronoloogiliseks dateeringuks tuli aasta 1851. Sama dateeringut toetab ka võrdlus Pühalepa kiriku kuusekronoloogiaga ja Pärnu Katariina muuli kuusekronoloogiaga. See tulemus annab toore puidu kasutamise eeldusel hoone ehitamisaastaks 1852, mis paraku läheb lahku Eliisabeti kiriku põiklöövi ehitamise dokumentaalselt tõestatud ehitamisajast aastail 1893–1897. Viimastes aastaarvudes ei saa kahelda. Neljakümneaastane puidu kuivatamine lihtsa katusetalastiku ehitamise tarbeks pole usutav. Seda lahknevust võib selgitada oletus, et Eliisabeti kiriku juurdeehituse katusetalastikus on kasutatud ühe teise, 1852. aastal ehitatud hoone puitu. E. Parek (1971) kirjutab, et põiklöövi ehitamisel lammutati kiriku kõrval puust hoone, kus toimusid eestikeelsed näitemänguetendused. Ei ole võimatu, et kiriku laiendamisel kasutati sealsamas lammutatud näitemängumaja puitu. Sel juhul osutaks Eliisabeti kiriku põiklöövi kronoloogia dendrokronoloogiline dateering näitemängumaja ehitamise ajale 1852. aastal. Igal juhul on Pärnu Eliisabeti kiriku proovide põhjal koostatud aastarõngaste kronoloogiad väärtuslikuks täienduseks seni dateeritud Eesti männi- ja kuusekronoloogiatele.

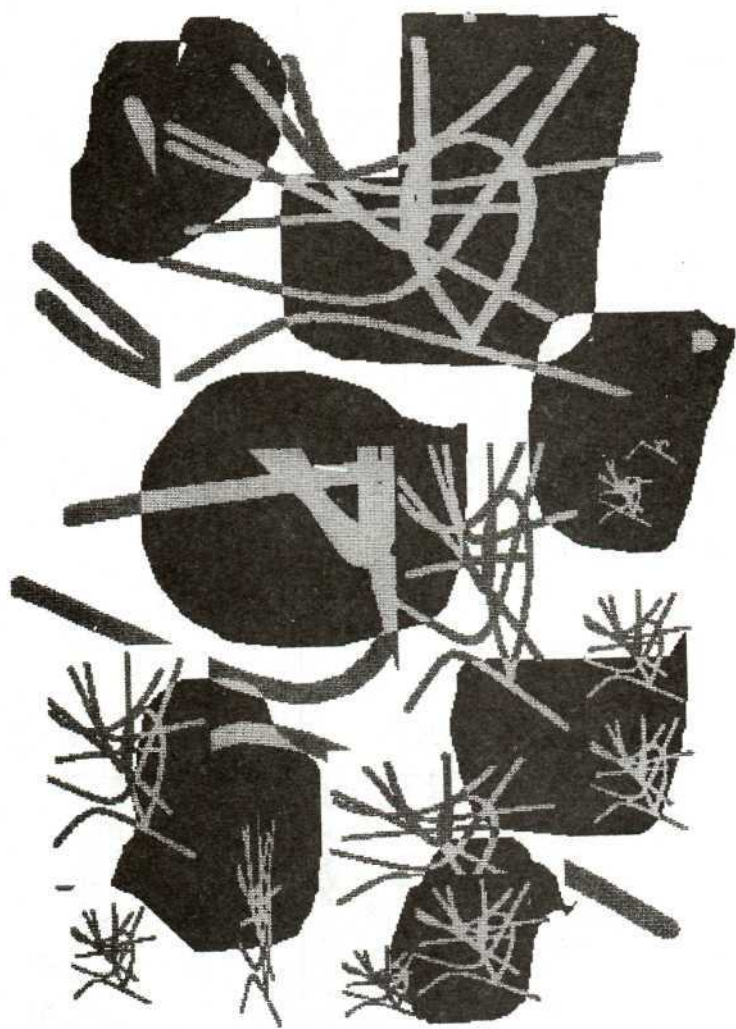
Mitmete uuritud kirikute aastarõngalaiuste kronoloogiad kasutatud võrdluskronoloogiatega esialgu ei sobinud. Nende dateerimiseks on vaja kaasata täiendavaid võrdluskronoloogiad. Mõõdunud suvel Loode-Eesti kirikutest võetud puiduproovid on veel mõõtmata ja aastarõngaste kronoloogiad koostamata. Senine uurimistöö on näidanud, et Eesti puude aastarõngaste kronoloogiad võivad olla hästi võrreldavad nii Rootsi kui Põhja-Saksamaa kronoloogiatega. Samuti võib mõne järgmise Eesti kiriku aastarõngaste kronoloogia lülitamine omavahelisse võrdlusse anda võtme seni uuritud kirikute tundmata vanusega katusetalastike dateerimiseks. Juba senised uuringud on võimaldanud teha kindlaks mitmeid unustusse vajunud ehitusetappe meie vanade kirikuhoonete keerulises ajaloos. Uurimistöö jätkub, ja loodeta-

vasti saame edaspidi aastarõngaste ridadest teada veel rohkesti ehitusloolisi seiku, mis heidavad valgust Eesti kirikute ajaloole.

Kirjandus

- Bartholin, Th. S. 1990. Dendrokronologi — og metodens anvendelsesmuligheder indenfor bebyggelsehistorisk forskning. — *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr. 19, s. 43–61
- Bonde, N. 1994. The dating of the Norwegian Viking Age ship burials: A successful Norwegian—Danish research project. — *Nationalmuseets Arbejdsmark*, pp. 128–148
- Länelaid, A. 1996. Tree-ring dating in Estonia: The roof of the Nõo church. — *Dendrochronologia*, no. 14, pp. 217–221
- Länelaid, A. 1997. Aastarõngad Karja ja Valjala kirikust, 1–3. — *Oma Saar*, nr 212–214, 5.–7. XI
- Länelaid, A., K. Altoa 1997. Lisand Palamuse kiriku ehitusloole. — *Kleio*, nr 4, lk 42–46
- Länelaid, A., U. Tiirmaa 1995. Nõo kiriku taastamisaeg teada. — *Kleio*, nr 4, lk 13–16
- Parek, E. 1971. *Pärnu sajandeis: Ehituskunstiline Ülevaade*. Tallinn: Eesti Raamat
- Punning, J.-M. 1977. *Isotoobid jutustavad minevikust*. Tallinn: Valgus
- Ram, V. (Üldtoim.) 1996. *Eesti arhitektuur, 2: Läänemaa, Saaremaa, Hiiumaa, Pärnumaa, Viljandimaa*. Tallinn
- Zetterberg, P. 1998. Sastamalan kirkon hirsien dendrokronologinen iänmääritys — puun vuosilustot tuovat tietoa keskiajasta. — *Tyrvään seutu Suomusjärven kulttuurista uuden ajan alkuun*. Vammala, s. 132–147

ALAR LÄÄNELAID (sünd. 1951) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogia-geografiateaduskonna botaanika erialal 1974. aastal, bioloogiakandidaat (1980). Praegu Tartu Ülikooli botaanika ja ökoloogia instituudi dotsent. On kirjutanud rabamändidest, floristikast ja dendrokronoloogiast.

ILMAR ANVELT

NUNAVUT — INNUITTIDE OMA TERRITOOORIUM

Ilmar Anvelt

Kanadast mõeldes tuleb meelde üks sõna, mis meenutab lapsepõlve kõige maitsvamat jäätist — eskimo. Tänapäeval kasutatakse seda nime küll haruharva, nüüd räägitakse inuittidest.

Kanada konstitutsiooni järgi on kolm kategooriat põlisrahvaid (*native peoples*) ehk nagu nüüd on poliitiliselt korrektne neid väga uhkelt nimetada, esimesi rahvusi (*first nations*): indiaanlased, inuittid ja mestiitsid — indiaanlaste ja peamiselt prantslaste segaverelised järeltulijad.

Kanada erineb paljuski enamikust arenenud riikidest. Ühelt poolt on tegemist riigiga, kus 78 protsenti rahvastikust elab linnades, on saavutatud väga kõrge tase hariduses, tervishoius, sotsiaalhoolduses. Teisalt on enamik Kanada tohutust territooriumist äärmiselt hõredalt asustatud *wilderness*. Rahvastiku tihedus Kanadas on vaid 2,9 inimest ruutkilomeetri kohta (Eestis näiteks 34). Ja metsik on see maa tõesti. Kui hakata Torontost (mis asub ju täiesti Kanada lõunapiiril) põhja poole sõitma, siis algab mets enne, kui rong on linnast õieti välja jõudnud.

Kanada koosneb kümnest provintsist (lõunapoolne osa) ja kahest territooriumist — Yukon ja Loodeterritoorium (*Northwest Territories*). Kui isegi provintsides on enamik maad hõredalt asustatud, mis siis veel rääkida aladest põhja pool 60. laiuskraadi. Pilk maakaardile näitab, et see Kaug-Põhi algab vaid veidike põhja pool Eesti põhjapoolseimat laiuskraadi. See ala pole veel

Vaata ka 1997. a Akadeemia 8. numbris ilmunud Kaido Kama artiklit “Kanada põlisrahvaste õiguslikust olukorrast”.

küllaldaselt arenenud ega rahvastatud, et anda talle provintsi staatus, seega on *Territorial Canada* otse föderaalvalitsuse võimu all. 1991. aastal nõustus Kanada valitsus asutama uue, inuitide poolt juhitava territooriumi, mis moodustatakse Loodeterritooriumi ida- ja põhjaosast.

Inuitid arvatakse olevat saabunud Kanadasse Aasiast umbes 4500 aastat tagasi. Nende lähimad sugulased on teised arktilised mongoloidid, näiteks tšuktšid. Maailmas on inuitte umbes 100 000, peale Kanada elab neid veel Gröönimaal, Alaskas ja Tšukotkal. Sõna *inuit* on tegelikult mitmusevorm ja tähendab 'inimesed'. Ühe inimese kohta öeldakse *inuk*. Alates 1970. aastatest on nimetus *inuit* peaaegu täielikult välja tõrjunud varasema *eskimo*, mis oli põlastava varjundiga. Usutakse, et algonkini indiaanlaste keeles tähendas see 'toore liha sööjad'. Inuitide keel on *inuktituti*. Selle kirjutamiseks kasutatakse silpkirja, mille mõtles välja pastor James Evans algelt krii indiaanlaste jaoks. Mõnikord kasutatakse ka ladina tähestikku.

Uue territooriumi nimi *Nunavut* on sama lihtne kui seal elava rahva nimi. See tähendab 'meie maa'. Peaks olema hästi mõistetav meilegi, kes me end maarahvaks kutsusime. Kuigi Nunavut saab Kanada kolmandaks ametlikuks territooriumiks alles 1. aprillil 1999, kasutatakse seda nime laialdaselt juba praegu, näiteks turismibrošüürides. Kuid siis saavad inuitid kontrolli oma kodumaa üle.

Nunavut võtab enda alla enam kui poole praegusest Loodeterritooriumist. Ameeriklased ütlevad, et see on suurem kui Alaska ja California kokku. Võiksime ka öelda, et Nunavut on umbes sama suur kui kolm Ukrainat või neli Prantsusmaad. Aga elab seal vaid veerandi Tartu linna jagu inimesi, eri allikate järgi 23 000 või 26 000, neist inuitte 17 500. See teeb 0,01 inimest ruutkilomeetri kohta — vähe isegi Kanada jaoks. Uue territooriumi pealinnaks saab Baffini saarel asuv Iqualit. Jällegi armsalt lihtne nimi — 'kalakoht'. Varem oli selle paiga nimi Frobisher Bay (16. sajandi inglise meresõitja sir Martin Frobisheri järgi); Teise maailmasõja ajal ehitas USA sinna sõjaväebaasi, kus tangiti Euroopasse suunduvaid lennukeid.

Nunavut ei hakka sarnanema indiaani reservaatidega. Sellest saab avatud demokraatia nagu igas teises Kanada provintsis või

territooriumil. Kuid et inuitid on arvulises enamuses, langeb neile ka vastutus.

Pole kaugeltki kindel, kas see eksperiment õnnestub. Innuitte vaevavad sotsiaalprobleemid, vaesus, madal haridustase. Kanada föderaalvalitsus, kelle heldusest Nunavut sõltub, on eelarvega kitsi.

Enne kui eurooplased Kaug-Põhja tulid, olid inuitid elanud oma maal umbes 4500 aastat. Kogu selle aja oli jahipidamine peamine oskus, mida tarvis läks. Polnud mingit kapitali akumulatsiooni, seadused tegi perekond ja "polnud vaja muretseda pensionikindlustuse pärast".

Elati üks päev korraga. Euroopast tulnud maadeavastajaid hämmastas inuittide rõõmsameelsus. Ise seletasid nad seda järgmiselt: "Kui te teaksite, milliseid hirne me peame sageli läbi elama, saaksite aru, miks meile meeldib nii väga naerda." Neil oli palju sõnu, mis tähendasid 'tere tulemast', kuid mitte ühtegi, mis tähendanuks 'head aega'.

Vana elulaadi jäänukeid on säilinud veel välilaagrites, kus inimesed elavad terve aasta küladest eemal.

Kuid üldiselt on sellisest lihtsast elust lumes ja hülgeleha söömisest jäänud vaid mälestus. Tänapäeva Nunavutti iseloomustavad muutused.

Kanada valitsus ehitab köetavate majadega külad ja koolid ning, julmemalt või leebemalt, sundis inuutte loobuma oma senisest rändavast eluviisist ja muutuma paikseks.

Põhjamaa ühineb ülemaailmse arvutivõrguga. Näiteks Rankin Inleti 2100 elanikku saavad kohalikus koolis internetti kasutada ja viiendikul neist on juba oma e-posti aadress.

Vanasti polnud rahal inuittide elus mingit tähtsust. Inimesed vahetasid ja jagasid omavahel seda, mis neil oli. Jõukas polnud inimese ühiskondlikus seisundis üldse oluline. Hinnati seda, kui head olid mehe kütioskused, kui rahulikuks suutis ta ohuolukorras jääda, kas oskas otsuseid vastu võtta ja kui ohtralt ta teistele liha jagas.

Kuid kui inuitid kolisid asulatesse, muutus raha hädavajalikuks. Ja kuna inuutte oli rohkem kui töökohti, tekkis sotsiaalne hooldus. Et aidata endistel nomaadidel oma uues, pooleldi linlikus

elus hakkama saada, pakkus Kanada valitsus neile rahalist toetust. Inimesed olid üllatunud, et eimillegi eest võib raha saada. Mis olid nad teinud, et seda raha ära teenida? See polnud küttimine — see polnud töö. Inuitid nimetasid sellise eluviisi 'ootamiseks'.

Inuittide praegune sugupõlv on traditsioonilistes küti- ja kalastusoskustes üsna saamatu, ja ega neil Kanada stiilis koolides ka kuigi hästi ei lähe. Tulemuseks on muredest vaevatud ühiskond, mida iseloomustab suur enesetappude arv, piiratud hoolekandevõimalused, puudus tänapäeval vajalikest oskustest.

Paljudki noored inimesed lihtsalt olesklevad — joovad, tarvivad narkootikumide ja ootavad midagi paremat kui vaid hoolekandetšekk.

Kuid Nunavuti asutava komitee esimees John Amagoalik on veendunud inuiti kultuuri taaselustumises. Ta ütleb: "See on lootuse lugu. See on august välja roniva rahva lugu."

Territooriumi tulevane valitsus peab hakkama saama paljude probleemidega. Kuidas ergutada inuiti ettevõtteid takistamata vaba konkurentsi? Kuidas leida piisavalt haritud inuitte valitsusametnikeks? Kui valitsuse töökeeleks saab *inuktituti*, nagu võib arvata, kuidas suhelda siis ülejäänud maailmaga; kuidas kindlustada, et lapsed omandaksid nii inuiti kui inglise keele, et nad saaksid hakkama, kui tahavad töötada või õppida väljaspool territooriumi? Kuidas reguleerida jahindust ja kalandust? Kuidas kohandada Kanada õigussüsteemi inuittide vägagi erineva sotsiaalse kontrolli süsteemiga?

Raskeim kõigest probleemidest on, kuidas luua elujõuline turumajandus ühiskonnas, mis vaid sugupõlv tagasi elas naturaalmajanduse tingimustes.

Millesse investeerida? Turismi (jääkarude küttimist ja muid seiklusmatku) piiravad ilmastikuolud ja kõrge hind, väiketööstus on jäänud marginaalseks, maavarade kaevandamine võiks küll perspektiivikas olla, kuid pole teada, kui hästi see õnnestub ning kalatöötlemisettevõtted pole olnud majanduslikult kuigi edukad.

Uue territooriumi valitsus sarnaneks oma struktuurilt olemasoleva Loodeterritooriumi omaga, tuleks rahva valitud seadusandlik kogu ja esindajate valitud peaminister.

Üks huvitav ettepanek oli, et Nunavuti seadusandlik kogu võiks olla esimene maailmas, millesse sugudevaheline võrdsus oleks juba sisse programmeeritud — igast valimisringkonnast oleks siis valitud üks mees ja üks naine. Hiljem sai see ettepanek hääletusel lüüa.

Innuittide ja nende lõunapoolsete naabrite sügav erinevus ilmneb nende suhtumises metsloomadesse. Innuitid tapavad loomi äkitselt, enne kui need arugi saavad. Mingil juhul ei tohi loomadele kannatusi tekitada. Kütt ei tapa kunagi looma, ilma et ta mõtleks, mida see loomale tähendab. Kuld ja teemandid ja kaevandused tulevad ja lähevad, kuid loomadele võib kindel olla. Metsloomaliha — 'maatoit', nagu innuitid seda kutsuvad — moodustab 40–70 protsenti innuittide toidust.

Näib, et vähemalt ühel alal on innuitid edu saavutanud — see on kunst, eriti graafika. Innuiti kunstiteosed on müügil Toronto ja Montreali uhkeimates galeriides, kalendreid reproduktsioonidega võib leida peaaegu igast Kanada raamatukauplusest. Möödunud suvel külastasin Kanada põlisrahvaste ärialaata, mis oli korraldatud otse Toronto kesklinnas, Nathan Phillipsi väljakul raekoja ees. Üritus kandis nimetust *First Business: Canadian Aboriginal Business Expo*. Ka seal pakkusid innuiti reisibürood oma teenuseid ja kunstiateljeed müüsid oma katalooge.

Kuigi innuiti keeles pole eraldi sõna kunsti jaoks, on nad kaunistanud oma rõivaid ja nikerdanud luust ja kivist väikseid kujakesi juba eelajaloolisest ajast peale. Kuid innuiti graafika on unikaalne selles mõttes, et ta ei kuulu traditsiooniliste innuiti kunstitehnikate hulka. Graafiliste lehtede tegemist alustati 1957. aastal Baffini saarel Cape Dorsetis. Algatajaks oli Torontost pärit kunstnik James A. Houston, kes soovitas innuittidel kasutada oma loomulikke andeid majanduslike probleemide lahendamiseks. Innuitte ergutati looma kooperatiive kunstitööde tootmiseks ja turustamiseks.

Houston käis õppimas jaapani graafiku Un'ichi juures ja pöördus tagasi Cape Dorsetisse Jaapanist saadud kunstitarvete ja -oskustega.

Innuiti graafikal on sugulust traditsiooniliste luust ja põdrasarvest nikerdustega, naiste tätoveeritud näomärkidega ja nahk-aplikatsioonidega rõivastel, jalanõudel ja kinnastel.

Innuitid on ilmutanud võimeid ja entusiasmi uues kunstitehnikas ja kasutanud seda oma põlise elulaadi visuaalseks jäädvustamiseks.

Tavaliselt kujutabki innuiti graafika loomi, linde ja kalu, põlist elulaadi, legende ja mütoloogiat, šamanistlikke sündmusi, fantastilisi elukaid ja vaime. Tänapäeva elu, puhast maastikku ja abstraktseid kujundeid esineb harva. Mõned kunstnikud on kujutanud ka lennukeid, helikoptereid, mootorsaane ja vintpüsse, kuid sellised teemad jäävad siiski erandlikuks. Üldiselt ei püüta luua ruumilisuse illusiooni.

Eelistatuim tehnika on kivilõige. Hiljem on kasutusele võetud ka litograafia ja siiditrükk.

Tavaliselt on iga kogukond töötanud välja oma stiili, kuna kunstnikud töötavad tihedas koostöös. Näiteks Pangnirtungi kunstnike ühendus (samuti Baffini saarel) on tegutsenud alates 1973. aastast. Nende graafilised lehed kujutavad igapäevaelu, kalapüüki, mängu ja lõbustusi, kummalisi väljamõeldud elukaid. Mahedad, kuid sealjuures kirkad värvid jätavad helge ja poeetilise üldmulje. Varem töötasid kunstnikud kõõgilaua taga, 1996. aastal avasid nad oma uue ruumika graafika-ateljee.

Olgugi et Nunavuti territooriumi asutamine ei tähenda kaugeltki innuittide sõltumatu riigi loomist — territoorium on Kanadas ju vägagi piiratud õigustega haldusüksus —, võib siiski loota, et nad saavad paremad võimalused oma elu korraldamiseks.

Kirjandus

- Cochran, Bente Roed 1988. Inuit printmaking. — *The Canadian Encyclopedia*. Second Edition. Vol. II, pp. 1088–1089. Edmonton: Hurtig Publications
- Darnell, Regna 1988. Cree syllabics. — *The Canadian Encyclopedia*. Second Edition. Vol. II, p. 533. Edmonton: Hurtig Publications
- Heritage of Canada*. 1978. The Canadian Automobile Association in conjunction with The Reader's Digest Association (Canada) Ltd

Inuitid

- McMillan, Alan D. 1988. *Native Peoples and Cultures of Canada: An Anthropological Overview*. Vancouver, Toronto: Douglas & McIntyre
- Parfit, Michael 1997. A dream called Nunavut. — *National Geographic*. Vol. 192, No. 3, pp. 68–91
- The Pangnirtung Community Print Collection 1996*. Pangnirtung: Uquirmiut Inuit Artists Association
- Swinton, George. Inuit art 1988. — *The Canadian Encyclopedia*. Second Edition. Vol. II, pp. 1084–1087. Edmonton: Hurtig Publications
- Wheeler, Jesse H. Jr., J. Trenton Kostbade 1993. *Essentials of World Regional Geography*. Fort Worth, etc.: Saunders College Publishing

ILMAR ANVELT (sünd. 1949) on lõpetanud Tartu Kunstikooli (1969) ja Tartu Ülikooli (1976). Õpetab Tartu Ülikoolis inglise keelt ja kursusi inglise keelt kasutavate maade ühiskonnast ja kultuurist, Ameerika vähemusrahvastest, Ameerika kunstist. *Akadeemia* ingliskeelsete kokkuvõtete tõlkija. *Akadeemias* avaldanud artikli “*American dream* või omakultuur: Eesti tudengite suhtumisest Ameerikasse” (1998, nr 2, lk 355–361).

ILMAR ANVELT

ARVUSTUS

LÄHIAJALUGU PAGULASTE PILGUGA

Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera. *Balti sõlтеаastad 1940–1990*. Inglise keelest tõlkinud Doris Marian, Maire Raidma, Anne Møller-Pedersen ja Raivo Rammus. Tallinn: Koolibri, 1997. 384 lk.

Huvi Eesti lähiajaloo vastu on taasiseseisvumusmisaastatega võrreldes tunduvalt vähenenud. Elevust tekitavad vaid üllitised, kus on juttu ühe või teise tuntud isiku sidemetest KGBga (Indrek Jürjo *Pagulus ja Nõukogude Eesti*). Nii on 1997. aastal trükivalgust näinud välisleedulase Romuald J. Misiunase ja väliseestlase Rein Taagepera Baltimaade lähiajalugu käsitlev ühisuurimus *Balti sõlтеаastad 1940–1990* teenimatult vähe tähelepanu äratanud. Ometi on tegemist põhjaliku tööga Eesti, Läti ja Leedu sõlтеаastatest Nõukogude okupatsiooni all, mis aitab osaliselt täita lünka meie lähiajalugu käsitlevas bibliograafias. Eriti tänuväärne on aga see, et selle raamatu kaudu on eestikeelsele lugejale kättesaadavaks tehtud ka meie lõunanaabrite ajalugu, kelle käekäigust teame kahetsusväärset vähe.

Arvustatav raamat on samade autorite poolt kümme aastat varem avaldatud teose *The Baltic States: Years of Dependence 1940–80* uusväljaande eestikeelne tõlge. Inglisekeelse uusväljaande 1992. a oktoobris kirjutatud eessõnas selgitavad autorid, et algsel kujul valmis Baltimaade olukorda aastail 1940–1980 käsitlev teos inglise kirjastaja Christopher Hursti palvel ning on järg 1974. a ilmunud baltisaksa ajaloolase Georg von Rauchi raamatule *The Baltic States: Years of Independence, 1917–1940* (eesti keeles 1995). See oli katse täita tühikut erialases kirjanduses, sest kui jätta kõrvale Evald Uustalu lisa "Events after 1940" August Rei raamatu *The Drama of the Baltic Peoples* teisele väljaandele (1970), ei olnud 1980. aastate alguseks ilmunud ühtki ülevaadet, milles käsitletak Nõukogude Liidu võimutsemist Balti riikides.

Tuleb nõustuda autorite tõdemusega, et kaasaegse ajaloo needuseks on selle kiire aegumine. Eriti kehtib see totalitaarsete riikide lähiajaloo kohta. Et nende riikide valitsejad on oma režiimi õigustamiseks loonud isikliku ajaloomüüdi, mis on rakendatud valitseva ideoloogia teenistusse, valvatakse hoolega, et keegi seda kahtluse alla ei seaks. Süsteemiväliste sõltumatute uurijate ees on suletud arhiivid ja muud allikmaterjalid, kroonuajaloolasi valvab ametlikust liinist kõrvalekaldumise eest kõikjale ulatuv tsensuur. Seetõttu tuleb diktatuurist vabanenud maade ajalugu põhjalikult ümber kirjutada. See aga on aeganõudev protsess. Võrreldamatult raskem on ajalugu kirjutada pagulastel. Eesti taasokupeerimisele eelnev ajastu on läbi kirjutatud suhteliselt hästi, ent pärast 1944. aastat aset leidnud sündmuste talletamisega oli olukord tunduvalt keerulisem. Seda enam tuleb hinnata Misiunase ja Taagepera tööd, kes vähestele kättesaadavatele algallikatele ja kaudsetele andmetele tuginedes ning Nõukogude Liidus avaldatud tööde aganapahna seast teri välja sõeludes suutsid 1980. aastate algul anda ingliskeelsele lugejale üllatavalt tõetruu pildi olukorrast okupeeritud Baltikumi riikides Eestis, Lätis ja Leedus. Kahju ainult, et tol ajal ei leidunud vahendeid selle raamatu eesti keelde tõlkimiseks (leedukeelne tõlge ilmus samuti alles 1992. aastal). 1980. aastate alguseks oli raudne eesriie juba võrdlemisi läbiroostetanud ning läbi selle pragude sattus Eestisse üsna palju Välis-Eesti kirjandust. Kodueestlasele oleks see raamat olnud hindamatuks infoallikaks Eesti ning tema lõunanaabrite lähiajalooost ning väärtuslikuks abimaterjaliks nõukogude tegelikkuse mõistmisel.

1980. aastate lõpp ja 1990. aastate algus kulges kogu idablokis draamatiliste muutuste tähe all. Et Balti riigid olid Nõukogude impeeriumi lagundava protsessi sisulised algatajad, tekkis maailma avalikkusel teravdatud huvi kolme vahepeal unustusse langenud endise Rahvasteliidu liikmesmaa vastu. See ilmselt tingis ka kõne all oleva raamatu uustruki väljaandmise, millele aja nõudel kirjutati juurde täiendav peatükk Balti riikide rahvuslikust taassünnist aastail 1987–1990.

Autorite sõnul võimaldas uus väljaanne neil parandada mõned vead ja kohmakused, mida märgati eelnevas ülevaates pärast selle ilmumist. Kuigi uue väljaande kirjutamise ajaks oli ilmunud palju lisateavet Balti riikide sõlteaastate kohta, on muudatusi tehtud vähe. Analoogiline olukord tekkis ENE jätkamisel: kas alustada uuesti otsast peale ja koostada uus entsüklopeedia või jätkata tööd, lisades uued andmed täiendavatesse köidetesse. Autorid leidsid, et kui juba hakata parandama, tulnuks pigem kirjutada täiesti uus raamat. See aga oleks tähendanud suurt töö- ja ajakulu. Taagepera sõnul poleks sedagi mõtet teha praegu (eestikeelse tõlke eessõna kirjutamise aegu märtsis 1996), vaid alles siis, kui arhiiv-

vid ja suud on täielikult avanenud. Viimase väitega on raske nõustuda, sest tolleks ajaks olid arhiivid Eestis täielikult ja suud peaaegu täielikult avanenud. Sama aasta suvel ilmusid Eesti taasiseseisvumist käsitlevad Mart Laari, Sirje Endre ja Urmas Oti *Teine Eesti/Eeslava* ja Lauri Vahtre *Vabanemine 1987–1992*, arhiivimaterjalide põhjal koostatud Indrek Jürjo uurimus *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, mis käsitleb pagulaste vastu suunatud KGB operatsioone, ning Eesti NSVs võimutsenud tsensuuri vaatlev Kalju-Olev Veskimäe raamat *Nõukogude unelaadne elu*.

Balti sõlteaastate 1983. a väljaanne on jagatud viide peatükki. Sisesejuhatuses antakse ingliskeelsele lugejale vältimatult vajalik taustteave Balti rahvaste ajaloo kohta eelajaloolisest ajast kuni 1940. aastani. Teises peatükis vaadeldakse Balti riikide iseseisvuse lõppu ja sõja-aega (1940–1945). Järgnevad peatükid on pühendatud teisele Nõukogude okupatsioonile ja kannavad järgmisi pealkirju: “III. Sõjajärgne stalinism: 1945–1953”, “IV. Rahvuskultuuride taastumine: 1954–1968” ja “V. Tsentraliseerumine ja läänestumine: 1968–1980”. Uuele väljaandele on juurde kirjutatud kaks lisapeatükki: “VI. Stagnatsiooni haripunkt: 1980–1986” ning Balti riikide rahvuslikust taassünnist 1987–1990, ja postskriptumis on vaatluse alla võetud Kaliningradi oblast. Ingliseelse teise väljaande eessõnas põhjendatakse seda eeldusega, et Kaliningrad on määratud üha enam integreeruma Baltimaadega omaette üksusena. Lisades on loetletud Baltimaade valitsusjuhid ja haldurid 1938–1990. Tabelitena on lisatud andmed Balti vabariikide rahvusliku koosseisu ja rahvastikum muutuste kohta aastail 1939–1980, Leedu metsavendadest, kommunistliku partei suurusest ja rahvuslikust koostisest ning mitmesuguseid andmeid majandusnäitajate kohta. Kokku on tabeleid 16. Teksti täiendab hästi valitud ja tasakaalustatud pildimaterjal.

Georg von Rauchi eeskujul on Baltimaid käsitletud ühtsena. Autorite sõnul oluks iga riigi vaatlemine eraldi küll lihtsam, tulemuseks aga oleks olnud vähem mõttekas ülevaade paljude kordustega. Suureks probleemiks on autoritele olnud võimetus kasutada läti keelset originaalkirjandust. Paratamatult muudab see Läti osa nõrgemaks. Tagantjärele tarkusena kõlaks soovitus, et kirjutajate hulka tulnuks kaasata ka lätlane.

Ajalooliste uurimuste kirjutamisel on üheks keerulisemaks probleemiks periodiseerimine. Seda tunnistavad ka autorid. Kuigi nii Nõukogude Liidu kui ka pagulaste käsitluses välditakse tavaliselt selle ajajärgu puhul alajaotusi, leiavad Misiunas ja Taagepera, et need 45 aastat ei saa olla nii sündmustevaesed, et neid ei saaks jaotada. Siin on autorid olnud teerajajad, valides ajajaotused ise, ent andes endale siiski aru, et need on meelevaldsed. Nii on sõjajärgse stalinismi aastad piiritletud aastaga

1953, järgmine periood kestab 1968. aastani, mille tähiseks on N. Liidu ja tema satelliitide sissetung Tšehhoslovakkiasse.

Et käesoleva retsensiooni maht ei võimalda põhjalikult vaadelda infohõbedat raamatut kogu ulatuses, piirdume siinkohal üksnes mõningate vaieldavuste esitamiselega. Kõige enam tekitab küsitavusi IV peatüki esimene alapeatükk, mis kannab paljulubavat pealkirja "Tagajärjete poliitilise autonoomia taotlus". Tundub, et siinkohal on lähtunud eeldusest, nagu oleks liiduvabariikide kompartei juhtkonna näol olnud tegemist poliitiliste subjektidega *par excellence*. Kuigi vahetult pärast Stalini surma toimus põlisrahvaste osakaalu järsk kasv liiduvabariikide kompartei juhtkondades, ei olnud siiski tegemist kohalike võimupiiride laiendamise eest peetava võitluse otsese tagajärjega, vaid Stalini järglase Beria katsega saavutada liiduvabariikide toetust Kremli võimuvõitluses. Analoogilist taktikat kasutas Boriss Jeltsin võimuvõitluses Gorbatšoviga, toetades Balti riikide iseseisvumistaotlusi ja kuulutades Venemaa suveräänseks. Lõpptulemuseks oli NSV Liidu lagunemine, mis oli Jeltsini võidu hinnaks.

Autorid on suurt tähelepanu pööranud kommunistlike parteide rahvuslikule koostisele, nähes selles otseseost industrialiseerimise ettekäändel teostatud asustuskolonisatsiooni suurusega Eestis ja Lätis, võrreldes Leeduga. Siinkohal tasuks tähelepanu juhtida asjaolule, et 1950. aastal toimunud EK(b)P VIII pleenumi järel olid parteiladvikust peaaegu sajaprotsendiliselt välja puhastatud Eesti päritolu kommunistid ja asendatud vene-estlastega. Need aga olid võõrdunud eesti keelest ja meelest ning tööliskolledes pähe taotud marksismi-leninismi dogmad olid neist välja uhtunud viimseidki rahvusliku identiteedi riismed. On ülimalt kahtlane, et selline seltskond võis haududa mingisuguseid poliitilise autonoomia plaane. Ent ka enne 1950. a märtsi võimul olnud EK(b)P eestikeelse ladviku tegevust jälgides on võimatu isegi luupi kasutades midagi sellesarnast märgata.

Samuti on aeg loobuda müüdist, mis idealiseerib kohaliku päritoluga kommuniste. Iseseisvusaastatel olid N. Liidu viienda kolonni osa etendanud kommunistid poliitvangidena või ühiskondlike paariatena Eesti Vabariigi sünni ja arengut altkulmu kõrvalt põrnitsedes kogunud vimma ja kasvatanud viha oma rahvuskaaslaste vastu, kes isikliku heaolu ja mugavuse nimel ei soovi võitluses helge tuleviku eest kaasa lüüa. (Vrd näiteks vene bolševike juhi Uljanov-Lenini suhtumist vene rahvasse. Ja tema polnud mingi erand.) Võimule saades võtavad sellised inimesed oma vimma kabinettidesse kaasa ning kalduvad oma alaväärsustunnet enamasti terrori näol välja elama. Juuni-, korpuse- ja tagalakommunistide ning hilisemate pärismaiste parteinoviitside puhul aga oli enamasti

tegemist rahvuslike nihilistide või künikutega, kellele ei läinud midagi korda peale isiklike ambitsioonide. Tasub juhtida tähelepanu tõsiasjale, et suurim slaavlaste sisserännulaine Lätisse leidis aset 1956. aastal, kui seal oli võimul nn "rahvuslik juhtkond". Kolm aastat hiljem kõrvaldati sealne läti keelne LKP juhtkond eesotsas Lätimaa KP KK I sekretäri Jānis Kalnberziši ja Ministrite Nõukogu esimehe Eduards Berklāvsiga ametist sama stsenaariumi alusel, nagu see oli toimunud 1950. aastal Eestis. Mis aga puutub sellesse, et Leedu suutis vältida suurt asustuskolonisatsiooni ja "rahvuskommunistide" väljapuhastamist, siis siin võib esile tuua mitu põhjust. Esiteks oli Leedu erinevalt oma põhjanaabritest vähem urbaniseerunud ning sissetoodav tööstus sai töäjõudu ammutada Leedu küladest. Teiseks oli pidevalt päevakorral Kaliningradi oblasti liitmine Leeduga, mis oleks kavandatavas uues üksuses kahanandanud leedulaste osakaalu 60%-ni. Leedulaste suurt osakaalu kohaliku kommunistliku partei juhtkonnas võib seletada ühelt poolt leedulaste katoliiklikust traditsioonist tuleneva perekondlikkusega ja sellest johtuva teatava nepotismiga ning teisalt veneleedulaste suhtelise vähesusega. Erinevalt eestlastest ja lätlastest polnud leedulased rännanud välja mitte Venemaale, vaid Põhja-Ameerikasse. Sellesuunaline väljaränd jätkus ka selle sajandi 20. ja 30. aastatel.

Taagepera järeldus, et "lootus saavutada suuremat rahvusautonoomiat kommunistliku süsteemi raames pani paljusid eestlasi astuma parteisse umbes a. 1956 — samm, mida nad oleksid samastanud reetmisega veel alles mõned aastad varem" (lk 145), tundub soovide esitamisega tegelikkuse pähe. Selles avaldub Taagepera pettekujutelm, nagu oleks enamik eestlastest kommuniste olnud eesti rahvuslased, mis ei vasta tegelikkusele. See eksijäreldus oli ilmselt põhjuseks, miks Taagepera on oma arvukates kirjutistes kutsunud eestlasi üles astuma komparteisse. Seda üleskutset kordas ta veel isegi 1988. aastal.

1950. aastate lõpul algas tõepoolest võõrvõimu omaksvõtt eesti rahva poolt. Ungari ülestõusu brutaalne mahasurumine ja lääneriikide täielik osavõtmatus Nõukogude Liidu võimutsemise suhtes ikestatud rahvaste kallal viisid eestlasi (aga nähtavasti ka lätlasi ja leedulasi) tõdemuseni, et tuleb kõrvale jätta lootused peatsest vabanemisest ning et seekordne okupatsioon kujuneb pikaajaliseks. Sellega seoses tuli vähemalt näiliselt omaks võtta nõukogulikud rituaalid, mille hulka kuulus teatud tingimustel liitumine ainuvalitseva parteiga. Parteisse astumise puhul oli mõnikord tegemist lihtsalt lõivumaksimisega süsteemile nõukogulike privileegide (edutamine ametis, elamispinna ja auto saamine, hiljem ka välismaareisid jne) eest. Pole teada ühtki juhtumit, et kedagi oleks neil aastatel liigse rahvuslikkuse eest parteiliselt karistatud või

sealt välja heidetud. Tõsi küll, raamatus mõõndakse, et sellised lootused (lootus saavutada rahvusautonoomiat süsteemi raames) ei kestnud kaua. Samas puuduvad andmed, et mõni pettunud "rahvuslane" oleks parteist välja astunud.

Ühe autorina pidanuks Taagepera, kes on eraldi tegelnud kollaboratsiooni temaatikaga uurimisega (vt näiteks Rein Taagepera, "The problem of Political Collaboration in Soviet Estonian Literature" — JBS, VI/1 (kevad 1975), lk 30–40), teadma, et iga rahva seas leidub teatav osa sellist ollust, kes isikliku karjääri nimel on varmas kiiresti värvi vahetama ja end uute võimukandjate teenistusse pakkuma. Lähiajalugu on sellistest näidetest eriti rikas.

Raamatu VII peatükk, mis vaatleb Baltimaade rahvuslikku taassündi aastatel 1987–1990, on kõige problemaatilisem ja jääb tasemelt eelmistele peatükkidele tunduvalt alla. Ühelt poolt on see tingitud üliväikesest ajalisest distantsist asetleidnud sündmustega, teisalt aga kindlasti Taagepera (aga võib-olla ka Misiunase) aktiivsest kaasalöömisest vaatluse all olevates sündmustes. Sellele vaatamata on autorid suutnud jääda suhteliselt erapooletuks ning andnud väheste võimaluste kiuste objektiivse pildi toimunud. Muidugi tekib küsimus, miks piirduti ajaliselt 1990. aastaga. Eestikeelse tõlke saatesõnas põhjendab Taagepera seda sellega, et teemaks oli valitud Balti sõlтеаastad ning et eriti Leedu puhul lõppes see sõltuvus 1990. aasta kevadtalviste valimiste ja ühes sellele järgneva Nõukogude sümboolika kõrvaldamisega. Tegelikult tuleks vähemalt Eestis sõltuvuse lõpuks pidada iseseisvuse väljakuulutamist 1991. a augustis, ning taastatud riiklusest võiks rääkida alles pärast uue põhiseaduse vastuvõtmist ja Riigikogu valimist Eesti kodanike poolt aasta hiljem. Ilmselt oli selle peatüki puhul tegemist kiirustamisest tulevane tahtmatu pinnapealsusega, sest üsna varsti pärast *Balti sõlтеаastate* uue väljaande ilmumist avaldas Taagepera Eesti taasiseseisvumisele pühendatud monograafia *Estonia: Return to Independence*.

Postskriptumina on lisatud täiendav peatükk, mis kannab õige intrigeerivat pealkirja "Kaliningradi oblast, uus Baltimaa?" Selles antakse lühiülevaade Ida-Preisimaa ajaloost ning pakutakse sellele militariseeritud kolkale kahte arengustsenaariumi. Ühe variandina kirjeldatakse saksa pankuri F. Wilhelm Christiansi märtsis 1988 esitatud plaani muuta oblast erimajanduspiirkonnaks Lääne-Euroopaga suhtlemise tarvis. Kui Christiansi ajendasid ilmselt nostalgilised tagamaad, siis teine ettepanek — asustada see alaaustatud piirkond liidusakslastega —, tekitas nii mõneski Kremli strateegis hirmu, et lisaks Baltimaadele läheb kaotsi ka Saksamaalt sõjasaagiks saadud Ida-Preisimaa. Ei tasu vist mainida-

gi, et tänaseks on need plaanid ammu unustushõlma vajunud. Seetõttu mõjub postkriptum kõrvalekaldena raamatu üldisest tonaalsusest.

Vaatamata mõnele küsitavusele on raamatu eestikeelse tõlke tähtsust raske üle hinnata. Nõukogude okupatsiooni aeg Eestis on peaaegu täiesti läbiuurimata valdkond. Kuigi on ilmunud paar uurimust üksikute valdkondade kohta ning mõned teadusartiklid, ei saa kõnelda Nõukogude okupatsiooni perioodi süstemaatilisest ja komplekssest käsitlemisest. Selle tühiku täitmiseks peaksid järgnema ka teiste Taagepera raamatute tõlked, näiteks Gulagi vangistuses märtrisurma surnud Tartu teadlase ja vastupanuliikuja Jüri Kuke saatust käsitlev monograafia *Softening without Liberation in the Soviet Union: The Case of Jüri Kukk* (Pehme-nemine ilma liberaliseerumiseta Nõukogude Liidus: Jüri Kuke juhtum; Irvine, California, 1984) ning Eesti iseseisvuse taastamise kulgu analüüsiv *Estonia: Return to Independence* (Eesti taasiseseisvumine; Boulder, San Francisco, Oxford, 1993).

Viktor Niitsoo

ÕIGEAEGNE ÕIGUSSEKSUOLOOGIA

Lembit Auväärt. *Õigusseksuoloogia. Õpik juristidele, meedikutele, pedagoogidele, psühholoogidele ja sotsiaaltöötajatele.* Tallinn, 1997. 303 lk.

Kes on autor Auväärt? Eessõnas jäetakse lugeja otsustada, on ta autor või koostaja. See polegi nii tähtis. Lugeja peab teadma, kes on Lembit Auväärt spetsialistina. Tunnen teda kui sõarspetsialisti juba veerand sajandit. Ta on lõpetanud Tartu ülikooli õigusteaduskonna ja psühholoogia osakonna ning on psühholoogiakandidaat. Meie koostöö algas ekspertidena nii kriminaal- kui tsiviilprotsessis: Auväärt õiguspsühholoogina ja mina kohtu(õigus)psühhiaatrina. Osalesime ekspertidena eriti raskete kuritegude eeluurimises ja kohtuprotsessis. Ja nendeks kuritegudeks olid raskete kehavigastuste tekitamine, tapmine, vägistamine ja alaealiste seksuaalne ahistamine. Kui kohtupsühhiaatrias oli meil juba pikk traditsioon ja nimekad elkäijad Konstantin Lellep, Elmar Karu, Jüri Saarma, siis õiguspsühholoogias seda polnud. Õiguspsühholoogia

ekspertiisi algatajaks olid Lembit Auväärt, Peeter Tulviste ja Rait Maruste. Auväärt on niihästi õpikute kui ka õppevahendite koostamisel teinud tänaväärt tööd. Juristist-psühholoogist on saanud hinnatud ja nõutud õiguspsühholoogia õppejõud ja spetsialist, kes vajaduse korral on lahkesti nõustanud ka kohtupsühhiaatreid.

Raamat-õpiku struktuurist rääkides on näha juba sisukorras esitatud probleemiasetusest ja -käsitlusest, et see teos võib saada käsiraamatuks nii juristidele, psühholoogidele, medikutele kui ka sotsiaaltöötajatele. Nii avarat suunitlust pole olnud seni veel ühelgi seksuoloogia-alasel raamatul. Nii et mosaiikpilt seksuoloogiast.

Üldkõnimused. Autor annab ammendava ülevaate seksuoloogia kui interdistsiplinaarse aine arenguloost ja lugemus näib probleemi lahkamiseks küllaldane olevat. Meditsiini suhtumisest seksuoloogiasse on autor toonud ära V. Siguschi seitse teesi. Kuidagi ei saa nõus olla Siguschi vaadetega psühhiaatriale. Valus on lugeda, kuidas ta toonitab, et psühhiaatrid vaatlevad seksuaalsust üldjuhul kui ebanormaalsust, perversust ja haigust(!?). See pole kaugeltki nii, ja juba neuroloogist, psühhiaatrist ning kohtupsühhiaatrist Richard v. Krafft-Ebingist saadik, keda ma väga hindan. Mina ei tea küll ühtegi psühhiaatrit, kes seksuaalsust peaks patuseks, kuritegelikuks, ebaväärikaks jne. Auväärt, kes on veerand sajandit psühhiaatritega käsikäes töötanud, ei tohiks nii mõelda ega esitada selliseid tsitaate. Ajalehes küll, aga õpikus? Olgu, siirdume edasi õigusvaldkonda. Siin on autor kodus, ja on vägagi õige ning õigeaegne tõdeda, et Eestis ei ole praktikas veel seksuoloogiaekspertiisi. Kindlasti saab see lähitulevikus teoks ja siis koolitatakse välja ka vastavad eksperdid koostöös medikute, psühholoogide ja juristidega.

“Naise ja mehe suguelundite anatoomia ja füsioloogia” on kirjutatud dr. Marika Dissi poolt asjakohaselt ja ülevaatlikult.

Asi muutub filosoofilisemaks peatükis, kus autor räägib seksuaalelu normist ja hälbest. Normi parameetrid on tõepoolest sotsiaalsed, meditsiinilised, psühholoogilised, eetilised, etnilised ja õiguslikud. Vaataksime, kuidas autor käsitleb neid kriteeriume, mis talle kui spetsialistile lähemal: õiguslikke ja psühholoogilisi. Kitsamalt neist normikriteeriumidest juttu ei tule, küll aga räägitakse sotsiaalsetest normidest. Esialgu võib nõustuda autori määratlusega, et kui isiksuse käitumine tema omaduste erinevuse tõttu väljub ühiskonna kehtestatud normidest, on tegemist hälbimisega. See määratlus aga on niivõrd üldine ja ebamäärane, et on vaja täpsemalt selgitada, millised siis on need sotsiaalsed hälbed ja neist kujuneda võivad kriminaalsed hälbed. Ja seda autor ka teeb, küllaldase põhjalikkusega ja selge piirtlusega. Valgustatud on ka

suguküpsuse ja alaealisuse suhe, millest ju otseselt johtub lapsealisuse õiguspsühholoogiline ekspertiis.

Asi läheb tõsisemaks ja diferentseeritumaks peatükis "Seksuaalelu häired ja hälbed". Esiteks: mis on siis hälve ja mis on häire? Mis on nende avalduste erinevus? See saab selgeks, ja eelkõige tänu poola seksuoloogile Z. Starowiczile ja 10. rahvusvahelisele haiguste klassifikatsioonile. Tekib küsimus, kas on vaja need mõlemad ära tuua. Arvan, et õpiku seisukohalt on see vajalik, kordamine teeb asja selgemaks, seda enam et Starowiczi klassifikatsioon on suupärasem ja mitte nii "tõsiteaduslik" kui 10. rahvusvaheline klassifikatsioon.

Teadaolevalt ei ole varem eesti keeles avaldatud nii põhjalikku kirjeldust sugutungigi, seksuaalelu kulgemise ja orgasmihäirete kohta. Selles osas pole raamat õpikuks üksnes mõne kitsa ala spetsialistile, vaid koguni igale täiskasvanuks kujunevale täiesti normaalsele naisele ja mehele; annab see ju teavet võimalike häirete avaldumisest ja nende patofüsioloogiast; on loomulik, et sellel pole õigusliku aspektiga midagi pistmist, sest vaevalt võiksid need viia mingile kriminaalsele teole, või kui, siis kaudselt.

Ebatüüpilised seksuaalsed hälbed kuuluvad aga juba paljuski õigusseksuoloogia valdkonda. Tõsi, osa neist (nagu patoloogiline autoerotism, anankastne autoerotism ja seksuaalne asfüksia) on isiku eraasi, s.t isiku sadomasohhistlike tungide või kalduvuste lahendus. Analism, homoseksualism ja pederastia on juba — vähemalt osaliselt — kriminaalkorras karistatavad teod. Ja just neid hälbeid on autor põhjalikult valgustanud ning lahti mõtestada püüdnud nii kulturooloogilisest, etnilisest, religioosest, psühholoogilisest kui puhtbioloogilisest aspektist, puudutades isegi psühhoanalüütilise lähenemise tahke. Vihjamisi on räägitud ka nende hälvete kuritegelikkuse aspekti hinnangust eri rahvaste juures ja eri riikides. On ju teada, et seoses ühiskonna demokraatiseerumisega on homoseksualism mitmes riigis aktsepteeritud kuni samasooliste abieludeni välja. Ka Eesti kriminoloogias ja kriminaalkoodeksis (praeguses) on paljud aspektid (nagu näiteks suhtumine verepilasusse) veel välja töötamata, seepärast esitab autor selleteemalise väljavõtte Helmut Kadari 1938. a konspektist "Isikuvastased süüteod".

Väga aktuaalseks on just viimasel aastakümnel ka meil Eestis muutunud seksuaalse autoidentsuse häired nagu transseksualism ja niihästi selle meditsiinilised kui ka õiguslikud aspektid ja lahendused.

Seksuaalseid hälbeid on autor loetlenud tervenisti 37, fetišismist ekshibitsionismini. Nii põhjalikku loetelu ei kohta isegi eestikeelsetes psühhiaatriaõpikutes. Loomulikult on autor eriti põhjalikult peatunud kahel: pedofiilia ja ekshibitsionismil. Et pedofiilia on igal juhul ka-

ristatav, on kõigile mõistetav. Autor toob ära mitu pedofiilsete tegude klassifikatsiooni, puudutades nii bioloogilisi kui sotsiaalseid põhjusi, käsitledes ka toimepanija ja kannatanu isiksuseomadusi (alaealisus, alkoholism, primitiivsus, psühhoorganiline sündroom jt).

Ekshibitsionism — seksuaalse rahulduse saamine suguelundite demonstreerimisel vastassoost isikutele — on pika ajalooga seksuaalne hälve. Seda on püütud lahendada ja mõista nii bioloogilisest kui sotsiaalsest aspektist. Selle mõiste arenguloost annab autor ammendava ülevaate. Praegu Eestis kehtiva kriminaalkoodeksi järgi ei ole ekshibitsionism karistatav, s.t ei ole spetsiaalset paragrahvi, kuid selle eest on võimalik vastutusele võtta kui sugulise kire rahuldamise eest ebaloomulikul viisil või ka huligaansusena, nagu seda kohtupraktises tehti kogu nõukogude võimu perioodil. Jäägu selle lahendamine kriminoloogide hooleks ja loodame, et vastuse annab tulevane kommenteeritud kriminaalkoodeks. Minul kui kohtupsühhiaatril on aastate vältel tulnud kokku puutuda ekshibitsionistidega ja enamasti andsin otsuse, et sugukire rahuldamine ebaharilikul viisil ei välista süüdivust, nii et isikut karistati kriminaalkorras. Lubatagu mul siinkohal esitada oma isiklik arvamus. Leian, et kui ekshibitsionism on bioloogiliselt determineeritud, s.t vähem oluline on isiksuse käitumislaad, siis tuleks ekshibitsionismi võtta siiski kui haiguslikku hälvet ja püüda ravida, mitte aga korduvalt karistada (nagu minu praksises ühel juhul neli korda järjest).

Järgnevad kümme lehekülge on väljavõte 10. rahvusvahelisest haiguste klassifikatsioonist — minu arvates vajalikud, sest neil esitatakse "teaduslikum", ja mis oluline, rahvusvaheliselt võrreldav seksuaalhäirete jaotus.

Esialgusel lugemisel tundus peatükk prostituutidest ja prostitutsioonist ehk liialt pikk. Nüüd aga, pärast Hallaste ja Murutari avalikku debatti, on tegemist igati õigustatud probleemiga ja seda eelkõige sellepärast, et Eestis pole prostitutsioonil veel seaduslikku lahendit. Veidi võikana tundusid näidetes paar fakti Tartust, aga küllap see nii on ja häbeneda pole siin midagi: kui avalikustamine käib sotsiaalsel tasandil, miks siis mitte ka kohtumeditiinilisel? Eestis pole prostitutsiooni-alaseid uuringuid seni veel tehtud, mistõttu ei saa rääkida ka prostitutsiooni kahjulikkusest elanikkonnale, ühiskonnale ja üksikindiviididele. Tõsi aga on, et prostitutsioon kahjustab moraali, soodustab joomarlust ja narkomaaniat, prostitutsiooni tõttu levivad suguhaigused. Ja tuleb nõustuda tõsiasjaga, et prostitutsiooni järele on nõudlus. Oleks ülim aeg legaliseerida ja seadustega reglementeerida prostitutsioon ka Eestis.

Teises peatükis teeksin meelevaldse ümberpaigutuse. Nimelt sobi- nuks alapeatükk "Seksuaalsete häirete põhjused ja hälvete põhjused"

pigem ettepoole kui lõppu, ja alles siis tulnuks käsitleda seksuaalset vägivalda ning selle uurimise mõju kujunevale isiksusele. Loodame, et kordustrukü puhul mõtleb autor sellele võimalusele. See on ainult vormiline märkus — sisuliselt on need alapeatükid igati tasemel.

Nüüd siis laste seksuaalsest ahistamisest. Pinnapealselt teame nendest probleemidest midagi vahest “Lolita tasemel” või mõne telefilmi (juurdlusfilmi) põhjal. Süvaanalüütilist lähenemist aga pole ei meie tavapressis ega teaduslikes väljaannetes. Ja jälle peame tõdema, et autor on taas esimene, kes neid probleeme valgustab. Ei sega, et andmed on pärit USAst ja neid on kogunud õigusteadeuskonna diplomand; autor reastab ja tähtsustab need igati õigusseksuoloogia vaatevinklist. Verepilatuse juhtumeid on käsitletud ka psühhiaatria aspektist ja loetletud on verepilatusest johtuvaid psüühikahäireid.

Eriti tähtsaks pean alapeatükki “Kriminaalmenetluse mõjust kujunevale isiksusele”. Selles hästi sisutihedas probleemikäsitluses põimuvad lapse arengupsühholoogia, lastepsühhiaatria, pedagoogika, kriminaalprotsess ja kohtupidamine, kus kannatanutena ja tunnistajatena osalevad alaealised ja noorukid. Tihtipeale on uurimisprotsessiga ja kohtuga seotud psühhotrauma väga sügav ja sellest tulenev psüühikahäire äraarvamatu.

Laste ülekuulamise emotsionaalse mõju kohta on laiaulatuslikke uurimusi tehtud jällegi USA-s. Autor annab nendest süvitsimineva ülevaate, mis avardab nii pedagoogide kui lastepsühhiaatrite, tingimata ka lastega tegelevate juristide vaateid neile probleemidele. Sellel on ühtlasi suur kahjulikke tagajärgi ärahoidev mõju. Selgub, et kannatajad ei ole üksnes ahistatud lapsed, vaid ka nende vanemad.

Mõtlemapanevalt mõjub uurimustulemus, mis kinnitab, et vahel mõjutab kohtumenetluse süsteem lapsi rohkem kui nende kallal enne seda toimepandud seksuaalkuritegu. Siit järeldub, et kohtumenetluse reformimisel seksuaalkuritegude asjus — nii mujal kui ka meil Eestis — on veel palju ära teha. Jäävad püsima just menetluslikku laadi küsimused: kas on lapsi vaja korduvalt üle kuulata, kas peavad nad alati esinema kohtus silmitsi kurjategijaga, kohtualusega jne. Ja autor on väga süsteemikindlalt ning konstruktiivselt tutvustanud neid meetmeid ja menetlusi, mis parandaksid laste olukorda. Mõned neist on suunatud otse lastele ja peredele, nagu koolitus, stressi maandamise meetodid, vanemate arvamuse kujundamine kohtu suhtes, emapoolse toetuse suurendamine ja lapse iseärasuste arvestamine. Need konkreetsed juhised on väga vajalikud nii perekonnale kui pedagoogidele. Sama tähtsad on kriminaalmenetluse süsteemile suunatud meetodid. Need on eelkõige mõeldud juristidele ja nende rakendamine eeldab konkreetseid reforme

ülekuulamiste ja kohtupidamise praktikas. Jäägu see juristide pärusmaaks.

Pean ülal analüüsitud alapeatükki üheks paremini koostatud ja kirjutatud osaks raamatus üldse.

Seksuaalsete häirete ja hälvete põhjusi käsitlev alapeatükk valgustab nende ilmingute kujunemise bioloogilisi, psühholoogilisi, psühhopatoloogilisi ja sotsiaalkultuurilisi põhjusi. Ja selle adressaadiks on eelkõige lastepsühholoogid, lastepsühhiaatrid ja pedagoogid. Nendes käsitlustes on kahtlemata vaieldavusi, kuid need leiavad kindlasti aktsepteerimist paljude poolt ja see ongi vist kõige tähtsam, eriti õpiku seisukohalt. Igatahes lugejaskond saab suur olema.

Ja nüüd siis täpsemalt **seksuaalkuritegudest**.

Autor arvab, et õigusseksuoloogia seisukohalt avavad ühiskonna huvide vastu suunatud seksuaalse iseloomuga kuriteod konkreetse inimese seksuaalse arengu ja ka konkreetsete seksuaalsete õigusrikkumiste toimepanemise fooni. See õiguspsühholoogiline seisukoht tundub olevat pädev. Järgnev väljavõte kriminaalseadustikust, paragrahvid 115–118, 200–202, ei ole mulle kommenteerimiseks jõukohane. Nõustuda võib autori seisukohaga, et tegemist on nõukogude kriminaalkoodeksiga, mida on vaid lapitud. Ja et puudub seksuaalkuritegude teoreetiline analüüs, siis pöördub autor taas H. Kadari loengukonspekti "Isikuvastased kuriteod" poole. Ja alles nüüd järgneb autorilt kahe kriminaalseadustiku kõrvutatav analüüs-kommentaar. Süvenemata detailidesse ja kontseptsioonidesse, tuleb tõdeda, nagu autorigi seda teeb, et meil praegu kehtiv kriminaalkoodeks on liialt üldine ja sõjajärgne oli liialt detailne. Kõrvutatavas analüüsis häiris veidi praegu tundmatu mõiste **kannatanu süüdivus**. Kas see on põhjendamatult unustusehõlma jäänud või mitte, eks seda näita tulevased teoreetilised uurimused.

Järgneb ulatuslik alapeatükk "Seksuaalkuritegusid mõjutavatest teguritest". Soost rääkides toob autor huvitavaid andmeid Poolast, kus aastail 1978–1988 mõisteti 34 naist süüdi selle eest, et nad oli kihutanud ise mehi vägistamisele või ise vägistamisest vahetult osa võtnud! Eestis pole seesuguste kuritegude eest küll ühtegi naist süüdi mõistetud. Järeldusi autor ei tee, küll aga toob näiteid Eesti kohtupraktikast. Näited on toodud lihtsas ja arusaadavas keeles, nad on mõjusad. Kaasustest õpikus ei pääse ja neist teeme juttu veel edaspidi, kaasuste peatükis.

Järgnevalt räägitakse agressiivsusest, alkoholismist ja narkomaaniast ja ikka ainult seksuaalkuritegude kontekstis. Asjatundlikult on kirjutatud alapeatükk "Isiksuse patoloogiline areng". Et see on ka enim seotud psühhiaatriaga, siis peatuksin sellel pikemalt.

Selles lõigus, eriti kui juttu tuleb psühhopaatiast, tahtnuks, et autor alustanuks R. v. Krafft-Ebingist, Viini psühhiaatrist, kes juba 1886. a julges avaldada teose *Psychopathia sexualis*, saades hakkama tollal ja eriti Viinis lausa amoraalsena hukkamõistetud teoga. Ligi pool sajandit ongi hilisemad kohtupsühhiaatrid paljuski juhitud Krafft-Ebingi arusaamadest ja tõekspidamistest seksuaalkuritegude ekspertiisides. Praeguses 10. RHKs, millest autor on eespool kirjutanud, psühhopaatiast enam ei räägita. Räägitakse isiksuse häiretest, mis võivad olla, nagu autorgi märgib, kas kaasasündinud või elu jooksul omandatud, s.t on toimunud isiksuse patoloogiline areng. Kõik isiksusehäiretega inimesed pole veel asotsiaalsed, kuid on tõsi, et osa neist on seda kindlasti. Autori toodud asotsiaalse psühhopaadi tunnused mõjutavad tõepoolest ka isiksuse seksuaalset arengut ja neist võib sügeneda seksuaalkuritegelikkuse käitumist. Enamasti selliste isikute psüühikahäired ei pruugi olla nii sügavad, et välistaksid süüdivuse, kuid raskemate häirete korral ei saa nad aru oma tegude tähendusest või ei suuda neid juhtida.

Ja nüüd siis kõige tõsisemast seksuaalkuriteost — **vägistamisest**.

Autor alustab etnopsühholoogilise lähenemisega, tuues näiteid kultuuridest, kus vägistamist alati ei peetagi kuriteoks või siis suhtutakse sellesse ükskõikselts. Samas on tõsi, et palju seksuaalkuritegusid ja ka vägistamisi jääb hoopis registreerimata, sest lihtsalt kardetakse vägistamisest teatada, eriti kui see toimub perekonnasiseselt. Analüüsivalt on kirjutatud vägistamisele viimise võimalustest ja nii vaimsest kui füüsilisest vägivallast. Sellest ilmneb, et uurimis- ja kohtupraktikas ei ole sugugi kerge vägistamisakti tuvastada. Selle käigus on autor oskuslikult kasutanud näitlikku materjali. Asjakohane on peatuda ka abitu seisundi küsimusel. On ju see seotud ja sõltub ka kohtupsühhiaatria ekspertiisi otsusest — võib esineda nii füüsilist kui psüühilist abitust. Põhjalikult on käsitletud vägistamise liike, viidates mitmele autorile. See alalõik on minu arvates väga õnnestunult koostatud. Pole eestikeelses kirjanduses varem kohanud nii detailset ja asjatundlikku vägistamisliikide jaotust ja kirjeldust nagu J. Soutuelil. Siin on ühe liigina ära toodud ka vägistamine hüpnootilises unes. On ju selleaolisi süüdistusi esitatud isegi psühhoterapeutidele ja psühhonaalüütikutele. Väga asjakohane on ka J. Antonjani vägistamisliikide eristamine kuritegude toimepanemise viisist lähtudes. Mõlemad klassifikatsioonid on õpetlikud ka seksuoloogiale ekspertidele, psühholoogidele, sest vägistamisel on ka olemas psühholoogiline motivatsioon. See põhistus ilmneb eriti selgelt S. Vinogradovi klassifikatsioonis (lk 147).

Rääkides **vägistajatest**, teeb autor õigesti, kui alustab kurjategija isiksuse iseloomustamisega ja teeb seda nii tavalugeja kui ka eksper-

di jaoks uudsel, tõsi küll, kummaliselt uudsel. Tooksin siinkohal ära autoripoolse seletuse. **Seksuaalse vägivalla kasutamise**ga lahendab kurjategija enda jaoks kõige tähtsamat ülesannet: õigustab enda eksisteerimist just sellisena, nagu ta on. Kurjategija õigustab eksisteerimist just iseendale, tema olemuses on tõusnud esikohale seksuaalsfäär (lk 150). See on lausa eksistentsiaalfilosoofiline seisukoht! Tingimisi olen seesugust hoiakut kohanud ka mõningate eksistentsiaalpsühhiaatrite väljaastumistes, aga nii räiget küll mitte. Aga ilmselt on õige aeg — õigusseksuoloogias kindlasti — selliste seisukohtadega harjuda.

Uudne on ka pilt, mille autor maalib vägistatud naiste karistamisest ja vägistamisest kui sotsiaalsest nähtusest. Näiteks tsiteerides Brownmillerit, kes on väitnud, et **vägistamine on oodatud** iga sõja puhul. Ja siis küsib autor: **kes siis ikkagi on vägistaja oma olemusel?** Väga õige ja kõigile lugejaile oodatud küsimus. Autor toob rea karakteristikuid, nii psühholoogilisi, sotsiaalpsühholoogilisi kui ka psühhoanalüütilisi, ja leiab, et vägistaja on mosaiik neist kõigest. Ja nende karakteristikute uurimine ning selgitamine on hädavajalik selleks, et saada aru subjektiivsetest põhjustest, mis vägistamisele viisid. Tsiteeritakse erineva profiiliga autoreid: vägistaja iseloomu jaotusskaala algab kastratsioonikompleksist ja kulgeb üle sadismi ning alkoholismi kuni raskete psüühikahäireteni, vaimuhaiguseni. Tasuks veel mainida J. Antonjani, kelle andmeil 61% vägistajaist olid vaimselt terved, psühhopaate oli 15,8% ja alkohoolikuid 9%. Suur oli ka oligofreenikute osakaal vägistajate hulgas — 6,8%. Näited vägistamisjuhtudest on igati asjakohased, kuid tõsi: mitte nõrganärvilistele lugejatele.

Vägistaja isiksuse psühholoogilise ja psühhoanalüütilise iseloomuse on autor andnud põhjalikult; sellest on palju õppida ka psühhiaatril ja seksuoloogist ekspertidil.

Ohvritel peatudes tuleks etteruttavalt märkida, et polegi varem lugenud nii kompaktselt ja laiahaardelist peatükki viktimoloogiast, konkreetsemalt suhtest **kurjategija—ohver**. Ehk jõuab selle suhte uurimise vajadus peatselt ka Eesti kriminoloogide teadvusse.

Autor kasutab terminit **suhtekuritegu** ning vaatleb seda avaramalt kui ainult vägistamisega seoses. Ja nii jõuab ta ühe väga olulise küsimuse juurde, nimelt: mil määral on vägistamine mõjutatud ohvri poolt? Seda probleemi on meil seni väga pealiskaudselt käsitletud. Ja edasine kannatanute-ohvrite jaotus on juba nüüd möödapääsmatu. Oluline on fakt, et kuritegu provotseerib 10–15% kannatanutest. Ahe- las järgmine tunnetuslik lüli on vägistaja arusaam või taju sellest naise provotseerivast või amoraalsest käitumisest. Ja tihti teeb selle teadvus-

tamine raskeks vägistaja jooanud olek. Väga täpne ja õige on autori märkus, et Eesti kohtud ei ole tähelepanu pööranud kannatanu halvale reputatsioonile. Kui palju vägistaja ennast ka püüaks õigustada, tuleb nõustuda autori seisukohaga, et **situatsioon kasvab üle kuriteoks siis, kui mees saab aru, et naine ei soovi vahekorda astuda, kuid sellest hoolimata surub vägivalda ja ähvardusi kasutades naise vastupanu maha** (lk 162).

Autor pole mööda läinud ka valekaebuse probleemist vägistamis-avalduste esitamisel ning loetleb prof. Herbert Lindmäe esitatud situatsioonid, millest valekaebus võib johtuda. Ja siin antakse olulisi soovitusi eelkõige uurijale, kuidas pool- ja vastuargumente kaaluda.

Põhimõtteliselt õigesti — kuigi ehk veidi ületähtsustatult — arutleb autor kannatanu amoraalsest käitumisest vägistajal (justkui?) tekkinud füsioloogilise afekti põhjustajana. Praegu meil kehtiva koodeksi järgi, analoogiliselt tapmisega, ei saa aga füsioloogilist afekti kvalifitseerida hingelise erutuse seisundiks, s.t kergendavaks asjaoluks. Aga kohus võib seda afekti karistuse määramisel siiski arvestada. Ja alalõigu lõpus annab autor ka õpetusi, kuidas peaksid ohvrid end kaitsma; tuleb öelda, et need on küllaltki asjalikud psühholoogilised soovitused.

Ka seksuaalsetest **tapmistest** on autor rääkinud, kuid kas oli vaja tuua nii julmjuhkrat kaasust? Masendavaid fakte esitab seeriatapmiste statistika. Nendest lihtsalt tuleb rääkida. Kaasuste peatükis toob autor ära kuulsaima N. Liidu seksuaalmõrvari A. Tšikatilo loo. Julm, aga tõestisündinud ja mõtlemapanev.

Neljas peatükk käsitleb **seksuoloogilisi teadmisi õigusmenetluses**. Peatüki sissejuhatuses mainib autor väga õigesti vajakajäämisi tsiviilkohtuseadustikus, ja nimelt seda, et seal pole otseselt määratletud ekspertiisi mõistet. Haldusõigusrikkumise seadustikus määratletakse täpselt ja pikemalt mõisted “ekspert” ja “spetsialist”. Seejärel toob autor ära H. Lindmäe koostatud teadmiste liigituse skeemi (lk 173) ja püüab selle järgi (jällegi esimesena Eestis) iseloomustada seksuoloogilisi teadmisi. Ja nii H. Lindmäe skeem kui ka autori soovitus sellega siduda, sellesse introductseerida seksuoloogilised teadmised on minu arvates lausa hädavajalikud igasuguse õigusseksuologia ekspertide koolitusprogrammi koostamisel. Autori arvates peaksid õigusmenetluses osaleval juristil olema seksuoloogia-alased teadmised, mis ulatuvad üle tema eriala. See on õige nõuanne, aga kuidas seda praktikas rakendada? Autoril endal on juristi ja psühholoogi haridus ja konkreetsetel temaugusel spetsialistil-ekspertil on ehk kergem ja tõenäolisem omandada ka veel täiendavaid seksuoloogilisi teadmisi. Arvan aga, et niipalju kui juristile neid vaja on, võib neid veel omandada, kuid mitte sellisel

tasemel, et jurist võiks esineda õigusseksuoloogia eksperdina. Jah, ta võib saavutada sellise taseme, et on kompetentne ekspert-spetsialistile küsimusi esitama ja vastustes ka enam-vähem orienteeruma, aga mitte rohkem.

Ma pean ka kommenteerima autori väidet, et ta raamat pakub **seksuologia-alaseid teaduslikke teoreetilisi teadmisi**. Kuigi ma olen ainult kohtupsühhiaatria-alase koolitusega, on mul pikaajaline praktika (30 aastat) ja mul on olnud au töötada käsikäes 20 aastat meie nimekate õiguspsühholoogia ekspertidega (L. Auväärt, P. Tulviste, R. Maruste), ning et ma olen lugenud arstiteaduskonna üliõpilastele seksuoloogiakursust, võin selle raamatu põhjal öelda, et kõik need seisukohad, mida autor on esitanud koostajana seksuoloogia ja eriti õigusseksuoloogia alalt, on kindlasti teaduslikud teoreetilised teadmised. Muidugi ma mõõnan, et puhtseksuoloogilise ettevalmistusega spetsialist võib olla mõneski küsimuses teisel arvamusel.

Selline arvamus oli ehk etteruttav, sest järgneb veel peatükk "Kriminalistikaalastest andmekogumismeetoditest", aga kogu järgnevat on eeltoodud arvamuses arvestatud.

Järgnevalt esitabki autor konkreetsed nõuded eksperdile, kuidas ja milliste toimumaterjali andmetega ta peab tutvuma, et luua endale täielik pilt esmalt kuriteost ja seejärel osalistest, samuti kuidas käituda kohtusaalis. Autor peab vajalikuks, et eksperdi arvamus oleks alati motiveeritud. Juba konkreetselt arutleb autor, milline on seksuologiaeksperti spetsiifiline roll. Siin leiavad käsitlemist üsna olulised kohtupsühhiaatria, õiguspsühholoogia ja nüüd siis ka õigusseksuoloogia eksperdi deontoloogilised ehk kutse-eetika küsimused. Neist räägitakse meil küll, kuid kobamisi ja pealiskaudselt, aga me ei pääse neist enam mööda. Ja autor toonitab õigesti, et arstist eksperdi roll erineb oluliselt raviarsti rollist. Ekspert peab tunnetama oma positsiooni ja vastavalt suhtuma ekspertiisialusesse. Tähtis on eelkõige objektiivsus, samuti tuleb arvestada järgmisi autori poolt tõstetud probleeme ning nõudeid eksperdile: täidetava rolli seesmine vastuolulisus, vastutus ekspertiisialuse saatuse eest, suur töökoormus, probleemid, mis on diagnostilised või tulenevad ekspertiisialuse käitumisest, eksperdi isiklikust kogemusest ning kultuurist. Need eksperdi eetika probleemid/nõuded ei käi ega kehti mitte ainult õigusseksuoloogia eksperdi kohta, vaid ka kohtupsühhiaatria ja õiguspsühholoogia eksperdi kohta. Need on universaalsed.

Seda probleemikompleksi on autor asjalikult ja sügavalt käsitleanud. Ja jälle pean toonitama, et nii sügavat ekspertiisi/eksperdi deontoloogia probleemide käsitlemist pole ma Eestis varem kohanud.

Seksuoloogiline anamnees. Millise ekspertiisiga meil ka tegemist on, anamnees on alati kesksel kohal. Kui seksuoloogiline anamnees on vajalik ka kohtupsühhiaatria ja õiguspsühholoogia ekspertiisis, siis õigusseksuoloogia ekspertiisis on see kõige tähtsam. Muidugi me peame arvestama, et üks asi on seksuoloogilist anamneesi koguda arstil-seksuoloogil ja hoopis midagi muud on see seksuoloogiaekspertdil. Järgneb loetelu ja analüüs probleemidest ning raskustest, millega tuleb õigusseksuoloogiaekspertdil kokku puutuda. Pooled neist on kas otse või kaude etnopsühholoogilised, s.t tuleb arvestada eri rahvuste ja kultuuride seksuaalelu ja selle hälbeid ning isegi etnopsühhiaatrilisi aspekte, sest see, mis meil on hälve, võib mõnes teises etnilises populatsioonis olla norm ja vastupidi.

Seksuoloogia anamneesi näitena toob autor Poola seksuoloogi Z. Starowiczi skeemi. See on pikk ja põhjalik ning eesti keeles tutvustatakse seda esmakordselt. Kui palju seda skeemi jälgida suudame, näitab ilmselt praktika ja aeg.

Tsiviilasjades on õigusseksuoloogia ekspertiisil oma spetsiifika ja selle tähtsamad aspektid toob autor ära. Nende olemuseks on põhiliselt psühholoogiline eripära ja neid tuleb arvesse võtta. Nende teadmine kuulub marjaks ära ka teistele protsessiosalistele, eriti advokaatidele.

Peatükis "Ekspertiisialuse käitumise iseloomustus" valgustab autor mõningaid probleeme ekspertiisi tegemise koha asjus ja jälle olulisi eksperdi eetilisi probleeme, kasvõi seda, et ekspert ei tohi kunagi esineda õiguskaitseorganite rollis. Miks ma seda tähtsaks pean? Aga seepärast, et ka meil Eestis on esinenud juhuseid, kus ekspert pole esinenud arst-eksperti rollis, vaid uurijana. See on minu poolt ehk ülekohtune oma kolleegide suhtes, aga et see on fakt, siis ma pean sellest rääkima. Üldse juhib autor tähelepanu ekspertiisi miljööle: eksperdi riietus, märkmete tegemine, salvestus, emotsionaalne kontakt jne. Need soovitusel on vajalikud igale eksperdile. Kehtima peavad ikka ja alati arstieetika nõuded, ning esmatähtis on asjaliku kommunikatsiooni loomine. See nõuab viisakust, kannatlikkust, heatahtlikkust, teineteisemõistmist. Vältimaks ekspertiisialuse võimalikku agressiivsust, peab ekspert tundma vähemalt elementaarseid psühhoterapeutilisi mõjutusmeetodeid ning jälgima ekspertiisialuse verbaalset ja mitteverbaalset käitumist. Neid soovitusi tehes ilmutab autor tugevat psühholoogia-alast koolitust ja seda pisidetailideni, näiteks kehakeele ilmingute, miimika ja ekspressiooni hindamisel. Loomulikult peab ekspert ka enda käitumist ekspertiisi ajal jälgima ja seksuoloogiaekspert veel eriti.

Somaatilistest uuringutest, erinevalt teistest ekspertiisidest, on seksuoloogiaekspertiisidel esikohal just suguorganite vaatlus ja tule-

muste korrelatsiooni viimine seksuaalkuriteoga. Autor annab ka soovitusi, millistele kehaosadele ja millistele suguelundite vigastustele peavad kohtumeedikud ja günekoloogid tähelepanu pöörama.

Psühholoogilised uurimismeetodid on juba spetsiifiliste psühholoogiameetodite jada. Seepärast on loomulik ka autori nõue, et seksuologia ekspertiisid peavad põhiliselt olema kompleksed psühholoogia-seksuologia ekspertiisid. Soovitatud uurimismeetodid, nagu psühhojoonistus, visuaalse stimuleerimise test, projekteeriv loetelu, temaatiliste kujundite meetod, nõuavad eksperdilt juba psühholoogilist haridust. Seksuaalsete erutuste skaala ja vastastikuse seksuaalse mõju test kuuluvad juba seksuologiaekspertiisi spetsiifiliste ja möödapääsmatute hindamisskaalade või kontrollmeetodite hulka.

Kokkuvõtlikult võib selle peatüki kohta öelda, et pakutav uurimiskeem on kompleksne ja küllaldane nii ekspertiisialuse vaimse kui kehalise seisundi hindamiseks. Millistele aspektidele erilist tähelepanu pöörata, jääb väljaõppeprogrammi koostajate ülesandeks ning korrektiive saab teha juba praktika põhjal.

Mida öelda kaasuste kohta? Seeriamõrvar A. Tšikatilo lugu on näide õigusseksuologia, õiguspsühholoogia ja kohtupsühhiaatria kompleks-ekspertiisist. Põhjalikult on antud psühhiaatiline ja seksuopatoloogiline iseloomustus, ja need näidisandmed on tõepoolest väga olulised ja õpetlikud psühhiaatritele, psühholoogidele, seksuoloogidele, uurijatele ja kriminaaljälitustöötajatele. Pikemalt peatumata võib öelda, et ekspertiis V. P. Serbski nimelises Kohtupsühhiaatria Teadusliku Uurimise Instituudis teostati väga kõrgel tasemel.

Teiste kaasuste lugemisel tekkis mõte, et mõnda neist, nagu pederastia, pedofiilia, nekrofiilia, fetišism, võinuks käsitleda juba vastava hälbe või häire kirjeldamise järel — see jätnuks ehk kompaktsema esituse mulje.

Eesti õiguspsühholoogia kaasused on keerulised ja osutavad psühholoogiaekspertiisi vajadusele ning loomulikult ka sellele, kui vajalik on kõigis juriidilistes kõrgkoolides kohtupsühhiaatria kõrval ka õiguspsühholoogiline väljaõpe.

Väga hästi on kirjutatud alapeatükk "Seksuologiaekspertiisi abielulahutuses". Z. Starowiczi seisukohad ja kaks näidet on õpetlikud. Näited sobivad juba selleks, et anda eeskuju uuringu kohta akti kirjutamiseks. Sama käib ka Eesti 3. kaasuse, TÜ psühholoogiaosakonna õppejõu, õiguspsühholoogia ekspertiisi Jaan Huiki tehtud ekspertiisi kohta.

Artiklite osa on nagu õpiku loogiline lõpetus. Tahaksin peatuda ainult autori varem avaldamata artiklil "Vägistamine ja hingeline eru-

tus". Selles arutleb L. Auväärt, viidates R. Maruste seisukohale, et kirk on oma jõult ja emotsionaalse erutuse tugevuselt lähedane afektile, ja et kui seksuaalkuritegudele eelnenud kirk põhimõtteliselt ei erine tugevast hingelise erutuse seisundist, miks siis mitte käsitleda seda kergendava asjaoluna, nagu tehakse tapmise ja kehavigastuse tekitamise korral (§§103 ja 109)? Jah, küsimus on põhimõtteline, kuid paljuski vaieldav. Kõike psühholoogiast kriminoloogiasse üle kanda ka ei saa.

Lõpetuseks tahaksin vastata küsimusele, kas Lembit Auvääri on autor või koostaja. Minu arvates on ta mõlemat ja väga heal tasemel. Igatahes on see õpperaamat esimene eestikeelne süntees õigusteadusest, psühholoogiast, psühhiaatriast ja seksuoloogiast.

Vaino Vahing

HINGE KEERUKUSEST

Jüri Allik. *Psühholoogia lihtsusest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. 248 lk.

Psühholoogiahuvi võib tekkida kahel viisil: üldisest tunnetuslikust huvist maailma vastu või vajadusest iseenesega toime tulla. Esimene lähenemine viib enamasti sidusa teadusliku maailmapildini. Kummagi ei ole teadusel oma vaieldamatu vägevuse juures just palju pakkuda kusagil meie kontide ja kõõluste, sünapside ja neuronite taga janunevale mütoloogilisele olendile, keda me kutsume hingeks. Seetõttu jõuab kindlasti märksa suurem osa psühholoogiahuvilisi tunduvalt vastuolulisemasse, teadusliku tunnetuse elementidega mütoloogiliste ja religioossete vaadete ja psühhotehnikate labürinti, kus nõder võib lootusetult eksida, terasem aga saada nii hingeabi kui tunnetuslikku pidet. Ilmselt on just psühholoogias päris-, kvaasi- ja pseudoteaduse piir kõige raskemini määratletav. Õnneks aitavad erinevate teadus- ja hingeabi-ajakirjade toimetused praktikas mõtteviise küllaltki selgelt lahus hoida. Kõige tõsisem põhjus, mis võiks viia sõnasõjani erineva intellektuaalse temperamendiga psühholoogide vahel, võiks vist olla kondi suurus, mida ühiskond neile töö eest viskab. Hingeabikursusi korraldavad psüh-

holoogid saavad oma riituste eest enamasti rohkem raha ja ühiskonna tunnustust kui rangele teadustööle pühendunud ametivennad.

Jüri Alliku intrigeeriva pealkirjaga raamatu *Psühholoogia lihtsusest* (meenutagem aastatetaguseid käsiraamatuid *Raadio* — see on imelihtne, *Värviteleviioon* — see on peaaegu lihtne) varjatud moto on peidus selle ühes kommentaaris, kus lahatakse kriitiliselt maksiimi “Tervik on rohkem kui osade summa”. Allik põrmustab need naiivsed, kes arvavad, et vee molekul võiks olla kvalitatiivselt midagi enamast sellest, mis on ette määratud vesiniku ja hapniku aatomistruktuuridega. Ega vist olegi, küsimus on selles, kas me suudame kvantteooriast lähtudes arvutada ainete kõiki omadusi või tuleb meil luua uued, ehkki eeldatavasti kvantteooriaga sidusad teooriad keemilise sideme, lahuste, kolloidide jne tarvis. Juba elementaarsed bioloogilised struktuurid nagu biomembraanid ei ole supramolekulaarsete agregaatidena vaatamata suhteliselt monotoonsele koostisele ja molekulaarsele struktuurile *üheselt* määratletud neid moodustavate molekulide omadustega, s.t nende kirjeldamiseks tuleb juba kasutada kvantteooriast märgatavalt erinevat keelt, ehkki ideaaliks võib olla nende keelte loogiline sidustatus mingil metakeele tasandil.

Allik väidab veel, et kui lisaks “osadele” on veel midagi, siis ei saa see olla midagi muud kui veel üks “osa”, millest tervik koosneb. Seegi väide ei ole zenonlik apooria, vaid korrektne loogiline mõttekäik. Tundub, et James Mill, kes maksiimi tervikust lendu lasi, on tõesti patustanud. Maja osaks on lisaks tellistele ja tsemendile veel struktuur ehk chitusplaan. Kus see plaan on? Ah, kaustas arhitekti riulis. Toome plaani ära — nüüd on terviku puuduv osa meie käes. Aga miks ta meie käes on — see peaks ju nagu tervikus sisalduma? Mürime plaani maja sisse?

Küsimise korraks, mis on “tervik”. Suvel lendas mu telki rasvatihane. Püüdsin ta ettevaatlikult kinni, kuid tihane sai šoki ja suri mu peos. Surnud lindu vaadeldes võisin ikka veel öelda, et tegemist on rasvatihasega *Parus major* (liigi taksonoomilises kirjelduses ei ole midagi öeldud selle kohta, et kirjeldusele vastav tervikobjekt peab elus olema), vaatamata sellele, et füüsiliselt vigastamata lind oli kaotanud ilmselt oma olemise põhilise kvaliteedi. Minul on välja opereeritud pimesoole ussjätke, ilmselt võiksin kaotada veel mitmeid jäsemeid või siseelundeidki, ilma et keegi kahtlema hakkaks — see on ikka seesama Rein Kuresoo. Alles pärast teatud ajuosade kahjustumist või vaimuhaiguslikku isiksuse lõhenemist hakkaksid tuttavad sosistama, et mul on mõni mutter puudu või et Rein pole üldse enam see Rein. Kuni aga suudan säilitada ruumilise diskreetsuse ja homöostaasivõime, oleks mind ikka-

gi viisakas pidada vähemalt tervikorganismiks, ehkki mu muutumatult säiliv isikukood peaks meelde tuletama, et mind tuleks võtta teatava tervikobjektina ka sotsiaalsel tasemel. Samal moel kui "püstitasend", on ka "tervik" fiktsioon mingi osadest koosneva objekti piiritlemiseks teatud mõttelises situatsioonis ning ilmselt on "terviku" mõistega kergem teha metafoorseid kui loogilisi teisendusi. Sel juhul saavad ühtviisi petta nii need, kes usuvad, et tervik on rohkem kui osade summa, kui ka need, kes suudavad tõestada, et ei ole. Arvatavasti annab nii terviku mõistet kui ka eeltoodud maksiimi täpsustada, kuid tundub, et ka sel teel on raske vabaneda paradoksidest, mis on tuttavad argielust, kus haruldaste markide tervikseeria võib maksta rohkem üksikmarkide hindade summast, standardmööbli tervikkomplekt aga vähem kui iga sellesse kuuluv mööblitükk eraldi ostes. Tundub, et probleemile on lihtne lahendus: selleks et mõiste "tervik" oleks üheselt kasutatav, tuleb see täpselt defineerida. Kui me nüüd defineerime terviku kui millegi, mis on rohkem kui osade summa, siis põrkame Alliku osutatud vastuolule ja järelikult ei saa sellist definitsiooni anda. Kui aga defineerime terviku kui millegi, mis lihtsalt koosneb osadest, siis tekib küsimus, mida me sellise tervikuga peale hakkame.

Proovime huvi pärast defineerida mõistet "organism" — seda määratletakse tavaliselt ikka kui "diskreetset, orgaanilistest ühenditest koosnevat, homöostaatilist, autoreproduktiivset" jne. On selge, et homöostaatilisust ja autoreproduktiivsust me organismi koostisosadele nii lihtsalt pähe määrada ei saa. Arutus läheks õige pikaks ja siinkohal polegi ehk õige seda jätkata. Mäletan, kuidas üks endine matemaatik, nüüdne riigikogulane väitis, et ta suruks iga filoloogi poole tunniga nurka. Oskasin vaid vastu kosta, et poksija saaks temaga ehk ka viie minuti jooksul hakkama.

Seepärast tundub soov anda tervikukäsitlusele teaduslikku usutunnistust vormistades nii suurt kaalu natuke pentsik. See kreedo on väljendatud ka raamatu saatesõnas, kus vastasleerile (holistidele) on omistatud veel hämaruse- ja kontekstilembus. Ortodoksid (reduksionistid), kelle hulka ka Allik end arvab, kuuluvad teist tüüpi "lihtsameelsete hulka, kes tunnevad rõõmu, kui midagi segast [---] saab lihtsalt ära seletada".

Veidi lihtsameelsena mäletan Jüri Allikut, oma psühholoogiaõpetajat ülikoolipäevilt, tõepoolest. Alliku loengud olid väga huvitavad, kuid oma meelehärmiks magasin liberaalse õppejõu hommikutunnid sageli sisse ja pidin eksamiteks õppima viletsatest konspektidest. Oleksin tõenäoliselt ausalt vastates üsna kehva hinde saanud, kuid mul õnnestus jutt viia usuküsimustele — bioloogiliste protsesside matemaatilisele model-

leerimisele ja täppisteaduste rakendatavusele elunähtuste kirjeldamisel. Nii ei tulnudki Allikul pähe mu auklikke teadmisi kontrollida.

Nüüd, ligi viisteist aastat hiljem, kordab Allik oma vaimse eeskju Francis Cricki panegüürikas ikka, et “elu müsteeriumi mõistmiseks piisab, kui teada, millistest aatomitest need molekulid koosnevad ja mis jõud neid koos hoiavad”. Ja veel: “Kui kaob vastumeelsus redutseeriva lähenemise suhtes, siis ei erine aju kuigi palju pesumasinast.” Teaduslikke metafoore umbusaldav Allik on oma ratsionaalsuseiha lõpuks krooninud metafooriga masinast. Üks Alliku teisi suuri eeskujusid Endel Tulving ütleb ju ometi (Alliku tõlkes): “Probleem tekib vaid siis, kui keegi arvab, et füüsikaline lähenemine on olemuslikum, fundamentaalsem, mis pole midagi muud, kui raskesti väljasurev reduktsionistlik kontseptsioon.” Teadlase kuivkaal teadusmaailmas ei näigi väga oluliselt sõltuvat sellest, mida ta usub. Hinge (seda näib Allik uskuvat, vähemalt lk 8 väidab kahel korral selle enesel olevat), emotsioone ja mõistust masina epifenomeniks pidav psühholoog on igal juhul värskendavalt originaalne nähtus.

Olgu see kõrvalepõige andeks antud, tahtsin vaid rõhutada, et Jüri Allik näib täppisteaduste vastu tundvat religioosset kirge. Ta ise tunnistab oma vaimse arenguloo olevat ühe suure pagemise humanitaarse ebamäärasuse eest.

“Ainult suure kirega on võimalik teha suuri asju,” kirjutas 1980. aastatel raamatus *Emotsioonide psühholoogia* Aino Lunge. Kui viimane raamat valida (tõsi küll, väga suvaliselt) Alliku teaduslike kujunemisaastate Eesti psühholoogia taset esindavaks, siis on päris selge, et Allik on humanitaarse ebamäärasuse endast juba väga kaugele jätnud. Tasuks selja taha vaadata — võib-olla see ei jälitagi enam. Tekstid saaksid loomulikumad ja vabamad, kui neis poleks pidevat võitlust naiivpsühholoogia tontidega, kellest osa näib pealegi olevat Alliku enda fantaasiast eostatud. Introspektsioon on üks sellistest kollidest, kelle puhul tuleks nähtavasti esmalt määratleda tema võimaliku rakendatavuse piirid. Raamatu esimese loo esimene lause ütleb, et psühholoogia suurimaks vaenlaseks on eelarvamused. Valides vähem hingestatud metafoori — näiteks, et eelarvamused on teadusel risuks jalus, kaoks häiriv mulje, nagu oleks teadus midagi ristisõja taolist.

Kõige visamalt on teadlasel ilmselt risuks jalus eelarvamused, millesse ta ise kirglikult usub. Alliku loogika on terav, Allik ründab sageli “naiivseid”. Kui see kedagi heidutab, soovitän teksti varitsedes otsida vastust küsimusele — kas kasutab ta ründamiseks sedasama teravat loogikarelva? Allik hüpnoteerib sageli lugejat ratsionaalse täinaga ja raske on end mitte lasta kaasa tõmmata pikkadest säravalt loogilis-

test mõttekäikudest. Kuid äkki tekib tekstis käänupunkt, ja heausksele virutatakse usu nüia või metafoori kaikaga.

Jüri Allik on vaieldamatult Eestis tegutsevaist psühholoogidest väljapaistvaim. Ka tema popularisaatorivõimed ja viitsimine tegelda nii tšanamatu alaga väärivad suurt tunnustust. Jääb ainult loota, et ta essee-dekogu võrtsitav utreeritud reduktsionismikirg ei peleta huvilisi otsimast psühholoogiast seda, mida Allik ei otsi. Sellest rajast loobumine viiks vist wittgensteinlikku vaikimisse.

Rein Kuresoo

KUIDAS LIHTSAID ASJU KEERULISEKS AJADA JA SIIS JÄLLE LIHTSAKS TAGASI TEHA

Jüri Allik. *Psühholoogia lihtsusest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. 248 lk.

Psühholoogia on teema, mida paljud arvavad suuremal või vähemal määral tundvat. Eks see võibki nii tunduda — igäühel meist on psüühika, ju me siis teame, kuidas see töötab. Kui eneseanalüüsist enesekindluse tagamiseks ei piisa, saab julgust igasugustest ajalehtedest-ajakirjadest, mis lahkesti aitavad “ennast tundma õppida”. Et meelelahutusveergudel esitatavad testikesed näitavad enamasti just seda, mida enda kohta niigi teame või arvame teadvat, siis koguneb parasjagu juurde ka enesekindlust, et iseennast heaks psühholoogiks pidada.

Nüüd on eesti keeles ilmunud originaalne raamat, mille läbilugemine võiks psühholoogia vähesest tundmisest toetatud enesekindlust väheke hajutada. Eestis töötavatest psühholoogidest teadusmaailmas kõige tuntum, Tartu ülikooli psühholoogiaprofessor Jüri Allik, on kirjutanud raamatu, mis püüab psühholoogiast ka tavateadvuse jaoks teha teaduse. Raamatu tagakaanelt saame teada: “Psühholoogia saab mõõta oma edusamme selle kaugusega, millega ta on suutnud minna eemale inimese tavakujutlusest.” Jüri Alliku raamat teeb isegi enam. Ta esitab inimese vaimu ja mõistuse kohta küsimusi, mida erihariduseta inimene endalt tõenäoliselt küsinud pole. Näiteks raamatu esimeses peatükis esitatakse nägemise mehhanismide kohta küsimusi, millega enamik inimesi pole ennast kunagi eriti vaevanud. Kuidas silmapõhjas tagurpidi keeratud

kujutis jälle õigeks pööratakse? Kas üldse on vajadust rääkida kujutise "õigekspööramisest"? Kuidas silmapõhja lapikust pildist kolmemõõtmelise ruumi nägemine kokku pannakse? Kuidas tajutakse nägemises asju ja nende omadusi, mida ei saagi asjade omaduseks pidada (näiteks värv)? Need on väga õelalt esitatud küsimused, sest tavakujutlus psühholoogiast kipub psühholoogia teemadeks pidama inimese hingeomadusi, inimsuhteid, kutsevalikut, perekonnaprobleeme, vahel harva ka vaimseid võimeid või kooliedukust. Kuid psühholoogial polekski nagu eriti pistmist sellega, kuidas klotsi või maja kolmemõõtmelisena tajutakse. Mõistagi ei tohiks sellist teemat üldse psühholoogiaks pidada.

Edasi läheb asi veel hullemaks. Järgmiseks teemaks on metafoor. Mullegi räägiti koolis metafoorist. Aga seda mitte psühholoogias (mis koolis õpetatu järgi otsustades tegeles inimsuhete, kutsevaliku ja perekonnaprobleemidega), vaid hoopis emakeele tunnis. Pealegi kasutab Allik metafoori käsitlemisel imelikke mõisteid nagu "loomulikud kategooriad", kõneleb kaardi kaotanud turistidest, tunnuste kimpudest ja kõigele krooniks kirjutab veel mingi valemi (lk 55), mis aitab meil mõista lauset "Kuulutustulbad on nagu soolatüükad".

Ka ülejäänud teemad, mida raamat käsitleb, on päris kaugel sellest, mida tavakujutluses psühholoogiaks peetakse. Keeleteaduse paradigma nihe, värvitaju ja värvide nimetused, teadus inimestel ja loomadel, inimestest. Olukorda näivad esmapilgul leevendavat kaks peatükki, millest üks on pühendatud unenägudele ja teine emotsioonidele. Ometi ka midagi, millega ilmselt need päris tõelised psühholoogid tegelevad. Kuid oh häda, ka need peatükid sisaldavad veidraid asju. Unenägude peatükis ei räägita sugugi ainult sellest, et surma nägemine tähendab ilmamuutust ja kurgi nägemine lapseootel naisele poja sündi. Veelgi enam, leheküljelt 80 saame teada, et see kõik on "naaiivne unenägude seletus". Palju paremini ei lähe ka Freudi teoorial, mis polegi õieti unenägude teooria, või vähemalt pole see teooria ise päris õige. Edasi räägib Allik keerulisi võõrsõnu kasutades mingitest tuumadest, lainetest ja igasugustest ainetest, mis kellegi ajus olevat leitud, ja lõpuks läheb hoopis rappa ning muudab teemat. Kõneleb õppimisest, unustamisest ja kultuurist.

Emotsioonide käsitlemisega on lugu sama halb kui unenägudegagi. Meie kõigi suurtest, unikaalsetest ja kordumatutest tunnetest kõnelemise asemel räägitakse sõnavarast, millega tehakse mingit faktoranalüüsi ja pilte, kus sõnadest saavad numbritega mullikesed.

Jüri Allik on pannud oma raamatu pealkirjaks *Psühholoogia lihtsusest*. Olles kõigepealt tekitanud suure segaduse ja esitanud psühholoogiavõhikule hulga ootamatuid küsimusi, püüab autor neile küsimustele vastata. Ja vastata keeles, mis on ka tavalugejale mõistetav.

Üldjoontes raamat selle eesmärgi ka täidab. Kuigi teemade käsitus pole päris ajaviitelektüür, tundub, et enamik ideid, millest kirjutatakse, on arusaadavalt esitatud. Tõsi küll, võin siinkohal "tavalugejat" oma psühholoogihariduse tõttu veidi üle hinnata.

Ammu pole eesti keeles ilmunud raamatut, mis käsitleks tänapäeva psühholoogia nii erinevaid teemasid erihariduseta lugejale arusaadavas vormis. See lubab edasi anda sõnumi: kaasaegne teaduslik psühholoogia erineb oluliselt psühholoogia tavakujutlusest ja tegeleb äärmiselt erinevate teemade ja küsimustega. Kusjuures psühholoogia enamasti ei tegele nende teemadega, mida tavakujutluses esmajoones psühholoogiaga seotakse. Selle sõnumi tähtsuse juurde tulen allpool tagasi.

Kui otsida *Psühholoogia lihtsuse* juures olulisi puudujääke, siis ei paista need olevat mitte selles osas, mis raamatu sees, vaid selles, mida selles raamatus pole. Tänapäeva teaduslik psühholoogia sisaldab mitme suurusjärgu võrra rohkem teemasid, kui on käsitletud Alliku raamatus. Eesti keeles pole enamikku neist kunagi käsitletud. Nüüd oleme teada saanud, et niisugused teemad võivad olemas olla.

Mõistagi ei pea Jüri Alliku kogu eestikeelse psühholoogiakirjanduse puudulikkuse eest vastutama. Kuid ühe olulise küsimuse võiks see raamat küll üles tõsta. *Psühholoogia lihtsusest* kannab muu hulgas sõnumit, et psühholoogia on väga mitmekülgne ja arenenud teadus. Eesti haridussüsteem püüab seda teadmist hoolega varjata. Põhikoolis ja gümnaasiumis käsitletakse põhjalikult füüsikat, keemiat, bioloogiat ja mitmeid teisi teadusi. Psühholoogiale leiti selles süsteemis alles hiljuti tilluke koht. Alliku raamat peaks olema piisav kinnituseks, et mannetult koostatud ainekava alusel paarikümne tunni jooksul ei ole võimalik psühholoogiat piisava sügavusega käsitleda. Oleks tegemist ühiskonnamõju poolest perifeerse teadusega, poleks sellest olulist häda. Kuid psühholoogia on enamasti arenenud ühiskondades enamasti väga olulise rakendusliku väärtusega ja majanduslikult üliefektiivne teadus. Praegu ei oska Eesti ühiskond psühholoogiateadust õpetada ega kasutada.

Aaro Toomela

VÄITLUS

Enn Sarv. "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühilevaade." — Akadeemia, 1998, nr 8, lk 1612—1619.

Külli Niidassoo:

Pool sajandit tagasi Eestis toimunud sündmuste reprodutseerimine on vajalik eeskätt mõistagi meie oma rahva, aga küllap ka muu maailma ajaloolise mälu korrastamiseks. Teise maailmasõja keeristorm tõi kaasa saatuslikke tagajärgi paljude inimeste, aga ka tervete rahvaste ja riikide jaoks. Sel ajal sai võõrvõimudele osutatud poliitilise vastupanu kehastuseks Eesti Vabariigi Rahvuskomitee, mille aktiivsemate liikmete tegutsemispüüded ulatuvad Nõukogude okupatsiooni esimesse aastasse. Sakslaste sissetungi järel jäid võitlust omariikluse idee eest jätkama need vähesed, kes olid pääsenud punase terrori eest.

Allakirjutanu seisab antud teema uurijana kaugel sündmuste ajalist tegelikkusest. Enn Sarv oli aga nendes osaleja. Aeg teeb siiski oma töö ja nõnda on mitme Eesti Vabariigi Rahvuskomitee tegevust käsitleva kirjutise vahel tekkinud vastuolud. Seepärast tahaksin siinkohal teha mõningad täpsustused, toetudes materjalidele, mida säilitatakse Eesti Riigiarhiivi Filiaali (ERAF) KGB uurimistoimikute fondides. Et praeguse uurimisseisuga on Saksa okupatsiooni aastad 1941–1944 meie lähiajaloo üks enim unarusse jäänud perioode, siis tahaks hellitada lootust, et täiendusi tuleb edaspidi veelgi. Ja kindel on — mida erinevatelt lähtepunktidelt probleemidele lähenetakse, seda enam võib oodata, et lõpuks jõutakse võimalikult tõepärase tervikpildini.

Oma kirjutises nimetab E. Sarv vaid üksikuid nimesid, väites, et mitmel juhul ei ole ta kindel isikute tegelikus osavõtus. Sellest on kahju. Sündmused on kirjas, kuid jääb teadmata, kes seisid nende taga. Pealegi ei ole praegu ju enam vaja kirjutada ajalugu nii, nagu seda olid sunnitud kaua aega tegema pagulased, kes ei julgenud oma kirjatöös nimetada kodumaale jäänud võitluskaaslaste nimesid. Samas võib aru saada, et autori eesmärgiks polegi olnud nimede ning daatumitega varustatud kroonika kirjutamine. Isikute tähtsuse rõhutamiseks võib teha siiski järgmise vahemärkuse. Okupatsiooni tingimustes ja enamasti sõprade omavahelistest kooskäimistest võrsunud ühesuguse meelsuse ja põhimõtete ringkondi ei saa nimetada organisatsioonideks selle sõ-

na tõsisel mõttes. EVRKl olid sidemed pigem teatud usaldusväärseks tunnustatud isikutega erinevatest rahvuslikest gruppidest kui kindlaks kujunenud organisatsioonidega.

Laias laastus võib EVRK tegevust vaadata kahes järgus. Kõigepealt tema kujunemisajast kuni 1944. a aprillis toimunud rahvuslaste arreteerimiseni ning siis alates juulikuust, kui komitee hakkas taas korrapäraselt koos käima, kuni Eesti Vabariigi valitsuse väljakuulutamiseni. Alljärgnevalt on arhiividokumentidele toetudes peatunud esimesel perioodil.

E. Sarv nimetab rahvusliku liikumise tähtsamaid tugipunkte. Kõigepealt tekkisid põrandaalused rühmitused Tartus. Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmete baasil kujunenud rühm sai hiljem aluseks mitmele eraldi tegutsevale grupile. EVRKga otsesemalt seotud oli Lembit Kriisa juhitud Tartu SD 3. (s.o informatsiooniosakonna) töötajate grupp. E. Sarv sai selle grupiga kontakti 1943. a lõpul Ernst Kulli vahendusel (ERAF, f 130, s 7782, k 3, l 107). Teine illegaalne rahvuslik rühmitus Tartus loodi *Postimehe* toimetuse töötajate seas. Õieti tegutses küllaltki tihedas omavahelises läbikäimises kolm eraldi gruppi, juhtideks Eerik Laid, Valter Niilus ja Leo Nõges (Eesti Riigiarhiiv = ERA, f 4365, n 1, s 3, l 37). 1943. a suvel avastati nende põrandaalune tegevus julgeolekupolitsei poolt. Osa liikmeid arreteeriti, osal õnnestus Soome põgeneda. Tartus jäi edaspidi koos käima üliõpilasselts Liivika liikmete rühmitus (sellesse kuulusid V. Niilus ja mitmed tema kaasvõitlejad). Kolmanda grupina on nimetatud Saksa ja Soome luures teeninud noormeeste rühmitust, kus peaorganiseerijaiks olid Toomas Hellat ja Leo Talgre. Nende eelseks oli, et nad võisid kasutada vabadusi ning võimalusi, mida pakkus teenimine Saksa luures — Cellariuse büroos. T. Hellatil olid pealegi sidemed peaaegu kõigi põrandaaluste gruppide esindajatega, sest tal oli väga laialdane suhtlusringkond Eesti ühiskonnas juba tänu oma perekonnatuvustele. Et nii Hellat kui Talgre kuulusid üliõpilasseltsi Põhjala, siis nende kaudu toimus side "Haukka" meeste ja grupi Tallinnas elanud ning samuti Põhjalasse kuulunud poliitikategelaste vahel (ERAF, f 129, s 24585, k 1, l 192; f 129, s 13850, l 43p–45). Illegaalne väljaanne "Vaba Eesti", mis ilmus üsna pidevalt 1942. a lõpust kuni 1944. a märtsini, ühtekokku 14 numbrit, ei olnud nende inimeste kirjutatud. Seda andis välja 1942. a lõpul ETKs (Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisus) moodustatud põrandaalune grupp nimega Vaba Eesti Võitlusrinne (ERAF, f 130, s 9847, k 1, l 169p–170).

1942. a alguseks oli toimunud otsustav murrang rahva meelsuses. Rahulolematuse kutsusid esile mitmed uue valitsuskorra sisseseadmise aktid, millest võis selgelt näha kohaliku elanikkonna asetamist koloniseeritud maa rahva seisundisse. Valitsuse ja majanduselu juhtpositi-

sioonid läksid Saksamaalt tulnud nn pseudoeestlastele ja riigisakslastele. Okupatsioonivõimud väljendasid jäigalt eitavat suhtumist Eesti oma rahvusliku armee rajamise mõttesse. Nõukogude poolt riigistatud eraomandi tagasiandmisega viivitati. Eelkõige näitasid aga sakslastele antavad erioigused (kõrgemad palgad, suuremad toiduratsioonid), et vaevalt võib loota, et pärast sõja lõppu samale ideoloogiale rajatud riigis tunnustataks eestlaste suveräänsuse püüdlusi.

Natsipropagandast väsinuna ja Saksa julgeolekupolitsei poolt kahtlustatuna põgenesid Soome ja Rootsi mitmed põrandaaluse tegevusega seotud isikud. Dokumentidest ei leia andmeid, et nad oleksid olnud konkreetsetel kellegi poolt lähetatud. 1942. a lõpul sattus Tartu SD töötajate kaudu rahvuslaste kätte nimekiri 20 nn anglofiilse meelsusega isiku kohta, kus teiste hulgas seisid Jaan Otsa ja Ants Orase nimi. Neid hoiatati ja nad põgenesid Rootsi (ERAF, f 130, s 13772, l 18p). Sama teed pidi järgnesid neile Hans Ronimois, Ilmar Mikiver, Ilmar Laaban jt. Soome põgenesid Heinrich Mark, Eerik Laid, Arvo Mägi, Rudolf Saago jt.

Augustis-septembris 1943 hakkas Sarv organiseerima informatsiooni kogumiseks agentuurvõrku (ERAF, f 130, s 7782, k 1, l 69). Juba varem, aasta algul, oli E. Kullil loodud kontakt Kaarel Liidaku, Oskar Mäni, Artur Ekbaumiga. 1943. a lõpuks liitusid tolle grupiga veel Johannes Pikkov ja Johannes Sikkar (ERAF, f 129, s 4325, k 2, l 47). Kull kinnitab, et 1943. a sügisest peale eksisteeris juba organisatsiooniline keskus, kus otsustati ühendada kõik vastupanuliikumisgrupid ja -voolud (ERAF, f 129, s 4325, k 2, l 92). Peamiseks tegevuseks kujunes passiivse vastupanu organiseerimine okupatsioonivõimudele, s.t rahva hulgas sakslaste tõeliste kavatsuste selgitamine ja iseseisvuse idee levitamine lendlehtede abil ning emigratsioonis tegutsejatele kohapealsest olukorrast informatsiooni saatmine. 1943. a lõpul levitati lendlehte "Vabadusvõitlus", kus kinnitati, et sakslastel kui okupantidel ei ole mingit õigust mobilisatsiooni välja kuulutada ning sellele käsule allumine tähendab loobumist Eesti omariikluse taastamise nõudest. (ERAF, f 130, s 7782, k 3, l 160). Kuigi allkirjutanu ei ole seda lendlehte oma silmaga näinud, võib pidada väheusutavaks, et see oli allkirjastatud komitee poolt. Muidu oleks see asjaolu arvatavasti leidnud märkimist teiste osaliste tunnistustes.

1944. a algul olid Eesti poliitikute ringkondade vahelised lahkkelid teravnemad, eelkõige väljendus see erinevas suhtumises okupatsioonirežiimi ettevõtmistesse. Jüri Uluotsa kutsel tuli veebruari algul kokku erakondade esindajate nõupidamine, kus otsustati keelduda mobilisatsioonile ühise toetava deklaratsiooni avaldamisest, kuid nõustuti, et

J. Uluots esineb kõnega raadios enda nimel. Illegaalsete vastupanuliikumisgruppide hulgas oli sel ajal kujunenud arvamus, et professor Uluotsa ümber on koondunud need poliitikud, kes kalduvad Saksa nõudmistesse suhtuma liiga järeleandlikult. Seepärast ei peetud ka viimast Eesti Vabariigi peaministrit illegaalse rahvuslikku liikumise juhi kohale sobivaks isikuks (ERAF, f 130, s 7782, k 3, l 131p–132). E. Kull kohtus J. Uluotsaga ja tegi talle ettepaneku loobuda esinemisest mobilisatsiooni kasuks. Peaminister jäi endale kindlaks, rõhutades, et eestlased peavad näitama otsustavat tahet võidelda kodumaa eest ning koos sakslastega astuma välja oma maa piiride kaitseks (ERAF, f 130, s 7782, k 2, l 43).

E. Kulli initsiatiivil tuli märtsis kokku erakondade esindajate ja vastupanugruppide liikmete koosolek, kus otsustati moodustada koordineeriv poliitiline keskus. Nimetati see Eesti Vabariigi Rahvuskomiteeks. K. Liidak, kes valiti EVRK esimeheks, oli pakkunud kolme nimevarianti: Eesti Rahvuslik Kesknõukogu, Eesti Päästekomitee ja Eesti Vabariigi Rahvuskomitee. Et koosolijad arvasid, et nad ei ole õigustatud täievoliliselt esindama oma erakondi, mille restaureerimine oli alles alanud ja seega ei saa loodav organisatsioon olla rahvuslike organite poolt valitud, siis peeti kõige sobivamaks viimast nimetust (ERAF, f 130, s 9847, k 1, l 178p). Juhan Reigo andmetel ei osalenud Juhan Kaarlimäe, kes otsustati komiteesse kutsuda peaministri usaldusmehena, koosolekutel enne aprilli arreteerimisi, samuti ei nimeta teda osavõtnute hulgas E. Kull. J. Uluotsaga konsulteerimas käinud O. Mänd teatas järgneval EVRK nõupidamisel, et peaminister oli põhimõtteliselt nõus illegaalselt tegutseva rahvusliku keskuse loomisega, kuid pidas otstarbekaks, et komitee loodaks ainult erakondade baasil. Seepärast arvas ta, et oleks kiiremas korras vaja taas elustada erakondade keskorganid, mis võiksid valida Rahvuskomiteesse oma esindajad (ERAF, f 130, s 9847, k 1, l 135).

1944. a kevadel toimus Riias kaks Baltimaade põrandaaluste rahvuslike tegelaste nõupidamist. Nii Eesti kui Läti esindajad hindasid oma maa vastupanuliikumist alles organiseerumistaadiumis olevat (ERAF, f 130, s 7782, k 2, l 50–51) ja küllap innustasid nad mõlemad teineteist vastastikku otsustavamalt tegutsema. See koostöö oleks võinud kujuneda üsnagi tulemusrikkaks, kui 1944. a aprilli arreteerimised poleks kriipsu peale tõmmanud.

Põhimõtteliselt võib nõustuda E. Sarvega, et “vangistatute ülekuulamisprotokollides on tegelikkust tublisti moonutatud”. Mõned uurijad olid võimelised väheste faktide või isegi isiklike väidete najal üles ehitama tihtilugu lausa uskumatuid lugusid. Juhuslikud sõnad, tavalised sõprade kohtumised said aluseks süüdistustele kõige rängemas

“nõukogudevastases kontrrevolutsioonilises tegevuses”. EVRK kohta andmeid kogudes peab arvestama, et see organisatsioon tegutses Saksa okupatsiooni ajal põranda all pidevas arreteerimisohus ja seetõttu püüti igati hoida ranget konspiratsiooni. Ülekuulamisprotokollides võib kohata komitee liikmete mitmeid omapoolseid hinnanguid ning arvamusi Rahvuskomitee sammude suhtes, millest ülekuulatavad ei olnud ise mitte just kõige paremini informeeritud. Juurdlusmaterjalide ajalooallikana kasutamisel räägivad ometi nende kasuks mitmed asjaolud. Tunnistused sündmuste kohta on antud suhteliselt väikese ajadistantsiga. On säilinud ka kaebealuste omakäelisi üleskirjutusi, kus autor võis loomulikult esitada talle teadaolevaid tõsiasi oma suva järgi, aga samas pidi ta sel juhul arvestama, et mahasalatud või vassitud fakte võib uurija korrigeerida teiste arreteeritute tunnistuste abil. Ajaloo kirjutamine eeldab meieni jõudnud andmete võrdlemist ja selleks tuleb püüda säilinud katked (nii mälestused kui dokumendid) kokku siduda.

EDITORIAL NOTE

We start our present issue with a reprint of "The evolvement of Estonian independence" (1935) by Artur-Tõeleid Kliimann (1899–1941). By this, we also celebrate the 81st anniversary of the Republic of Estonia and the centenary of the dignified scholar. The reprint is accompanied by an overview of Artur-Tõeleid Kliimann's life and work by the jurist Peeter Järvelaid.

Swedish communities in Estonia emerged in the 13th-14th centuries mainly on the western and north-western coast and the islands. Since the 17th century the Estonian Swedes have been particularly receptive to various religious movements, and from their areas the movements of religious awakening have also spread among the Estonians. The Swedes of Noarootsi and Vormsi parishes did missionary work among the Estonians of Läänemaa county both on the western part of the mainland and on the islands. The Swedes' cooperation with their Estonian fellow believers contributed to breaking the cultural and language barriers between the two nations. At that, particularly the inhabitants of Vormsi Island, due to their geographical and linguistic isolation, retained a notable idiosyncrasy in their religious life as well. The island of Vormsi became a peculiar centre of religious life in Läänemaa county where various religious movements initiated by Germans, Russians, Estonians and Swedish Swedes found original interpretation. The study by Jaanus Plaat, curator of the Estonian National Museum, sheds light on the religious movements in Vormsi from 1740–1990.

Thereafter we publish Farbrice Pataut's interview with an eminent British analytical philosopher Michael Dummett.

One of the central issues in our present-day society is the problem of substantiation. While moving along the chain of logical reasoning in order to ascertain the truthfulness of a standpoint,

we sooner or later reach the main problem: what is the actual relation between our statements and the actual world we live in? Alexander Veingold, a physicist and chess master of international category, has given the following definition as a starting point for his article: "Reality consists of three worlds in mutual interaction: the physical world (W1), humankind (W2) and the world of models (W3), the originals of which are various objects and phenomena of the reality." As W3 contains very different models of the same objects and phenomena of reality, then, according to the "Ockham's razor", we should concentrate our attention first of all on such models which, from their unified methodological positions, are able to embrace the whole reality as a unitary and indivisible entity. The author calls such models which claim to possess the maximum level of generality S-models (from the word 'searchlight'). The construction which has been set up on the basis of the concept of *Homo modelus* with the help of natural language and with the language of the newest generally recognised S-model is called "Metamodelling". As metamodelling embraces the whole reality and includes the newest universally recognised S-model as its organic constituent, we can treat metamodelling as a new, specific S-model which can claim to acquire the status of the most adequate S-model. At the present moment, the author considers the concept of self-organisation the newest universally recognised S-model. This concept is connected with studying the physics of non-equilibrium processes occurring in dissipative structures (Prigogine's S-model). Finally, relying on this model, the author draws some practical conclusions for the structural make-up of society and hierarchy of values.

In the belles-lettres section we publish a few fragments of thought by the Estonian artist Olev Subbi.

We sometimes speak about woodchopping today, heedless of the obvious archaism in our talk. This is a firm proof that the saw is a relatively new tool for felling timber. Toivo Meikar, acting dean of the Faculty of Forestry at the Estonian Agricultural Academy, and silviculturist Teet Nurk write about the history of sawing and the advancement of the tool. The years 1840-1960 were the era of the handsaw; only after that usable power saws

began to appear. Until that time, the handsaw remained the main instrument for timber cutting.

Nowadays historical and geological research apply several methods of dating which originate in natural science. In the plant kingdom, first of all the tree trunk with its annual rings of growth can be used as a registering structure. Associate Professor Alar Läänelaid from the Institute of Botany and Ecology at Tartu University describes the application of annual rings for studying the history of buildings, which has yielded good results in this century. He describes at greater length how the churches of Estonia have been studied by the dendrochronological method.

Canada's constitution specifies three categories of aboriginal peoples or first nations: Indian, Métis and Inuit. The article by Ilmar Anvelt, lecturer at the Department of English, the University of Tartu, speaks about the latter. The Inuit are believed to have arrived in Canada from Asia about 4,500 years ago. They are most closely related to other Arctic Mongoloids, such as the Chukchi of Siberia. There are almost 100,000 Inuit in the world, besides Canada also in Greenland, Alaska and Chukotka. In 1991, the Canadian government agreed to create a new, Inuit-controlled, territory of land taken from the east and north of the Northwest Territories. The new territory—Nunavut—will cover an area three times as big as Ukraine or four times as big as France. Nunavut will become Canada's third official territory on 1 April, this year.

In the section of book reviews Viktor Niitsoo, a member of the Estonian Parliament, examines a book by Romuald J. Misiunas and Rein Taagepera on the Baltic states under the Soviet occupation. Psychiatrist and writer Vaino Vahing analyses Lembit Auväär's textbook of legal sexology. Rein Kuresoo and Aaro Toomela sift the collection of essays by Jüri Allik, professor of psychology at the University of Tartu.

In the section of discussions archivist Külli Niidassoo argues with Enn Sarv on his treatment of the National Committee of the Republic of Estonia (1943–1944).

We end the issue with Part III of the commented stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia.

Religion in Vormsi: Religious movements among the Estonian Swedes and Estonians in Vormsi Island from the 1740s to the 1990s

Jaanus Plaad

From the 16th century, Estonia has been a predominantly Lutheran country. The Lutheran Church held a particularly influential position in Estonian society until 1940. Nevertheless, after the 1740s several religious movements conflicting with the established Lutheran Church have occasionally emerged in Estonia, and, after the 1880s, various alternative Protestant congregations sprang up and developed into a considerable power alongside the Lutheran Church and the Orthodox Church—the latter began to win wider support in the 19th century. The new Protestant confessions got the opportunities for free development only under the Republic of Estonia in 1918–1940, and gathered new momentum again after the collapse of the Soviet power in Estonia, from the end of the 1980s onward.

Throughout the period under discussion, the main hubs of the new religious movements have been in the coastal areas of West Estonia and on the islands, inhabited up to World War II not only by Estonians but also by the community of the Estonian Swedes. The article discusses the religious move-

ments among the Estonian Swedes of the Vormsi parish in Läänemaa county.

More serious religious awakening among the Estonian Swedes began with the advent of the Moravian movement in Estonia which spread widely in the 1740s and gained also support among the Swedes of Vormsi.

The Moravian congregations remained within the Lutheran Church. The first sectarian Protestant denominations came into being together with another new religious movements—the 'Awakening of Läänemaa' which began in 1873 with the arrival of two Swedish missionaries, T. E. Thorén and L. J. Österblom. The latter began to work as a schoolteacher in Vormsi, and, due to his active preaching, new religious awakening began to spread among the Estonian Swedes and, soon after, among the Estonians, too.

The official Lutheran pastors grew extremely hostile toward the movement as soon as the converts began to secede from the church, which first happened in 1880 in Vormsi. As the persecution by the authorities grew more vigorous, the movement in Vormsi dispersed into several factions: converts organized the Free and Baptist congregations, and many accepted the Greek Orthodox faith in the 1880s. Religious life outside the Lutheran Church in Vormsi remained active also during the Es-

tonian Republic in the 1920s and 1930s.

From the year 1940 onward, however, the whole religious life of Estonia underwent a major change in connection with political events. In 1944, nearly all the Estonian Swedes left Läänemaa for Sweden and the Swedish congregations in Estonia ceased to be. After the re-occupation of Estonia by the USSR, according to the directive of 1945, the congregations existing in Estonia had to be registered; registration could be applied for by

at least 20 grown-up congregation members, and permission to act was granted only to congregations which had a minister. In Vormsi, only the Baptist and Orthodox congregations were registered, but the Orthodox congregation was soon closed (in 1951). The Lutheran congregation was not registered and was re-opened in Vormsi as late as in 1990. The article also discusses the possible reasons of the religious movements in Vormsi and their influence on the popular culture of the Estonian Swedes.

EK(b)P KESKKOMITEE
VIII PLEENUMI
STENOGRAMM

Tõlkinud Mart Arold

III

Juhataja sm KUUSIK:

Sõna on sm MATUSSEVITŠIL¹² — EK(b)P KK Administratiivosakonna instruktoril.

Sm MATUSSEVITŠ:

Kallid seltsimehed! Ma pole kunagi pleenumitel esinenud ja loomulikult tunnen nüüd hirmu ja kohmetust, kuid ma palun minusse mitte karmilt suhtuda. Ma räägin nii, nagu tunnen ja oskan, nagu käsib mul seda teha parteiline südametunnistus. Üle nelja aasta olen ma oodanud seda helget momenti, kus ma avalikult ja täiel häälel saan öelda tõde otse näkku ning mul on õigus avada parteiline tuli meie organisatsioonis valitseva korralageduse pihta.

Sügava rahuldustundega sain ma teada ÜK(b)P KK otsusest. Kartes kaotada ainsatki sõna, kuulasin ma ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko esinemist. See otsus on väga õige ja õigeaegne. See avab teravalt ja sügavalt tõsised puudujäägid EK(b)P KK ning KK sekretäri sm Karotamme töös.

Sellelt tribüünilt esinedes tahan ma öelda kogu hingest tuliseid ja südamlikke tänusõnu meie partei KKle ja meie kallile juhile ja õpetajale suurele Stalinile selle isaliku hoolitsuse eest, mida nad osutavad meile — Eestimaa bolševike organisatsioonile.

Pärast seda otsust uhkas meie läppunud õhkkonda voog kevadiselt värsket õhku, saabus kevad. Jää on juba tumedaks tõmbunud ja murdunud, kuid ta pole veel liikuma hakanud, me peame ta lõhkama parteilise kriitika ägeda tulega.

Mulle ei meeldinud sm Karotamme esinemine. Ta püüdis hiilida kõrvale vastutusest selle korralageduse eest, mida ta oma igapäevase tööga on tekkida lasknud. Milles on tema vigade juur? Mulle näib, et sm Karotamme kui poliitilise juhi ebaküpsus seisneb selles, et ta pole veel lõpuni vabanenud temas endas peituvast väikekodanlikust sopast.

¹²MATUSSEVITŠ, Aleksandr (1910–?). Sündis Peterburis, KP liige 1932. Õppis Leningradi juriidilises instituudis 1935–1939. NKVD uurija Leningradi sõjaväeringkonna eriosakonnas 1939–1941, Leningradi oblasti UVD 3. osakonna vanemuurija 1941, vanemuurija Leningradi rinde 22. kindlustusrajooni eriosakonnas 1941–1942, vanemuurija Leningradi rinde 23. armee eriosakonnas 1942–1943, 23. armee vastu luure SMERŠi ja spetslaagri nr 0316 uurimisosakonna ülem (major) 1943–1945, EK(b)P KK kaadriosakonna instruktor 1945–1950. Aprillis 1950 palus end vabastada EK(b)P KK administratiivosakonna instruktoriga omal soovil ja luba Eestist lahkuda. Komandeeriti Valgevene K(b)P käsutusse.

Tema viga seisneb selles, et ta suhtub meie partei joonde mingilt sotsiaaldemokraatlikult positsioonilt. Teiselt poolt tundis ta oma täielikku karistamatust. Siin käis terve hulk esindajaid: oli sm Kislini komisjon, oli sm Rjazanovi komisjon, mitu korda käis sm Ahmatov. Kuid Karotammel õnnestus kogu aeg vee peale jääda ning sm Karotamm veendus oma karistamatuses, ta pidas ennast Eesti- ja Liivimaa kindralkuberneriiks. Selles ongi sm Karotamme vigade ja poliitiliste kõrvalekaldumiste juured. Sm Karotamm ümbritses end inimestega, kes seisavad temast madalamal nii töökogemuste kui ka poliitilise silmaringi ja üldise arengu poolest. Ta ümbritses end inimestega, kes täitsid vastuvaidlematult tema mis tahes korraldusi, sest nad kartsid teda, nad kartsid oma koha ja heaolu pärast. Nimetame neid. Need on KK sekretär Kuusik ja KK endine sekretär Kuzmin. Nad on sm Karotamme kuulekad suvoodrid, kes viisid läbi tema liini. Sm Kuzmin püüdis seejuures ajada mingisugust keskmist joont, ta püüdis istuda kahe tooli vahel. Ühelt poolt toetas ta igati sm Karotamme liini, teiselt poolt jällegi püüdis meeldida siin käinud ÜK(b)P KK aparadi töötajatele.

Sm Karotamm ei talunud põrmugi kriitikat, ta kartis seda. Kord EK(b)P KKs esinedes ma ütlesin, et sm Karotamm on end lahti rebinud partei-aparaadist, ei võta jutule, tema juurde on raske pääseda. Seejuures ma ütlesin, et meil on osalise amnestia komisjon, mis amnesteerib, vabandage väljenduse pärast, igasuguseid tõpraid. Sm Karotamm katkestas mind ja ütles, et ma olevat nagu ühe ukraina kirjaniku tegelane. Käivat märkmikuga ringi, kirjutavat üles, kes mida ütleb, ning otsivat seejuures tunnistajaid, et oleks rohkem inimesi. Ma vastasin teravalt, et ma ei ole mitte kirjanduslik tegelane, vaid parteitöötaja ning räägin nendest korralagedustest, mis aset leiavad.

Teine fakt kriitika toorest mahasurumisest. Kord parteikoosolekul süütul põhjusel esinedes ütlesin ma, et meie "õukondlikus olukorras" nähakse mis tahes kriitikas rüvetamist, mis on suunatud sekretäri ja teiste vastutavate töötajate autoriteedi kahandamisele. Ma rääkisin ühest suurest kelmist, endisest KK rahandus-majandussektori juhatajast Givast, kes KK aparadist minema kihutati. Presiidiumis istuv sm Karotamm hüüdis kõvasti: "Seltsimees Giva, kas see on õige?" Ta küsib sellelt, keda kritiseeritakse, aga mitte sellelt, kes kritiseerib.

Kolmas fakt. Kord esinesin ma parteikoosolekul. See oli minu esimene esinemine, kui ma rääkisin sellest, et meil tuleb ette korralagedust. Kuid kaadrisekretär Kuzmin solvus minu peale sm Karotamme pärast ning olles kaotanud parteilise vastustunde, ütles mulle kaadriosakonna operatiivnõupidamisel kõigi töötajate juuresolekul: "Sm Matussevitš, ma võtan selle asja printsiipsaalselt üles, seda ma ei jäta, küll ma teile

näitan.” Ta käskis mul järgmisel hommikul kell 10 hommikul enda juurde ilmuda. Ma läksin, kuid sm Kuzmin mõistis, et mind pole kerge hirmutada, et mul on faktid. Ma esitasin need, kuid mingeid järeldusi ta nendest ei teinud. Mind võidi kiusama hakata, kuid KK aparaadist minema ajada ei saadud, sest ma töötasin hästi; mind lihtsalt kardeti minema ajada, sest selle eest oleks tulnud vastust anda.

Lubage nüüd rääkida muudest, teisejärgulistest isikutest. Sm Karotamm, mulle on arusaamatu teie jutt sellest “armsast naljamehest” Allikust. Miks ta ei naljata muude asjadega? Miks toob ta nõukogudevastase näite ja viitab Atlandi hartale? Kas Te ei tea sõjaaegseid lugusid temaga? Oli V. I. Lenini mälestusele pühendatud leinaõhtu, kuhu pidid tulema ka sõjaväelased, kuid millegipärast jäi see leinamiiting ära. See Allik ütles: “Kontsert ei toimunud, sest artistid ei ilmunud kohale.” Aga see on juba otsene kallaletung!

Veel üks näide. Kord instrueeriti viljavarujaid. Allik ütles neile otse: “Selgitage talupoegadele, et andku keisrile see, mis on keisri kohus, ja jumalale see, mis on jumala kohus.” Selle Allikuga tuleb meil asjad selgeks teha.

Aga võtkem tema abikaasa, see pjedestaalile upitatud ja meile kõigile tuntud sm Lauristin. Mida tegi see naine sm Lauristini isaga? [Jutt on Johannes Lauristini isast. *Toim.*] Isa oli sulane ja elas rasketes materiaalsetes tingimustes, kuid sm O. Lauristini perekonnal oli üks korter ja oli ka teine korter, oli suvila, ta sai tuhandeid, kuid ei suutnud sm Lauristini elatanud isale abi osutada. Ja meil, KK aparaadi pisikestel töötajatel, tuli avastada neid korralagedusi.

Või näide sm Boitsovi kohta. ÜK(b)P KK ja osakonna ülesandel viisin ma läbi juurdluse sm Boitsovi sigaduste kohta. Ta varustas Tallinna Vineeri- ja Mööblivabriku mööbliga oma sõpra, VNSFV kohaliku tööstuse ministrit Smirjajevit. Hiljem käis Tallinnas ÜK(b)P partei kontrollkomisjoni esindaja. Asi leidis uurimise käigus kinnitust ja sm Boitsovile tehti teenistusalaste kuritarvituste eest noomitus. Kas te arvate, et see talle mõjus? Mitte mingit moodi. Näited, mis öeldut kinnitavad. Juhum sotsiaalkindlustuse ministri asetäitja Tammiku isikliku autoga. Risti vastu Liidu ÜN presiidiumi määrusele lubas sm Boitsov hoida Tammiikul autot ministeeriumi garaazhis ja teenindada seda ministeeriumi kulul. Milline heldus, kui lai žest Nõukogude riigi kulul!

Juhum Narvast. Seal on korralagedus, inimesed elavad veel seni muldonnides. Sm Boitsovi häirib see vähe, kuid seal käimata ta ei jäta. Kord sügisel, kui tal tekkis kalaisu, võttis ta kalapoodi minemise asemel auto koos juhiga ja kihutas Narva — 250 km sinna ja 250 tagasi. Ta sai sealt ühe lõhe. Jah, see oli tõepoolest kuldilõhe ja kuldne on see riigi arvel.

Veel üks näide. Neil päevil tulid meie juurde KKsse Mererajooni TK töötajad ja kurtsid sm Boitsovi omavoli üle. Palusid, et mitte keegi MNst sellest käigust teada ei saaks, sest kartsid tagakiusamist.

Sm Rupsi vabastas neil päevil oma korteri ja sai uue. Sm Boitsov tegi korralduse anda see korter oma tehnilisele töötajannale. Rajooni elamuosakonda kohustati tooma see order MNi. Seda tehti olukorras, kui hulk vastutavaid töötajaid vajab elamispinda. On juhtum, kui kangelasema elab oma perega 8 ruutmeetril, aga sm Boitsov varustab oma tehnilisi kaastöötajaid suurepärase elamispiinaga.

Sm Boitsov, partei arvamus teile nähtavasti korda ei lähe. Tuleb ilmselt võtta see kuldne lõhe ja teile sellega niimoodi virutada, et kaoks isu tulevikus sääraseid tükke teha.

Paar sõna prokurör Paasist. Too on pugeja. Oma igapäevases töös püüab ülemustele meeldida. Võtame näiteks meie kõigile tuntud loo Herta Soomaniga. Peab arvama, et see lugu on kinni mätsitud. Sooritanud kuriteo, ta sisuliselt vältis karistust. Ülemkohtus esinedes vabariigi prokurör sm Paas palus kohtul määrata talle karistuseks aasta paranduslikku tööd. Ja seda inimesele, kes tekitas riigile tuhandeid kahjumit. Samal ajal karistatakse endisi sõdureid-rindemehi ning antakse 260 rubla eest karistuseks 15 aastat parandusliku töö laagrit.

Ma teatan parteilise vastutustundega, et Aisenstadti asi mätsiti kinni.

Lubage esitada üldtuntud Kurvitsa lugu. Temast oli följeton "Pravdas", paljud on seda lugenud. Ma teatan siin parteilise vastutustundega, et Kurvitsa asi on kinni mätsitud. Kriminaalasja lõpetades teatas vabariigi prokurör sm Paas oma asetäitjatele: "Karotammele meeldib, kui Kurvitsa asi saab lõpetatud." Ma pean seda sigaduseks ning olen nõrindud sellest sm Paasi sammust.

Lubage rääkida veel tervishoiuministrist Hionist. Kes teda küll soosib, milline onupojapoliitika seda lobamokka kaitseb? Igaüks meist teab, et ta on endine kaitseliitlane, on võtnud osa sõjast Nõukogude Liidu vastu, on autasustatud selle eest kodanliku ordeniga aastail 1939–1940. Ta kleepis end revolutsioonilise liikumise külge ja leidis eestkostjad sm-te Karotamme ja Veimeri näol. Ma olen kirjutanud kaks ettekanne korralagedusest Tervishoiuministris. Nendele pole pööratud tähelepanu. Hoopis vastupidi: tuli korraldus sm Karotammelt, et kui kommunistid hakkavad rääkima minevikust ja esinema parteikoosolekutel Hioni vastu, siis tuleb neile öelda, et KKle on see teada ning jutud tuleb lõpetada. On see siis midagi muud kui soov sulgeda nende kommunistide suu, kes võiksid selle Hioni vastu sõna võtta?

Võtkem üks praktilist laadi asi. Te kõik teate, et streptomütsiin ja paraminosalitsüülhape on võimsad vahendid tuberkuloosi vastu. Kuid sm Hion oli kuni viimase ajani selle vastu, et organiseerida meie vabariigis nende tootmist, sõnakuulmatuid ähvardas ta prokuröriaga. Mulle näib, et see küsimus tuleb nagu kord ja kohus lõpuks lahendada.

Sm Ponomarenko mainis siin Põllumajanduspanga tööd, kuid kes on selle eesotsas? Ei keegi muu kui endine esseer Jaska. Esseeride parteist lahkudes astus ta nn "iseseisvate sotsialistide" parteisse, aga hiljem sai temast uuesti, s.o teist korda, esseer*. Tema praktiline tegevus on samuti selge, nii nagu on meile selge esseeride programm talurahva küsimustes. Tuleb otse öelda, et kits sai kärneriks. Olgu öeldud, et Jaska on juba elatanud, temast, vabandage väljenduse pärast, pudeneb liiva. Aga millegipärast saadeti ta õppima kõrgemasse parteikooli. Ma käisin juhuslikult konsultatsioonipunktis ja nägin, et seal istub see Jaska ja heietab, kuidas esseerid Vladimir Iljitšiga võitlesid. Ma kuulasin, kuulasin ja imestasin, et keda me küll õpetame ning kellele seda vaja on.

Mõni sõna kirjanik Tuglasest. Sm Ponomarenko mainis siin seda kirjanikku. Praegu on see Tuglas personaalpensionär. Sm Käbin, Tuglas ei ole mitte ainult kosmopoliit. Ta on varem kirjutanud, et sotsialism — see on kurjus. Ja nüüd elab see Tuglas koos meiega sotsialistlikus riigis ja saab tänu sm Karotammele personaalpensioni. Sm Karotamm andis kahel korral Sotsiaalkindlustuse Ministeeriumile korralduse, et Tuglasele personaalpension määrataks, ja seda nüüd tema visa pealekääimise tõttu ka tehakse. Seltsimehed, tervet hulka meie läbipõlenud töötajaid päästetakse sellega, et EK(b)P KK abil (eelkõige just sm-te Karotamme, Kuusiku ja Kuzmini jõupingutustel) saadetakse nad kähku õppima kas Kõrgemasse Parteikooli või siis Ühiskonnateaduste Akadeemiasse.

Lubage tuua mõned näited. Raadik — EK(b)P KK endine propaganda-sekretär, keda me kõik tunneme. Ta on ennast minevikus kõvasti kompromiteerinud. Siin räägiti temast kui kulakute suuvoodrist. Isamaasõja ajal see vägimees küll kangelastegusid ei sooritanud, pigem oli ta kuulus oma joomingute ja naistega ringitõmbamise poolest. Kuhu siis sihuke panna? Pärast demobiliseerimist saadeti ta Kinematograafia Ministeeriumi, sealt aga EK(b)P KK aparati propagandasekretäriks. Siin ajas ta kogu töö untsu, olid komisjonid, küllap need teavad, mida Raadik tegi.

*Siin küll sm Matussevitš puterdab. Eesti sotsialistide-revolutsioonäride partei võttis endale nimeks Eesti Iseseisev Sotsialistide Partei ja ühines 1925. a Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Parteiga Eesti Sotsialistlikuks Tööliste Parteiks. *Toim.*

Isiklikult arvan ma, et Raadikul ei ole Ühiskonnateaduste Akadeemias küll mitte kui midagi teha, sest kogu tema käitumine ja lodevus räägivad kõnekalt, et ühiskonnateadustest tunduvalt rohkem huvitavad teda günekoloogilised probleemid.

Sm Torfist. Ka tema on end kompromiteerinud ja ka tema saadeti õppima. Seltsimehed, lubage otse ja järsult öelda, et Torf on kriminaalkurjategija. Tä töötas abimajandis ja laostas selle. Ka rahareformi ajal sooritas ta kuriteo. Üks major kirjutas, et tema naine oli sidemetes Torfi naisega, andis altkäemaksu, et rahareformi ajal raha ümber vahetada, ja seda tehti. Tekib küsimus, miks see Torf läkitati Pärnust Harjumaale? Kui aga maa jalge all põlema hakkas, siis saadeti ta õppima. Tuleb üles otsida kõik kadumaläinud dokumendid ja Torfi suhtes selgusele jõuda.

Mõni sõna sm Kuusikust. Lubage tuua näide selle kohta, et KK sekretär ei mobiliseeri reatöötajaid, ei poogi neisse valvsustunnet, vaid püüab pookida iseenesega rahulolu, ja võtab oma tiiva alla kahtlasi elemente. Nii näiteks oli Kuusiku abiliseks keegi parteilane Matvejev, kes oli olnud Kaitseliidus ja seda asjaolu varjanud. Kaua arutati, kuhu küll panna paljastatud kaitseliitlane. Talle leiti igasuguseid soliidseid ametikohti, kuid sm Kuusikust sõltumatutel asjaoludel Matvejevit siiski kuhugi ei määratud ja ta pidi KK aparaadist lahkuma.

Toon näite kellegi Toonela kohta. Pika ning paremat kasutamist vääriva järjekindlusega kaitses sm Kuusik seda pettusega parteisse tükkinud kulakupõega, kes oli varjanud oma partei ees omaegset kuulumist kodanlik-natsionalistlikku parteisse "Isamaaliit". Oma jõu ja võimete kohaselt aitas sm Kuusikut selles küsimuses ka EK(b)P KK põllumajandusosakonna juhataja sm Sokolov. See kulakuvõsu saadeti parteikooli ja enne kooli lõpetamist kustutati tema parteiline karistus ning ta määrati kiiresti põllumajandusministri asetäitjaks kaadrite alal. Lõppude lõpuks avastati siiski tema omaegne kuuluvus "Isamaaliidu" parteisse. Tõstatati tema parteisse edasijäämise küsimus, kuid seda bürool arutusele ei võetud ning milline on praegu asjade seis, seda ma ei tea.

Lubage tuua veel üks näide. Bürool arutati ka õe ja venna Klementi küsimust, kes olid varjanud oma kulaklikku päritolu. Kuid KK bürool hakati asjaliku arutelu asemel esitama vaenulikke targutusi 1938. a kohtupraktikast. Ma arvan, et see on vale. Selle kohta on olemas ÜK(b)P KK määrus, kus on kõik sõnaselgelt ära öeldud, ning mõnel pole vaja tuua tarbetuid näiteid. Minu arvates oli sündsusetu EK(b)P KK bürool avaldada kahtlust seoses Klementite ema süüdimõistmise asjaoludega.

Ma tahaksin veel esitada mõned faktid sm Kuzmini kohta, sest need vead, mida EK(b)P KK on teinud, ei läinud mööda ka sm Kuzminist. Kui algul oli kaadrisekretäriks sm Kuusik, siis varsti asendas teda kiiresti

tõusev sm Kuzmin. Ma mäletan üht nõupidamist, millest võttis osa ka hulk teisi töötajaid. Seal püüdis sm Kuzmin välja rabeleda ja teatas ÜK(b)P KK brigaadi juuresolekul: "Mitte mina, hoopis Karotamm on süüdi!" Nii tehti siis, kui kohal oli mõni komisjon, aga kui komisjon ära sõitis, siis ajas Kuzmin uuesti oma asju.

Võtame loo Aisenstadtiga. Sm Kuzmin teadis kindlasti, kes see Aisenstadt on. Ta teadis ülihästi, kellega meil on tegemist, kuid tal ei jätkunud julgust tolle vastu välja astuda, ta ei toetanud toda paljastada püüdvate töötajate initsiatiivi. Sm Kuzmin oli toimetuskolleegiumi liige ja ta oli kohustatud nägema Aisenstadt tegusid, kuid neid ta ei näinud ning nähtavasti ei tahtnudki näha. Oli üks juhtum, kus sm Kuzmin andis toimetusse oma pleenumiettekande, mida seal siis töödeldi ja ajakirjas tema artiklina välja anti.

Ma võiksin tuua veel palju näiteid sm Kuzmini tööpraktikast, kuid ma ei taha teie tähelepanu koormata. Ent lubage mul siiski esitada minu eilne jutuajamine partei Harju maakonnakomitee endise sekretäri Meieliga. Ma küsisin, kas ta ei elanud sm Kuzmini endises korteris. Ta kinnitas seda. Tuli välja, et see maja kuulus kurikuulsasse kooperatiivi "Vari", mille tegevust on KK bürool arutatud. Mitu vastutavat töötajat, kes selles majas elas, maksid kõrget üüri, millest osa läks "Varju" endistele osanikele, sealhulgas ka Saksa sõjaväe kaptenile. Kas ka EK(b)P KK endine sekretär sm Kuzmin kandis oma korteriüüri üle selle Saksa fašistliku kapteni jooksvale arvele? Mitmele juhtivale töötajale tehti siis noomitus, mõned küll pääsesid vaid ehmatusega. Aga mina küsin, et kui sm Kuzmin seal elas, siis kas ka tema maksis oma rahakest selle SS-kapteni jooksvale arvele?

Seltsimehed, ma lõpetan. Ma võin vaid öelda, et olukord EK(b)P KK aparaadis oli kuni ÜK(b)P KK otsuseni väga raske — ei lastud suudki lahti teha, võideldi mis tahes kriitika vastu, võideldi igasuguse aruka mõtte vastu, suruti maha, ähvardati, arveteõiendamise võis toimuda iga hetk. Need, kes tõstsid häält juhtkonna sellise väära tegevuse vastu, olid pidevalt allasurutud seisundis. Minema neid küll ei kihutatud, kardeti, aga tegevusvõimalusi ka ei antud. Üks niisugune on ka teie ees esinenu.

Juhataja sm KUUSIK: Sõna on sm KRÜNDELIL¹³, EK(b)P KK liikmel ning EK(b)P Tallinna linnakomitee sekretäril.

¹³KRÜNDEL, August (1897–1967). Pärit Peterburi kubermangu Terpilitsõ külast, KP liige 1918. 1920–1921 õppis Moskva ja Petrogradi auto-soomustehnika koolis, 1932–1937 Moskva Stalini-nim. tööstusakadeemias. Kutselisel parteitööl mitmes tööstusettevõttes, 1941–1944 Uljanovskis Stalini-nim. autotehase partorg, 1945–1951 EK(b)P Tal-

Sm KRÜNDEL:

Seltsimehed! ÜK(b)P KK määrus ja ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko ettekanne KK pleenumil on õige, on täiesti õige, see avab bolševistliku printsiipaalsusega ja ammendava sügavusega jämedad poliitilised vead EK(b)P KK sekretäri sm Karotamme, KK büroo ja MN esimehe sm Veimeri töös. Me kuulasime eile sm Karotamme kõnet, kuid tundub, et see ei rahuldanud mitte ühtegi KK liiget ega ka mitte ühtegi pleenumist osavõtjat, see ei rahuldanud ka mind. Mind paneb äärmiselt imestama, kui kergekaaluliselt, kui pinnapealselt — aga mõnes küsimuses lausa naiivselt — andis sm Karotamm selgitusi. Ja sellele vaatamata, et sm Karotamm tunnistas ÜK(b)P KK otsuse oma töö suhtes täiesti õigeks, et ta tunnistas oma vigu ja lubas neid ka parandada, on nii minul kui ka juba siin esinenud sm-tel tõsine kahtlus, et sm Karotamm ei suuda seda teha. Kui ta ei suutnud juba siin, s.o KK pleenumil, anda õiget parteilist vastust — ta tuli siia ettevalmistamatult —, aga et ta oli juba enne seda ÜK(b)P KKs teinud ettekande ja kuulnud hinnangut oma tööle, siis oleks ta võinud asja üle järele mõelda ja siin parteiliselt esineda — just seda ootasid temalt paljud. Paraku ta seda ei suutnud, mistõttu enne mind esinenud sm-d ütlesid täiesti õigesti — ja nii arvan ka mina —, et meil puudub vähimgi veendumus, et ta suudaks neid vigu parandada. Küll aga oleme veendunud selles, et sm Karotamm ei tule toime ja tuleb vallandada.

Võtame terve hulga küsimusi, millele sm Karotamm andis nii naiivseid, kerglasi ning äärmiselt pinnapealseid vastuseid.

Võtkem näiteks küsimus võitlusest kodanliku natsionalismiga.

Meil on sellest väga palju räägitud pleenumite, parteiaktiivi jne otsustes. Neist asjadest peeti ettekandeid Poliitiliste ja Tehniliste Teadmiste Levitamise Ühingu liinis, linnakomitee Parteiharidusmaja liinis ja see oligi kõik. Aga tegelikult ei järgnenud neile ettekannetele mitte ühegi elava inimese, mitte ühegi kodanliku natsionalisti paljastamist. Mille abil me siis oma parteiorganisatsiooni kasvatame. Me deklareerime vaid sõnades võitlust kodanlike natsionalistidega ja loomulikult lähivad sõnad lahku tegudest, aga ometi olid meil võimalused parteiaktiivi kasvatamiseks konkreetsete näidete abil.

Võtame Kruusi küsimuse. See formuleering, mille andis EK(b)P KK tema väljaheitmisel parteist, pole täielik, sest seal puudub kodanliku natsionalismi element. Sama käib ka Andreseni kohta. Sm Käbin

linna LK II sekretär, 1951–1952 ENSV sotsiaalkindlustuse minister, 1952–1961 Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär.

rääkis, kuidas see juhtus. Neid konkreetseid juhtumeid ei kasutatud ära parteiaktiivile näitamiseks.

Ma ei saa aru, miks sm Karotamm seda probleemi ei mõista.

See oli muidugi suurim viga, et Kruus 1940. aastal parteisse vastu võeti. Kuid muidugi ei tohi arvata, et kui Kruus on juba parteisse võetud, siis on tehtud lõpp ka tema minevikuga, see kuulub unustamisele.

Kus ja millal on partei ja seltsimees Stalin meile niisuguseid meetodeid õpetanud? Ma ei mõista, kuidas sai sm Karotamm seda küsimust nõnda seletada, niisugune lähenemine on ülimalt naiivne ning see ei suuda rahuldada siinoliijaist mitte kedagi.

Või siis küsimus Leppiku parteist väljaheitmisest. Näib olevat selge: algorganisatsioon heitis välja, linnakomitee heitis välja, aga KK ennistas ja andis vaid noomituse arvestuskaardile kandmisega. Seal tõstatati küsimus, et kuivõrd tõesed on kahe seltsimehe tunnistused, kes sellest teatasid. Leppiku käitumine bürool ja tema vastused avasid täielikult tema kodanlik-natsionalistliku olemuse — KK büroo tegi valesti, kui võttis selle Leppiku uuesti parteisse.

Sm Karotamm selgitas seda küsimust küllaltki naiivselt, rääkides, et ta pidas silmas Leppiku mehe teeneid.

Kuidas võis sm Karotamm tuua niisuguse selgituse. Temal kui KK I sekretäril peab olema teistsugune vastus juhul, kui see on siiras. Aga need on vaid tühipaljad sõnad.

Ja täiesti õigesti ütles ÜK(b)P KK sekretär sm Ponomarenko oma ettekandes, et EK(b)P KK I sekretäri sm Karotamme ning Veimeri säärane positsioon võitluses kodanlike natsionalistidega sisuliselt ainult tugevdas viimaste positsioone. Kodanlikke natsionaliste lasti juhtivatele kohtadele, nad ümbritseid end oma mõttekaaslastega, kahjustasid meie rahvamajandust ning tegid sellele tohutut kahju. Sm Karotamme niisugune mitteparteiline ja paremoportunistlik positsioon ainult tugevdas kodanliku natsionalismi positsioone.

Küsimus kaadrist. Meil leidsid tõepoolest aset poliitilised möödalaskmised kaadri valikul. Rajooni TK esimehena töötas Nei, kes kohakaasluse alusel oli MN repatrieerimisosakonna juhataja. Rajoonikomitee sekretär sm Rotberg signalseeris, et Nei ei käitu parteiliselt. Selles asjas käis sm Rotberg isiklikult sm K juures. Kontrollimisel selgus, et Nei oli varjanud oma ankeedis, et tal on välismaal sugulasi ning et ta ise oli minevikus bonnek Kreenholmi vabrikandi juures. Seda küsimust arutati linnakomitee bürool, talle avaldati vali noomituse ning otsustati töölt vallandada. See otsus vajab KKs kinnitamist. Seal lebas see mitu kuud, Nei jätkas endiselt oma tööd ja palju poleks puudunud, et ta oleks

sõitnud repatrieerimise küsimustes välismaale. Ta oli kogu selle aja sm Veimeri kõva eestkoste all ning on seda praegugi. Nüüd tahetakse panna ta "Põhjala" vabriku direktoriks. Miks siis direktoriks? Kui ta tahab tööd teha, las siis töötab lihttöölisena, aga mitte direktorina. Kuid kohaliku tööstuse minister Neiman käib linnakomiteele peale, et Nei direktoriks kinnitataks. Te vaadake vaid, missugune hoolitsus Nei eest. Või siis see lugu Kurvitsaga, millest siin sm Matussevitš rääkis. Oli meil sihuke vabariikliku tööstuskooperatsiooni esimees. Keskrajooni komitee avastas, et tööstuskooperatsiooni juhtkond on risustatud võõraste elementidega. Kurvits keeldus rajoonikomitee instruktoriga rääkimast. Asi võeti arutusele partei linnakomitees. Kuid sm Kurvits teatas, et ta on ministri õigustes ning räägib seetõttu ainult KKga. Küsimust tahe ti tõstatada linnakomitee bürool, kuid sm Karotamm nõudis materjalid KKsse, meil neid arutada ei lubatud. Kolm kuud lebasid need materjalid KKs, siis tuletati seda sm Karotammele kirja teel meelde. Kogu materjal saadeti MNi ja lõpuks takerdus see sm Veimeri juurde. Seal on see ka praegu, aga justkui följetonis käib Kurvits mööda linna ja laseb vilet. Niisugusest põhimõttelagedusest head ei tulnud. 9 kuu pärast tuli ikkagi Kurvitsaga tegelema hakata. Kuid partei liinis on see küsimus seni lahendamata — ta on töölt vallandatud, kuid parteilisuse küsimus on lahendamata. Niisugune põhimõttelagedus ei tee head. Ka sm-d Karotamm ja Veimer peavad sellest aru saama. Sm Karotamm oli linna parteikomitee I sekretär, ta oleks võinud tulla linnakomitee istungile ja aidata need küsimused lahendada linnakomitee bürool, kuid miks oli tal vaja neid materjale ilmtingimata KKsse nõuda?

Või siis vendade Reilede lugu. Need endised vabrikuomanikud organiseerisid artelli "Aniliin" ja olid selle artelli juhtideks. Mitmel korral tõstasid kommunistid linna ja rajooni parteikomitees küsimuse nende Reilede minemakihutamiseks, kuid MNs ei teinud ei sm Kress ega ka sm Veimer midagi selleks, et küsimust lahendada, seda ei lahendatud ka KKs. Motivatsioon: nad on suured keemiatööstuse spetsialistid. Üks neist töötas artelli "Aniliin" esimehena ja teine tehnilise juhatajana. Kui nad aasta pärast siiski vallandati, siis oli nende suurte spetsialistide töö tulemuseks asjaolu, et artelli ladudes on tänase päevani 3 miljoni rubla eest artellis valmistatud värve, millel pole ostjaid. Aga artellil ei ole käibevahendeid. Miks siis sm Veimer seisis nii väga nende vendade Reilede eest, miks ta siis ei kuulunud selles küsimuses parteiorganisatsiooni häält? Millega seletada niisugust ülbust parteiorganisatsiooni suhtes? Te läksite tähtsust täis, te muutusite suurteks härradeks, te arvasite, et võite neid küsimusi iseseisvalt lahendada! Või võtame küsimuse TAst. Ei hakka kordama seda, mida on siin juba räägitud. Ma räägin

sellest Roosest. Ma räägin välisministeeriumi partei alorganisationsiooni koosolekust, kus võtsid sõna kõik kommunistid ja kõikidest kommunistidest olid vaid Kruus ja Vaarandi selle vastu, et parteist visataks välja Eesti kodanlik-natsionalistliku valitsuse tegelane Roose. (Ta oli haridusministeeriumis noorsoosekretäriks.) KKs arutati seda küsimust mitmel korral. Lõppude lõpuks visati ta siiski välja. Vaadake, kuidas sm-d Veimer ja Karotamm kaitsevad meile võõraid inimesi, kuidas nad koguni hoolitsevad nende eest. Aga võtame veel kasvõi Oengo asja, kes tegi oma religioosset propagandat. Suure vaevaga lasti ta lahti, kuid Kruus võttis ta TAsse. Ja linnakomitee vastuseisu peale andis sm Karotamm korralduse teda mitte puutada, vaid rahule jätta. Millega siis sm Karotamm seda otsust põhjendas? Sõna otseses mõttes mitte millegagi. Meil oli linna tervishoiuosakonna juhatajaks doktor Sarr [Jutt on dr Nikolai Sarvest, kes 1949. a 25. märtsil koos perekonnaga küüditati. Toim.], kodanliku Eesti omaaegne aktiivne valitsustegelane. Sellelt kohalt ta küll vallandati, kuid Hion Tervishoiuministeeriumist võttis ta enda juurde. Ja sealt võeti ta TAsse. Milliste teenete eest? Ent suur tänu riikliku julgeoleku organitele, kes ta Eestist välja viisid ja meid sellest "teaduslikust töötajast" vabastasid.

Partei linnakomitee büroo tahtis tegelda TA kaadriga, kuid sm Karotamm oli sellele kategooriliselt vastu. Olgu öeldud, et ka sm Käbinil on selles asjas oma süü. Meile näidati kätte, et TA liinis me võime küll tegelda parteiorganisatsioonide parteisisese töö kontrollimisega, kuid kaadriavalikusse ei tohi me end segada. Seetõttu said kaadriküsimused TAs Kruusi pärusmaaks, kus ta siis tegi oma räpast ja vaenulikku tööd... See on selge partei noortele lihtliikmeile ja neid paneb imestama, et seda ei mõista meie juhid ning eelkõige sm Karotamm.

Just seepärast hinnati ÜK(b)P KK määruses ja sm Ponomarenko ettekandes niisugust suhtumist kaadripoliitikasse täiesti põhimõttelagedaks ja partei üritusele vaenulikuks. Või siis Alliku tegudele hinnangu andmine sm Karotamme poolt. Hiljem räägin ma veel selle Alliku totakatest "veidrustest". Ma ei tea, kuidas küll võis sm Karotamm öelda Alliku läbinisti natsionalistliku tembu kohta, et see oli vaid tema tobe vallatus. See on ju küsimuse kinnimätsimine! Allik teeb ka praegu rumalaid tempe. Ja mida kiiremini me MNi vabastame Allikust, seda parem on see sellele tööloigule, mida ta praegu juhib. Kaubandusküsimustest. Meie linnas pole juurvilja ega kartulit, sest sügisel jäi täitmata MN määrus kartulite varumisest. Ja kui linna TK pöördub sm Alliku poole palvega aidata linna töölisi kartulitega varustamisel, siis vastab Allik, et Tallinas on ka turg olemas. Aga kui riiklikus kaubanduses pole kartulit ja juurvilja, siis on hinnad turul kõrged — kartulikilo 3 rbl, kapsas kuni

5 rbl. Ja samal ajal teeb MN esimehe asetäitja Allik töötajate eest hoolitsemise asemel niisuguse lollaka käigu: on olemas turg ja mingeigi sinna. Seltsimehed, ma arvan, et me ei tohi taluda juhtivatel kohtadel inimesi, kes teevad niisuguseid totakusi.

Nüüd veel portreedest. Märkusele portreede kohta andis sm Karotamm väga naiivse vastuse, et süüdi olevat mingisugused pugejad. Asi pole sugugi pugejates, vaid selles, et sm-tele Karotammele, Pällile ja Veimerile meeldis väga, et nende portreed kõikjal ripuvad, mistõttu puudusid ka vastuväited. Kas nad siis neid portreesid ei näinud? Neid oli ju suur hulk trükitud. Keegi KKst on andnud nõusoleku nende trükkimiseks. Viimasel ajal mindi üle õlivärvile ja ilmusid lagedale suured õlimaalid. Sm-d Karotamm, Veimer ja Päll näevad neid, kuid ei ühtki vastuväidet. Kuidas seda kõike hinnata? Sm Karotamme vastus polnud parteiline. See on võzdis, upsakus, härrandlikkus, enesearmastus. Meil juhtus lubamatuid asju nende portreedega ka viimaste NSVL ÜN valimiste ajal. Neid vigu tuli käigupealt parandada. Kui läksid agitpunkti, siis olid esiplaanil meie vabariiklike juhtide portreed, aga partei ja valitsuse juhtide omad olid kusagil kõrval. Säärased on lood ning tuleb otse välja öelda, et sm Karotamm on omadega lõplikult segi läinud. Vähemalt see, mida ta eile rääkis, oli ebasiiras, rumal ja naiivne. Ta on asunud valele, mitteparteilisele teele, paremoportunismi positsioonile. Kommunistide signaale kuulda ei võetud, neid ignoreeriti ja selle kõige tulemusena jõuti lausa partei liini moonutamiseni. See on nüüd ÜK(b)P KK poolt paljastatud.

Seltsimehed, selles kõiges on süüdi esmajoones sm Karotamm kui EK(b)P KK sekretär. Kuid koos temaga on süüdi ka teised KK sekretärid, büroo liikmed, aga samuti ka meie, KK liikmed. Paljud meie seast, nende hulgas ka mina, ei tõstatanud teravalt küsimusi KK bürool; aga me oleksime pidanud seda tegema.

Nüüd, kus ÜK(b)P KK on paljastanud meie rängimad poliitilised vead, mida olid võimaldanud sm Karotamm ja KK büroo, ja on meile kätte näidanud teed nende väljarookimiseks, tuleb meil bolševistlikult rakendada kõik jõud selleks, et need vead parandada, ja selleks mobiliseerida kogu vabariigi parteiorganisatsioon. Vabariigi parteiorganisatsioon on terve ja ühtne ning koondunud ÜK(b)P KK ja meie juhi seltsimees Stalini ümber. Aga pankrotistunud, parteilistelt positsioonidelt paremoportunistlikku sohu libisenud juhid tuleb vallandada, s.o tuleb vabastada parteiorganisatsioon niisugustest juhtidest.

Juhataja sm KUUSIK:

Sõna on sm TURKESTANOVIL¹⁴, EK(b)P KK revisjonikomisjoni liikmel.

Sm TURKESTANOV:

Seltsimehed! Ma palun vabandust, et esinen esmakordselt vene keeles, vaatamata sellele, et ma ise olen venelane. Kuid ma pole kunagi pleenumitel vene keeles esinenud.

ÜK(b)P KK otsus puuduste kohta Eestimaa KP töös on õige ja õigeaegne.

Oma ettekandes tahan ma peatuda mõningatel küsimustel.

Esimene küsimus: kaadri valik, kasvatamine ja paigutamine. Ainult Nõukogude võimu ajal hinnatakse inimest tema töö järgi, kui võim on tööliste ja talupoegade käes. Ma pean seda partei ja valitsuse suurimaks usalduseks, kui näiteks mind, endist sulast, kes on töötanud kulakute ja mõisnike juures, töolist ja autojuhti, edutati juhtivale nõukogude ja parteitööle 1944. aastal pärast Eesti vabastamist Saksa okupantidest, kõigepealt maakonna töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee esimehe asetäitjaks, 1946. a esimeheks ja lõpuks 1949. a novembris partei maakonnakomitee I sekretäriks.

Seltsimehed! See on partei tohtu usaldus. Ma olen seda 5 aastat ausalt pälvinud. Ent kuidas siis ikkagi EK(b)P KK ja MN mind aitasid, kuidas kontrollisid, kuidas juhendasid minu tööd? Võib öelda, et mitte kuidagi. Viie aasta jooksul pole Turkestanovit kordagi välja kutsunud ei sm Karotamm, ei sm Veimer ega nende asetäitjad selleks, et mind ära kuulata ja küsida: "Räägi, Turkestanov, kuidas sa töötad, millised on sul raskused, millist abi sa vajad?"

Mitte midagi niisugust ei ole juhtunud. Veelgi enam, viie aasta jooksul ei ole MN ega EK(b)P KK kontrollinud, kuidas Turkestanov maakonda juhib. Siinjuures tuleb öelda, et MN otsusega premeeriti mind minu 5 tööaasta jooksul 6 korda metsavarumisplaani, finantsplaani ning kohaliku tööstuse plaani täitmise ja ületamise eest. Need faktid justkui räägivad sellest, et Turkestanov pole halvasti töötanud, kuid siiski mitte

¹⁴TURKESTANOV, Nikolai (1912–1965). Petserimaa venelane, KP liige 1943. 1933–1934 teenis aega 10. üksikpataljonis, 1934–1941 oli takso-, bussi- ja trammijuht, kontrolör ja liiklusekorraldaja Tallinnas, 1941–1942 garaažimehaanik Sverdlovski oblastis, 1942 politruki asetäitja Eesti laskurkorpuses, 1942–1944 ENSV RKN autojuht Moskvast, 1944 eriülesandega partisan Eestis ja Petserimaa TK esimehe asetäitja, 1944–1946 Harjumaa TK esimehe asetäitja, 1946–49 TK esimees.

keegi ei ole mind kontrollinud. Ma leian, et see on vale lähenemine kaadri kasvatamisele.

Seltsimees Stalin õpetab meid kaadrit iga päev praktilises töös kontrollima, tema töös puudusi avastama, õigeaegselt ühe või teise töö puudujääke kritiseerima. Tuleb aidata noort kaadrit kasvamisel. Midagi niisugust ENSVs pole tehtud. Meil tehakse nii: edutatakse seltsimeest, kes on välja valitud poliitilise ustavuse ja tööalaste omaduste põhjal, ning saadetakse ta maakonda. Ja kui see maakond õigeaegselt täidab kõik plaanid siis ei häiri teda keegi; keegi ei küsi, kuidas asjad lähevad. Tõsi, sm Veimer ja sm Karotamm helistasid vahel mulle: "Sm Turkestanov, on vaja seda või teist teha." Aitäh sellegi eest, kuid ainult telefoni teel juhtimisest on vähe. See ei ole päris õige ja see on puudulik juhtimine.

Edasi. Seltsimehed võivad mulle siin öelda, et kuidas siis nii, et EK(b)P KK büroo kuulas ära mitmel korral üksikküsimustes ära iga maakonna TK esimehe ja maakonna parteikomitee sekretäri, kuulas ära nende aruanded. Tõsi, niisugused aruanded olid, kuid maakonda tervikuna kontrollida, analüüsida, avastada puudujääke maakonna juhtimises on suur töö, kuid 5 aasta jooksul ei suutnud Harju maakonnas seda teha ei ENSV MN ega EK(b)P KK.

Edasi. Kuidas meil näiteks suhtutakse kriitilistesse märkustesse ja ettepanekutesse? Ma tegin ENSV ÜN saadikuna 1948. a oma ettekandes enda arvates väga tähtsa ettepaneku, et ENSV MN peab kohustama neid ministeeriume, millel on maakondade TKde juures vastavad osakonnad, tugvdama oma asjatundlikku abi nendele osakondadele, neid aitama. Midagi niisugust minu ettepaneku peale ei ole tehtud ja olgugi et mööda on läinud poolteist aastat, ei ole mingit pööret toimunud. Mitte ükski minister ega tema asetäitja ei ole käinud maakondades oma osakondi kontrollimas, et tutvuda, kuidas töötab osakonnajuhataja, et võib-olla on vaja teda õpetada, teda juhendada. Seda ei ole tehtud. Seda võivad kinnitada kõik maakondade seltsimehed.

Minu järgmine ettepanek, mille ma tegin 1949. a ENSV ÜN istungjärgul, oli mõeldud selleks, et ellu viia ÜN otsuseid ENSV looduse ümberkujundamise kohta. Ma tegin ettepaneku luua pidevalt tegutsevad maakorralduskomisjonid kohalikes nõukogudes. Seoses sellega, et meie kolhooside põldudel on väga palju kive, oleksid minu teise ettepaneku kohaselt pidanud traktorijaamad korraldama esimesi katsetusi kivide koristamiseks, oleks vaja olnud välja töötada kivikoristuse tööhinded. Seltsimehed, mida te arvate, missugused järeldused tegid ÜN Presiidium ja MN? Mitte mingeid! 6. märtsil sain kirja ÜN Presiidiumi sekretärielt sm Tellingult, kes kirjutab: "ENSV ÜN saadikule sm Turkes-

tanovile. Palume vastata, kuidas Teie kriitilisi märkusi ja ettepanekuid täidetakse." Mida see tähendab? Ma võin öelda seda vaid Harjumaa kohta, aga mind ei huvita mitte ainult Harju maakond, vaid ENSV tervikuna. Tuli vastata, et Harju maakonnas on kohalikes nõukogudes komisjonid loodud, kuid kuidas on lood ENSVs tervikuna, sellele ma ei saanud vastata. Ma võtsin ühenduse põllumajandusministeeriumiga ja sain teada, sealt vastati mulle, et normatiivid ja tööhinded kolhoosipõldudel kivide korjamise kohta on koostatud.

Edasi näide sellest, kuidas kõrgemad organid, ENSV MN ja ENSV ÜN Presiidium, reageerivad niisugusele faktile, kui näiteks kohalik nõukogu või maakonna TK võtab vastu seadusvastase otsuse. Üldjärelevalve korras saadetakse see tavaliselt nii ENSV ÜN Presiidiumi kui ka MNI. Nii näiteks võttis Harjumaa TK vastu seadusevastase otsuse 1947. a juunis ja 1949. a juulis villase kanga müügi korraldamise kohta ja kinnitas hinnad, selleks seaduslikku õigust omamata. Kuid seda ENSV MNI ja ENSV ÜN Presiidiumi saadetud otsust ei tühistatud ega öeldud sõnakestki selle kohta, et TK võttis vastu seadusevastase otsuse. Seda otsust pole seni tühistatud.

Minu arvates, seltsimehed, tuleb see kõik sellest, et vabariigis pole nõudlikkust EK(b)P KK poolt, on vaid nõrk ja liberaalne suhtumine nõukogude ja parteiorganesse ning seejuures ka üksikutesse sm-tesse. Vähe vastutatakse kellelegi usaldatud töö täitmise eest. Selle tagajärjeks on nüüd kõigile tuntud küsimus villasest kangast. Ja mina olen nüüd seetõttu riiklik kurjategija, et ilmutasin tõepoolest bolševistlikku lühinägelikkust, ei osanud ega suutnud selles asjas selgusele jõuda (naer saalis), ent sellega tekitati kahju riigile.

Ma olen tõepoolest süüdi. EK(b)P KK kõrvaldas mind parteitöölt ja avaldas valju noomituse parteikaardile kandmisega ning nüüd on juba valmis materjal minu kohta alla andmiseks.

Seltsimehed, ma tegin tõesti vea, ei pannud tähele, kuid lubage mul siin pleenumil öelda mõni sõna ka EK(b)P KK aadressil, sest kus oli siis büroo ise? Ma mõtlesin pärast eilset ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko esinemist järele ja jõudsin järeldusele, kuidas sai see juhtuda, et meil ENSVs rikuti nii pikka aega nõukogude seadusi ja seda siinsamas Tallinnas ning seda teadsid ka mõned EK(b)P KK töötajad, kuid ei raskendanud mingeid meetmeid. Aga sellepärast, et EK(b)P KK büroo ei kontrollinud. Oleks vaja olnud esitada nõudmisi ka üksikutele ministeeriumidele, näiteks Rahandusministeeriumile, kus on olemas vastav kontrollimis- ja revideerimisvalitsus. Nende kontrolörid koos maakonnanakontrolöridega kontrollisid kahe aasta jooksul 14 korral seda vabrikust, panid kirja terve rea fakte, kuid ei märganud seaduserikkumist.

Nende aktid näitavad, et kõik on seaduslik. Tekib küsimus, mille eest nad siis palka saavad. Plaanikomisjon koostab plaani iga aasta kohta ja 1949. aastaks oli sellele vabrikule nähtud ette toota villast riiet 56 000 meetrit. Miks teda siis ei huvitanud, kuidas kehtestatakse hinnad ja miks on nad nii madalad? Plaanikomisjonis istuvad inimesed saavad ju oma töö eest riigilt raha.

(Kohalt: Kahjuks.)

Seltsimehed, ei tohi minna mööda niisugusest vastutavast töötajast nagu sm Lipp, kes töötab EK(b)P KKs. Ta teadis seda asja, ta ise ostis endale 1–2 ülikonna riide, kuid ei öelnud mitte midagi selle kohta, et see ei ole seaduslik. Sm Jaanus, endine ENSV kaubanduspalati esimees, sai 1948. aastal signaali, et Harjumaa tööstuskombinaadis on saada odavat riidet ja sellel on hea kvaliteet. Ta tuli ja ostis endale ülikonnariide, selle asemel et öelda, et see kõik on ebaseaduslik.

Seltsimehed, ma pean hädavajalikuks seda, et partei KK ja EK(b)KK büroo teeksid asjakohased järeldused nendest puudustest, millele osutas ÜK(b)P KK. Rohkem nõudlikkust partei ja nõukogude juhtidelt. Neid on vaja süstemaatiliselt kontrollida, on vaja selgitada puudusi, on vaja arendada bolševistlikku kriitikat ja enesekriitikat. Ainult nii suudame me oma vigu õigeaegselt parandada.

Kontrolli kohta. Me teame sm Stalini suurepäraseid sõnu selle kohta, et kontroll ennetab. Miks me siis ei täida oma juhi ettekirjutusi? Ma arvan, et vabariigi parteiorganisatsioon on suuteline parandama kõik tehtud vead ning viima meie ühiskonda edasi kommunismi võitude poole.

Juhataja: Sõna on sm ŠIFERIL¹⁵ — EK(b)P revisjonikomisjoni liikmel, Sotsiaalkindlustuse Ministeeriumi sektori juhatajal.

¹⁵ŠIFER, Robert (1883–1960). Pärit Narvast, KP liige 1905. a, 1908. a siirdus Peterburi, 1917. aastal osales veebruarirevolutsioonis ja oktoobripöördes, 1917–1922 Petrogradis tehasekomitee esimees ja a/ü volitatud esindaja, 1922–1929 Leningradi Viiburi rajooni rahvakohtunik, 1932–1941 juhtiv majandustöötaja Leningradis, 1941–1942 pensionil, 1944–1946 OSOAVIAHIMI nõukogu kaadriosakonna ülem Tškalovis (Orenburgis), hiljem ENSV OSOAVIAHIMI Kesknõukogu esimees, 1946–1950 ENSV sotsiaalkindlustuse ministeeriumi personaalsete ja akadeemiliste pensionide sektori esimees, 1950–1952 EK(b)P KK administratiivosakonna instruktor, 1952 Vanade Bolševike Vabariikliku Internaadi direktor. Suri Leningradis.

Sm ŠIFER:

Seltsimehed! Partei õpetab meid, et bolševikel ei tohi sõnad minna lahku tegudest. Ma kuulasin sm Karotamme ettekannet ja ei suuda endale ette kujutada, et EK(b)P KK sekretär võis manguda: palun, tule ÜN saadikuks. See kõlab karikatuurselt, on otse "Ameerika Hääle" materjal, kuid ometi on see fakt. Ja kes on see deputaat? Te kuulsite seda.

Ma kardan väga, et meie ÜNi on kogutud just niisuguseid deputaate. Ma kardan, et neid kinnitades ei vaata KK büroo isegi läbi meie esitatud ÜN saadikute kandidaate, ent kui vaatas, siis tulnuks otse öelda: "Inimesed, te petate parteid, need kandidaadid ei ole parimatest parimad." Kuidas me agiteerime, kui valime oma seltsimehi? Mis selgub? Sm Piilberg, teine deputaat, on hea stahhaanovlane. Me küsime temalt, kuidas sa töötasid sakslaste heaks, miks sa seda varjad. Aga tema on stahhaanovlane ainult oma tasku pärast. Kuid linnakomitee peab teadma selle inimese poliitilist palet, peab teadma, kas on olemas see poliitiline pale. Kati Proos, kolmas kandidaat Tallinnast. Ta läheb kohtuma valijatega ja räägib issandast jumalast, et see teda aitaks, lubab jumalat paluda, et too aitaks teda selles raskes saadikutöös. (Naer.)

Kas KK kontrollis seda inimest? Kui teda pärast seda rajoonikomitees kontrolliti, siis öeldi seal, et midagi niisugust ei ole. Ei tohi, sm-d rajoonikomitee töötajad, liberaalitseda nendega, kes varjavad maakonnakomitee ees fakte. Seal olid partei liikmed, kes seda kinnitavad.

Te mõelge vaid, inimene tuleb saadiku juurde nõu saama, aga saadik ütleb talle: "Palu jumalat, jumal aitab sind." (!)

Me räägime, et peab esitama saadikuteks parimaid seltsimehi, ent mina tahan öelda, et parimad peavad olema meie partei linna- ja rajoonikomiteed, mis neid inimesi kontrolliks, et tööpoolest valitaks välja parimaid parimate hulgast.

Vastuvõtust parteisse. Kuidas te arvate, kas võib parteisse vastu võtta endist politseikordnikku? Ma tean, et näiteks Leningradis ei lastud niisuguseid isegi mitte partei lähedale, aga siin võetakse parteisse inimene, kes oli kodanlikul ajal kordnik ja nüüd on peremees — oli rajooni TK esimeheks. Ei tohi hoida parteis kordnikke ja politseinikke. Rahvas ütleb õigesti: "Siis oli peremeheks nuut, aga nüüd on peremees justkui valitsus — rajooni TK esimees."

Muud faktid. Praegu on vastutavatel kohtadel ka need inimesed, kes töötasid Saksa okupatsiooni ajal sakslaste heaks. Üks naine, kes saatis rahvast orjusse, sokutas end tööle Rahvakomissaride Nõukogus ja sai medali "Töövapruse eest aastail 1941–1945". Kui ma räägin, et see

tuleks ära võtta, siis vastatakse, et ei tohi. See anti ju ENSV ÜNs. Ma arvan, et asutus, mis selle medali välja andis, peab oma viga tunnistama ja taotlema medali äravõtmist.

(Hääl: Õige.)

Kuid mulle vastatakse, et medalit ei tohi ära võtta. Lihtsalt naljakas, ma ei saa aru, kuidas küll niimoodi võib! Inimesel, kes selle medali välja andis, ei jätku mehisust öelda, et ta on eksinud. Arvan, et ÜN peab süüdlase üles leidma.

Ma tahan öelda mõne sõna kirjanike Tuglase ja Rohu kohta, aga veelgi enam meie Kirjanike Liidu endise esimehe Semperi kohta. Kui komisjon keeldus andmast Rohule personaalpensioni, siis pandi seda pahaks, et kuidas siis nii, et Rohule öeldakse ära. Aga tõenäoliselt unustas see ütleja, et Roht on kirjutanud raamatu venelaste sõjast eestlastega ning teatab selles raamatus, et kommunistid on avantüristid, et kommunistid on kodumaa reeturid, tema raamatus on illustratsioonid, kuidas kommunistid hävitasid selle ja tolle. Ja ennäe imet, sellele inimesele keelduti pensioni andmast, ja ta hädaldab.

Tuglasele kui rahvakirjanikule pressiti personaalpension välja ning nüüd ma ei saa aru, miks KK I sekretär räägib, et Tuglas on rahvakirjanik — kõik tema raamatud on ju käibelt kõrvaldatud, mida see rahvas siis loeb. (Naer.)

Ta saab 1750 rubla ja ei tee mitte midagi, temast peetakse niigi lugu, tal on ENSV TA korrespondentliikme aunimetus.

Vähe sellest, talle anti personaalpension, et parem oleks elada. Ta pole eriti vana, 60 aastat sai alles täis. Aga kas siis kirjanik 60-aastaselt ei võiks kirjutada? Kuid see rahvakirjanik räägib, et kommunistid on kodumaa reeturid, et kommunistid on mürk Eesti jaoks. Ja niisuguseid kirjanikke toetatakse! Ma olen eesti raamatuid vähe lugenud, suurema osa elust olen elanud Venemaal. Tööl lugesin ma läbi mõne raamatu inimestest, keda pean teadma. Aga need inimesed, kes on kohustatud lugema, eriti partei KKs, peavad tundma kogu eesti kirjandust, teisiti ei saa. Kes juhib riiki? Me kõik teame seda, vastata pole vaja, kuid kui tuleb ette niisugust pettust, siis on see lubamatu, ei tohi rahvast petta. Selleks et öelda, et rahvas ütleb, nagu oleks Rohul õigus, ei ütle, et petta ei tohi, seltsimehed, vaja on kontrollida enne, kui välja anda, vaja on vaadata poliitilist füsiognoomiat ja alles siis lubada kandidaadiks NSVL ÜNi*.

*Et sm Šiferi segasest jutust on raske aru saada, siis esitame viimase lause tema sõnavõtu stenogrammist ka vene keeles: Чтобы сказать, что народ скажет вот Роht прав, не скажет, обманывать

Juhataja sm MÜÜRISEPP¹⁶:

Sõna on sm LENTSMANIL¹⁷ — EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhatajal.

Sm LENTSMAN:

Seltsimehed! ÜK(b)P KK otsusel on meie vabariigi parteiorganisatsioon jaoks ülisuur tähendus. ENSV edasise arengu stalinliku hoolitsuse uue ilminguna avab see otsus sügavalt need jämedad poliitilised vead, mida on teinud EK(b)P KK ja vabariigi MN, annab vabariigi parteiorganisatsioonile täpse orientatsiooni, annab kindla töösuunise kogu poliitilisele, majanduslikule ja kultuurielule meie vabariigis. ÜK(b)P KK otsus ja sm Ponomarenko ettekanne andsid sügava poliitilise analüüsi olukor-
rast vabariigis, illustreerides seda vabariigis hulga aastate jooksul aset

нельзя, товарищи, надо контролировать прежде чем выпустить, надо просмотреть политическую физиономию, тогда допускать кандидатом в депутаты Верховного Совета СССР. *Toim.*

¹⁶MÜÜRISEPP, Aleksei (1902–1970). Pärit Saaremaalt, kasvas Siberis, KP liige 1926. 1924–1925 teenis aega Punaarmees, 1925–1928 poliit- ja ametiühingutööl Krasnojarski. 1937. a lõpetas Toms-ki Raudteetranspordiinseneride Elektromehaanikainstituudi. Aastail 1937–1942 ja 1943–1944 töötas Ordžonikidze ning 1942–1943 Krasnojarski rdt-l. 1944–1945 oli Eesti Raudtee Valitsuse elektrifitseerimis-
osakonna juhataja, 1945–1948 EK(b)P KK osakonnajuhataja asetäitja ja juhataja, 1948–1949 KK sekretär, 1949–1951 ENSV MN esimehe aset., 1951–1961 MN esimees, 1950–1962 ühtlasi ENSV välisminister, 1961–1970 ENSV ÜN Presiidiumi esimees ja NSVL ÜN Presiidiumi esimehe asetäitja. Oli NLKP KK liikmekandidaat 1952–1966, NLKP Keskrevisjonikomisjoni liige 1966–1970, EKP KK ja KK büroo liige 1948–1970, NSVL ÜN IV–VIII ks ja ENSV ÜN II–VII ks saadik, Lenini orden 1950, 1955, 1958, 1965.

¹⁷LENTSMAN, Leonid (1915–1996). Pärit Krimmi eesti asundus-
sest. 1938. a lõpetas Leningradi ülikooli soome-ugri filoloogina. II maailmasõjas oli eesti laskurkorpuse politruk, KP liige 1942. EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja 1948–1950 ning pärast VIII pleenumit ENSV haridusminister 1950–1951 ja EKP KK ideoloogiasekretär 1951–1971 (II sekretär 1953–1964), ENSV Ametiühingute Nõukogu Presiidiumi esimees 1971–1982 ja EKP KK Parteikontrol-
li Komisjoni esimees 1982–1986, 1987. a-st olnud Eesti Vabariikliku Sõja- ja Tööveteranide Nõukogu esimees. EKP KK liige 1948–1989, KK büroo liige 1951–1986, NSVL ÜN saadik 1954–1984, ENSV ÜN saadik 1951–1959, 1971–1975 ja 1984–1989. Suri Peterburis.

leidnud arvukate konkreetsete faktide, asjade ja sündmustega. Me täheldame kodanlik-natsionalistlike elementide tegevuse elavnemist, mis on nii mõnigi kord toimunud mõne KK ja MN juhtiva töötaja sooviva tähelepanu saatel. Kas natsionalistlikud ilmingud ning kodanlike natsionalistide tegevus on juhuslikud? Ei, nad pole juhuslikud! Siin tuleb ilmsiks klassivõitluse seadus: seoses meie vabariigi eduka edasiliikumisega teel sotsialismile ei sumbu klassivõitlus, vaid teravneb. Kuid miks said klassivaenlased — kulakud ja kodanlikud natsionalistid — tegutseda nii avalikult ja tihti täiesti karistamatult? Kas oli see juhus? Ei, see pole juhus, vaid seletub selle väära poliitilise liiniga, mida on palju aastaid ellu viinud mõned EK(b)P KK töötajad, eelkõige aga sm Karotamm. Kas need EK(b)P KK ja eelkõige sm Karotamme tehtud jämedad poliitilised vead on juhuslikud? Oma eelses esinemises, mis kutsus pleenumil osalejate seas esile pehmelts öeldes pahameele, püüdis sm Karotamm seda kõike seletada juhuslikkusega: üks juhus — ei võtnud tähelepanu alla; teine juhus — alahindas, kolmas juhus — magas maha, ei pannud tähele jne jne. See kõik pole juhuslik. See on sm Karotamme ilmne eemaldumine leninlik-stalinlikust poliitikast kodanliku natsionalismi poole, kodanlike natsionalistide toetamise poole. Sm Karotamm on eemaldunud leninlik-stalinliku klassipoliitika õpetusest, klassivõitluse iseärasustest rahvuslikes vabariikides. Ja need iseärasused ei seisne selles, et klassivõitlus oleks siin nõrgem, vaid selles, et siin rüütab klassivaenlane end rahvuslikku vormi, et ta püüab varjuda mingisuguste "rahvuslike iseärasuste" taha. Seepärast peab rahvusvabariikides olema eriti valvas. Kuid sm Karotamm ilmselt ei pannud selgelt ja täpselt tähele klassidesse kihistumist vabariigis ning pidas eesti rahvast millekski terviklikuks ja ühtseks, kus kõik on ühteviisi head. Kuid just nimelt seda teesi, teesi mingisugusest rahva terviklikkusest, klassidesse kihistumist eitavat teesi, ongi vabariigi kodanlikud natsionalistid viinud ellu igapäevase elu praktilistes küsimustes hulga aastate vältel. Seda tehti niihästi kulakutega võitlemise kui ka vana intelligentsi ärakasutamise küsimuses. Viimase puhul ei tehtud vahet selle reaktsioonilise osa ja selle osa vahel, mida on vaja oma poole võita ning mis võib meiega lojaalset koostööd teha ja täielikult meie poolele üle tulla. Ma ei olnud vabariigis 1940. aastal, kuid Isamaasõja ajal olin ma Eesti Korpuses. Kui kergesti edutati erinevatele postidele ja kui kergesti liikusid teenistusredelit mööda edasi kodanlikud ohvitserid — need Lukased, Luksid, Ristkokid, Mullased, Jauramid jt. Milliste teenete eest neid edutati? Kas mitte selle eest, et Lukas võttis aktiivselt osa Eesti kodanluse kontrrevolutsioonilisest sõjast Nõukogude Liidu vastu aastail 1918–1920, millest ta kirjutab hooplevalt ühes oma kodanliku aja artiklis, et hävitas oma käega ühe Punaarmee polgu vangivõetud juhtkonna? Seesama Lukas

võeti parteisse. (Sm Jaanus rääkis täna sellest.) Ja seesama Lukas esitati 1947. aastal ENSV ÜN saadikukandidaadiks. Meid, korpuse reapolit-töötajaid, pani see väga imestama. Aga tuleb öelda, et need Nõukogude ohvitserid, kes teenisid Punaarmees juba kaua aega enne sõda, liikusid edasi tunduvalt aeglasemalt.

Miks liikus muinasjutulise kiirusega edasi see Lukas, kes ühe aasta jook-sul sai kodanliku armee kaptenist polkovnikuks? Milliste teenete eest sai aukõrgendust see eesti rahva timuka Laidoneri endine adjutant?* Ja millise kergusega, lausa avasüli tervitasid mõned juhtivad töötajad 1944. aastal pärast Eesti vabastamist fašistlikust okupatsioonist niisu-guseid Saksa okupatsiooni ajal ennast kompromiteerinud inimesi, nagu seda on Vettik, Karindi, Päts jt. Asi läks lausa uskumatute asjadeni: en-dine kodanliku Eesti haridusminister Kogerman, kes 1940. a kõrvaldati ja töörahva vaenlasena Eestist välja saadeti, paluti tuua asumiselt tagasi kui spetsialist. Aga mida on ta teinud 4 aasta jooksul TAs? Mitte midagi pole teinud!

Või võtame niisuguse fakti. 1945. a, kui sõda veel käis, toimus Tallin-nas intelligentsi koosolek. Sellel koosolekul vastuvõetud pöördumises figureerisid Saksa anastajate läbi kannatada saanud kultuuritegelaste ni-med. Seal oli inimesi, keda sakslased tõepoolest vintsutasid, kuid oli ka neid, kes poleks tohtinud selles nimekirjas olla. Näiteks Adams, kes ei olnud okupatsiooni ajal mitte vangis, vaid hoopis tõlgiks Saksa koonduslaagris. Või näiteks kunstnik Gori-Tõnisson, kes joonistas nõu-kogudevastaseid karikatuure ning lõpetas peale Eesti vabastamist elu enesetapuga, sest ta kartis vastutust vaenuliku tegevuse pärast nõukogu-de rahva vastu. Ka tema oli Saksa fašistlike anastajate läbi kannatanute nimekirjas!

Raske on leida veelgi karjuvamat rahvavaenlaste ülistamise fakti.

On teada, et kodanlik natsionalist hoiab kahe käega kinni kõige vana ja reaktsioonilise, oma aja äraelanu säilitamisest ja tahab, maksku mis maksab, seda vana taas elustada. Mis toimus meie vabariigis?

Pärast nõukogude võimu taastamist Eestis, pärast Saksa okupantidest vabastamist oli tarvis reorganiseerida vabariigi koolivõrk. Kuid seda ei tehtud, ja pikka aega, peaaegu kuni 1948. a lõpuni, säilis vabariigis vana koolivõrk. Isegi veel praegu on meil olemas endisi koole, mis pole nõukogude seitsmeklassilised, vaid vanad kuueklassilised koolid,

*Ka sm Lentsman pole koduseid töid korralikult ära teinud. Nagu mitmed teised enne ja pärast teda, ajab ta segamini kolonel Jaan Lukase (1892–1953) ja kapten Jaan Luksi (1900–1973). *Toim.*

kus rikutakse meie lapsi. Küsitakse, miks on siiani alles see vana võrk? Ilmselt oli see armas!

Kaua aega ei tõlgitud vene keelest eesti keelde kooliõpikuid, vaid kirjutati "oma" idealistlikke õpikuid keemias ja füüsikas, loodusloos jne. "Meie omad on ju paremad, milleks neid siis tõlkida?" Nii ei tahetud anda Eesti koolidele paljude aastate kogemustega kontrollitud nõukogude kooliõpikuid.

Ja kui kaua püsisid vabariigis "kodunduskoolid", mis valmistasid ette häid perenaisi ja "pruute", ning kuidas olid mõned EK(b)P KK büroo liikmed vastu nende koolide sulgemisele.

On aga teada, et vabariigi rahvamajandus ei vaja kodunduskoole!

Asi jõudis välja anekdootideni. Nii ütles EK(b)P KK endine propagandasekretär sm Raadik ühel ELKNÜ KK pleenumil esinedes, et oleks hea säilitada mõned rituaalsed usupühad, nagu jaanipäev ja lihavõtted, kuid neile tuleb anda uus sisu. Seesama Raadik käis kaua aega ringi minigisuguse kodanlikus Eestis eksisteerinud "Kultuuriühingu" taasloomise kavadege. Milleks? Kellele on seda vaja? Nagu teada, säilitatigi vabariigis kaua aega vabatahtlikku tuletõrjeühingut, mille eesotsas seisid fašistid.

Paljudes ministriumides ignoreeritakse seniajani vene keelt riigikeelena. Ei tea, kas haridusministeerium on lahendanud selle küsimuse, et vene koolidesse saadetak kaskkirjad vene keeles. Igal juhul ei olnud see küsimus 1949. a lahendatud, vaatamata korduvatele korraldustele ja nõudmistele.

Niisugused asjad toimusid vabariigis paljude aastate jooksul. Miks nad toimusid? Sellepärast, et see polnud mitte lühinägelikkus, vaid hoopis kindel joon, kodanlikele natsionalistidele järelekiitmise joon, mida need siis ära kasutasid ja võimatuseni pruukisid. Siin on selgesti näha teatud kallak "rahvuslike iseärasuste" ülehindamise suunas ja proletariaadi klassihuvide alahindamise suunas, s.o kallak kohalikule natsionalismile." (VK(b)P XII kongressi otsus.) Ning sm Karotamme toetus Andresenile, Kruusile, Semperile ja Jõeäärele? Eile ütles sm Karotamm meile, et ta arvas, "kui need inimesed juba parteisse asusid, siis tähendab see, et nende minevik unustatakse".

Seltsimees Karotamm! Nii võib arvata vaid halva algkooli õpilane, aga mitte vabariigi parteiorganisatsiooni juht. Mida õpetab meile partei ajalugu? Kas siis sm Karotamm ei teadnud Kruusi käitumist enne Isamaasõda, kas sm Karotamm ei teadnud, et mida Kruus tegi evakuatsioonis olles, kui ta viis ellu oma natsionalistlikku poliitikat? Selle kohta olid signaalid. Oli isegi ettekanne Kruusi tegevuse kohta, mida arutati

bürool. Kuid sellel bürool ei mõistetud sm Karotamme juuresolekul kohut mitte Kruusi üle, vaid nende üle, kes Kruusi kohta ettekande tegid. Miks jäi 1945. a vastuseta kõrgkooli õppejõu, parteilase sm Rootsi avaldus Kruusi kohta?

Mainitud toetus on seletatav sellega, et sm Karotamm oli ilmselt nõus Kruusi ja Andreseni tegevusjoonega. Sellest räägivad ka sm Karotamme trükis ilmunud kirjatööd.

Kui võtta ja avada tema raamat ning vaadata EK(b)P ajaloo periodiseeringut, peatükke 1917.–1920. aastate ning 1920.–1924. aastate kohta ja ka järgnevaid aastaid — siis näeme, et mitte sõnakestki pole sellest, kuidas EK(b)P võitles esseeride ja sotsiaaldemokraatide vastu, s.o Kruusi ja Andreseni vastu, kes olid nende parteide liidrid. Aga me teame seda, et kommunistlik partei võitles, me teame, kui raevukate ja teravate artiklitega esines Viktor Kingissepp. Miks läheb sm Karotamm oma EK(b)P ajaloo periodiseeringus sellest mööda? 1945.–1946. a ilmus V. Kingissepa raamat “Kellele iseseisvus, kellele ike”. Seal puudusid Kingissepa poolt Kruusi, sotsialistide-revolutsionääride ja sotsiaaldemokraatide vastu kirjutatud teravad kohad. Miks jäeti selles raamatus Viktor Kingissepa kõnedest ja lendlehtedest välja tema raevukad sõnad Kruusi-taoliste sotsiaalkokkuleplaste kohta? See selgitab meile, miks sm Karotamm oma tegevusega toetas Kruusi, Andreseni jt ning koos nendega nüüdseks juba paljastatud kodanlikke natsionaliste. Kui vaadata sm Karotamme eraldi brošüüridena välja antud kõnesid, siis pole neis näha võitlust kodanlike natsionalistide ja kulakutega. Võtkem sm Ponomarenko toodud näide Karotamme kõnest: “Kui sul on 2 lehma, siis muretse kolmas, aga kui on 3, siis muretse neljas, viies jne.” Ent see on ju direktiiv kulaklike majapidamiste loomiseks! Mida see tähendab? See pole mitte midagi muud, kui buhhaarinlik loosung: “Rikastuge!” Just nii, ja mitte kuidagi teisiti ei saa seda seletada.

Esinedes 9. aprillil 1949 Tartu ülikoolis (see oli pingelise klassivõitluse aeg, sest kaks nädalat enne seda saadeti vabariigist välja kulakud), ei tõstatanud sm Karotamm oma kõnes küsimust võitlusest kodanliku natsionalismiga ja kulaklusega, sellest ta ei rääkinud. Ja seda Tartu ülikoolis, kus pesitses suur grupp kulakuid ja kodanlikke natsionaliste. Ma arvan, et sm Karotamm pidas seal kõne selleks, et rahustada toda kodanlik-natsionalistlikku grupp. Ta n-ö andis neile pangetäie palderjani, sest niivõrd rahulik ja kussutav oli see kõne: teil pole vaja muretseda, te saate ka edaspidi õppida ja töötada.

Või siis tema raadioesinemine 10. aprillil 1949. Esiteks anti seal kulakluse kui klassi likvideerimise poliitika kohta äärmiselt segane formuleering. Sm Karotamm kirjutab: “Otsustav pealetung kulaklusele selleks,

et ta põllumajandustootmisest välja tõrjuda ja klassina likvideerida." See on läbinisti segane formuleering. Ometi tahan ma pöörata tähelepanu ühele kohale: miks "kulakluse põllumajanduslikust tootmisest väljatõrjumine"? Kuhu siis? Kas tõrjuda linnadesse? Aga võib-olla sellest hoiakust lähtudes kirjutaski sm Boitsov oma kirja, millest räägib sm Suia, et ei takistataks kulakute asumist linnade ettevõtteisse ja asutustesse?

Ka selles kõnes puudus vajalik poliitiline teravus. Aga töötavad talupojad ja kolhoosnikud ootasid juhendeid, mida ja kuidas tuleb teha, sest see oli massilise kollektiviseerimise periood vabariigis. Ja niisugusel ajal esinetakse segaste kõnedega ning ei anta selget poliitilist orientatsiooni! Kuid samal ajal oli selles kõnes liigagi üksikasjalik orientatsioon kehakultuurile külas. Mul ei ole midagi selle vastu, et I sekretär esineks kehakultuuri küsimustes, kuid ma pean täiesti tarbetuks püstitada seda küsimust niisugustes dokumentides ja niisugusel ajal nii jõuliselt, see pole lihtsalt kohane. Sm Karotamm ütles: "Nüüd muretseme igasse valda maadlusmatid. Seda tuleb teha kõige lähemal ajal. Igale vallale maadlusmatt — see loosung tuleb ellu viia!" Ühelt poolt segased poliitilised formuleeringud ja teiselt poolt väga jõuline formuleering sporditöö detailidest! Sihuke poliitika ajab kanadki naerma, aga meie vaenlastele on see meelepärane.

Ma arvan, et sm Karotamm püüdis vabariigis marksistlik-leninliku ja stalinliku poliitika teostamise asemel lepitada lepitamatut, ühendada ühendamatut — ühendada kodanlikku natsionalismi sotsialismiga. Ta ise libises kodanliku natsionalismi tagakiitmise teele, kodanlike natsionalistide positsioonide tugevdamise teele, lõi nendega kampa.

Mõni sõna sm Karotamme stiilist KK juhtimisel. See oli kõlbmatu stiil. Nii nagu ta ei kuulanud signaale alt, nii ei kuulanud ta ka KK töötajate ettepanekuid. Harva võttis ta vastu KK töötajaid. Ma töötan juba üle aasta KK propagandaosakonna juhatajana, kuid selle aja jooksul olen olnud Karotamme juures vaid ühel korral. (Tõsi, see oli enne Karotamme sõitu Moskvasse.) Ent üks kord aastas — kas see on siis töö EK(b)P KK aparaadiga? Kuid seevastu võttis sm Karotamm TA tööküsimustes sagedasti vastu Kruusi, kes oli vist seisukohal, et TA pole subordineeritud mitte propaganda- ja agitatsiooniosakonnale, vaid ilmselt sm Karotammele. Neil inimestel oli suurem autoriteet kui KK töötajatel, sest nad leidsid alati tee sm Karotamme kabinetti. KK töötajate tõstatatud küsimused, sealjuures teravad küsimused, jäeti kõrvale, neid ei võetud vastu. 1948. a alguses tegin ma sm Karotammele ettekande jämedatest ideoloogilistest vigadest koolide ajaloo- ja kirjandusprogrammides.

Need ajaloo- ja kirjandusprogrammid olid paljus lihtsalt maha kirjutatud kodanliku Eesti kooliprogrammidest. Oli antud nende programmide analüüs, oli öeldud, mida mõtleme teha meie, koolide osakond, mida oleks vaja teha, et neid programme parandada. Oli tehtud ettepanek selle küsimuse arutamiseks bürool, olid ära toodud konkreetsete vigade ja moonutuste põhjustajad. Nendeks süüdlasteks olid Andresen, Nuut, Valsiner jt. Ent ma sain selle ettekande tagasi resolutsiooniga "Programme tuleb parandada". Me teadsime seda ka ilma resolutsioonita. See on tähtis ja põhimõtteline küsimus, seda oleks tulnud KK bürool arutada ja paljusid õpetada, kuidas tuleb võidelda koolides puhtuse eest kaadri ettevalmistamisel. Aga seda ei tehtud.

1949. a kevadel koostas propagandaosakond koos paljude teiste töötajatega KK büroo otsuse projekti vabariigi koolide tööst ja suurtest puudustest selles ning kodanlik-natsionalistlike põrandaaluste gruppide tegevusest koolides. Püstitati kindlad ja konkreetsed ülesanded. Võib-olla ei olnud seal päris täpseid formuleeringuid, võib-olla oli see kohati liiga tuline, näiteks oli kasutatud sõna "puhastus" kahel korral jne. Sm Karotamm saatis selle projekti tagasi, pani selle teravamatesse kohtadesse 15 küsimärki ning kirjutas et peab nende küsimuste esitamist KK büroole poliitiliseks veaks. Kuid me ei näeks nüüd nii palju vigu meie koolides, kui tol korral oleks siiski koolide küsimuses selgusele saadud. Samuti oleks tulnud selles asjas nõu pidada KK töötajatega — selle peale sm Karotamm ei mõelnud.

Sm Käbin tõi näite sm Karotamme poliitiliselt väärast resolutsioonist seoses Oengoga. Me saime avalduse ühe papi naiselt, keda ei võetud vastu konservatooriumi (ja õigesti tehakse, kui ei võeta), millele sm Karotamm oli kirjutanud järgmise vetruva resolutsiooni: "Vaadake seda avaldust. Muide, ma mäletan, et ühel koosolekul esines see papp hea kõnega." Kuidas niisugused resolutsioonid desorienteerisid aparadi töötajaid, millist tohutut kahju nad tekitasid.

Me oleksime pidanud väga järjekindlalt seda küsimust tõstatama, lõhkuma säärast suhtumist ja seda ebaõiget joont. Me ei teinud seda piisavalt ja selle eest võtan ma süü täielikult enda peale; kuid seda soodustas ka KK sekretäri sm Karotamme poolt omaks võetud vale joon; ta ei pidanud vajalikuks laskuda KK töötajate juurde, nendega rääkida. Ma ei hakka rääkima kärkivast tööstiilist. Sellest räägivad ilmselt teised töötajad.

Mõni sõna sm Karotamme eelse esinemise kohta. On vähe öelda, et see meid ei rahuldanud, kuid asi pole selles, see oli igati väär niihästi üldküsimustes kui ka detailides. Viimaste hulgas oli naljakas selgitus sellest, kuidas saadi aru Alliku kirjast. Ent nüüd tuleb mulle meelde,

et möödunud kevadel ütles Allik ühel KK büroo istungil või siis nõupidamisel järgmised sõnad: “Kui sõita mööda teed, siis on kohe näha, kes on üksiktalunik ja kes kolhoosnik. Kes istub ja teeb suitsu, see on kolhoosnik, aga kes tööd teeb, see on üksiktalunik.” Ütles ju sm Allik seda?

(Hääl kohalt: Ütles.)

Esimesest ütlemisest, millest rääkis sm Ponomarenko, ma ei teadnud, kuid kui panna kõrvuti esimene, teine ja kolmas, siis arvan, et siin pole meil tegemist naljadega, vaid millegi hoopis tõsisemaga.

Või teine detail — sm Laossoni küsimus. Sm Karotamm, kui sm Päll andis kirja teile, siis sai tema ise selle Andresenilt. See oli teile teada! Just nii olekski tulnud öelda ja mitte viidata ÜK(b)P KKle.

Sm Karotamme eilne sõnavõtt ajab meele pahaks, sest ta ei vastanud mitte ühelegi ÜK(b)P KK määruises ega ühelegi sm Ponomarenko ettekandes tõstatatud küsimusele. Kui aga võrrelda kaht eilset kõnet — sm Ponomarenko ja sm Karotamme oma —, siis näeme, et sm Ponomarenko esinemine on leninlik-stalinliku poliitika musternäidis, aga sm Karotamme kõne on vaid katse maskeerida oma ebaõiget parteivas-tast käitumist.

Tekib küsimus, kas sm Karotamm suudab veel pärast seda kõike toime tulla oma tööga vabariigis. Vastus saab olla vaid üks: ta ei saa sellega mitte mingil juhul hakkama.

Juhataja:

Sõna on EK(b)P KK liikmekandidaadil, Narva linnakomitee sekretäril sm JERJOMINIL¹⁸.

Sm JERJOMIN:

Partei KK otsus ja ÜK(b)P KK sekretäri sm Ponomarenko ettekanne puudustest ja vigadest EK(b)P KK töös on erakordselt väärtuslikud.

See otsus avab ristseliti ukse tugevale tõmbetuulele selles seisaku ja läppumise õhkkonnas, mis hakkas vabariigi parteiaparaadi paljudes lülides juba paksuks minema.

Bolševistliku otsekohesusega on välja öeldud ja kätte näidatud niihästi tõsised vead meie töö põhiküsimustes kui ka vigade põhjused, lätted ja konkreetsed kandjad.

¹⁸JERJOMIN, Ivan (1904–?). Sündis Kaluga kubermangus. KP liige 1925 a-st, 1925–1944 parteitööl peamiselt Magnitogorskis, 1944–1945 EK(b)P Pärnumaa komitee II sekretär. 1945–1948 Tartumaa komitee II sekretär, 1948–1950 EK(b)P Narva linnakomitee I sekretär. 1949–1952 õppis NLKP KK Kõrgemas Parteikoolis.

KK otsus relvastab meid kõiki selleks, et tõsta parteilist valvsust, et mitte leppida vigade ja puudustega; see annab meile relvad võitluseks kodanlike natsionalistide vaenuliku tegevusega, annab relvad võitluseks nende vastu, kes on valmis viimastega kokku leppima ning neid kas teadlikult või siis pimesi kaitsma. Selle otsuse valgusel me mõistame valitsevat olukorda, kus vaenulikud elemendid võisid meie vabariigis pikka aega karistamatult ning laiahaardeliselt korda saata oma musti tegusid.

Me oleme hakanud õigesti mõistma neid vaenulikke tegusid, mida me seni hindasime vaid niinimetatud "naljade" või siis juhuslike vigadena, püüdes paljusid asju seletada vabariigi parteiaparaadi üksikute lülide raskustega.

Sai selgeks, et vaenulik tegevus on suunatud põllumajanduse, kultuuri ja kunsti objektide vastu. ÜK(b)P KK otsuses on näidatud ka seda, et mitte vähem ei esine niisugust vaenulikku tegevust vabariigi ettevõtetes eesrindlike inimeste tagakiusamise näol. Seda tagakiusamist on tunda ka suhtumises nii vabariigi töölisklassi kui ka tööliskeskustesse ning eriti just suhtumises vabariigi suurimasse, s.o Narva töölisrajooni. Te teate, et sõja ajal purustati Narva täielikult ning ainult tänu meie partei KK erakordsele tähelepanule ning meie valitsusele taastatakse Narvat kiiresti ning sinna ehitatakse uuesti suuri üleliidulise tähtsusega ettevõtteid. Narva elanikkond ja töölisklass kahekordistuvad iga aastaga ning praegu koosneb see mitmekümnest tuhandest inimesest. Purustuste likvideerimisel, elanikkonna vajaduste rahuldamisel ning raskuste kõrvaldamisel kuulub erakordselt tähtis roll vabariigi partei-, majandus- ja nõukogude organitele. Kuid tuleb otse öelda, et kuni viimase ajani ei ole tunda olnud paljude vabariiklike organisatsioonide juhtide, sealhulgas ka sm-te Karotamme ja Veimeri rolli ning vastutustunnet. EK(b)P KK ja vabariigi MN juhtkond on end eemaldanud paljudest otsekohest lahendamist nõudvatest põhiküsimustest.

EK(b)P KK juhtkond ning sm-d Karotamm ja Veimer jätsid Narva suhtes täitmata NSVL MN 1945. a otsuse kolme Eesti linna — Tallinna, Tartu ja Narva — taastamise kohta. Ja seda just kõige suuremaid purustusi üleelanud Narva suhtes.

EK(b)P KK ja MN olid kohustatud määratlema kõik selle linna arengusuunad ja taastamisperspektiivid ning seejuures mitte piirduma ainult tööstuse arendamise probleemidega — neid küsimusi lahendavad eelkõige üleliidulised ametkonnad ja ministeeriumid —, vaid otsustama eelkõige elamufondi, linnamajandus-, kaubandus- ning kultuuriobjektide ehitamise tempo üle, sest neid ei lahenda mitte keegi muu peale vabariigi juhtivate organite. Kuid tänase päevani ei ole lahendatud

mitte ühtegi neist põhiküsimustest, mille lahendamine sõltub ainult vabariigi juhtkonnast ja kohalikest ametkondadest. Ei ole lahendatud ning EK(b)P KK ja MN ei ilmuta nende lahendamiseks vähimatki initsiatiivi.

Piisab sellest, kui öelda, et enam kui 5 aasta jooksul ei ole MN arutanud ega kinnitanud linna generaalplaani. MN pole tänase päevani täitnud KK 1949. a 16. novembri otsust Narva kohta, milles määrati linna generaalplaani kinnitamise piirdateks 1. I 1950. Selle kinnitamine on praegu edasise venitamise staadiumis. Aga linna ehitamine ilma generaalplaanita läheb riigile kalliks maksma.

Asi on veelgi hullem, sest generaalplaani puudumist kasutavad paljud ametkonnad ja vaenulikud elemendid mugava kättevarjuna selleks, et nurja ajada elamute ja koolide ehitamist ning linnas ja rajoonis elavate tööliste igapäevaseid vajadusi rahuldama määratud tööstusettevõtete ehitamist. Sm Karotamm ja Veimer, just seetõttu elavadki Narvas, nagu mitte üheski teises kohas vabariigis, sajad töölis perekonnad seni muldonnides ja varemets, elavad talumatutes tingimustes. Samal põhjusel ei saa Narva töölisel isegi palavalatel suvekuudel karastusjooke. Nad ei saa osta kohapeal valmistatud toidukaupu, ei saa kasutada väärilist teenindamist ning nad peavad isiklike tarbeesemete ostmiseks ja kultuuriliste vajaduste rahuldamiseks sõitma kas Tallinna või siis Leningradi.

Kuid kas MN ja KK, sm-d Veimer ja Karotamm seda teavad? Jah, teavad! Teavad kasvõi juba seepärast, et viimase kahe aasta jooksul on linna parteiorganisatsioon oma otsustes ja esinemistes, aga ka parteitöötajad, neid küsimusi korduvalt tõstatanud EK(b)P KK ja MN ees, kuid vastust pole nad seni saanud. Asjaolu, et neile küsimustele pole seni positiivset vastust antud ning neid on lihtsalt ignoreeritud, näitab seda, et sm-d Veimer ja Karotamm põevad rasket haigust: nad ei mõista oma parteilisi kohustusi vabariigi tööliklassi ees ning ei mõista, et nad on kohustatud kandma tööliklassi eest erilist hoolt, nad alahindavad tööliklassi ja selle juhtivat osa vabariigis.

Nende puuduste üheks põhjuseks on see, et sm Karotamm, MN juhid ega ka paljud ministrid ei tunne tööliklassi elu ja ei tea nende parteiorganisatsioonide nõudeid ja vajadusi; nad on kaotanud sideme tööliklassiga ja tema parteiorganisatsioonidega, nad ei räägi töölistega ega ilmuta end töölistele.

Ma töötan Narvas kolmandat aastat, kuid pärast endise EK(b)P KK II sekretäri Sazonovi lahkumist vabariigist ei ole ükski EK(b)P KK sekretäridest ega isegi osakonnajuhatajatest tõsiste kavatsustega Narvas käinud ega tööliste ees ettekandega esinenud. Ei ole külastatud suurimaid kollektiive, nagu seda on Kreenholm ja põlevkivitöötlemise

tehas — nii võõrdatakse vabariigi suurimatest tööliskollektiividest. KK juhtkond ei sõitnud Narva isegi siis, kui ühe päevaga võeti vastu kaks otsust. Need olid otsus linnakomitee aruande kohta ja otsus vabariigi parteiorganisatsiooni algorganisatsiooni tegevuse kohta Kreenholmis. KKst ei olnud kedagi kohal, neid otsuseid isegi ei arutatud. Sellist halba eeskujuga jälgivad ka mõned vabariigi ministrid, eriti sm Raud, kes kogu selle aja jooksul ei ole kordagi Narvas käinud. Äärmiselt harva, täpsemalt ainult üks kord, oli meil Hion, üldse pole käinud toiduainetetööstuse minister jt. Tavaliselt käib Narvas küll palju külalisi pealinnast, aga vaid siis, kui Narva jõe juurde tuleb lõhe. Siis sõidavad paljud lõhearmastajad seda ebaseaduslikult püüdma. Kuid neist sõitudest ei tule midagi peale kahju. Küsimus linna töötajate vajadustest on mõnikord tugeva surve tõttu saanud ajutise lahenduse, kuid ka pärast seda, kui KK ja MN on otsuse vastu võtnud, ei kao kuhugi sabotaaž ning vastutustundetud suhtumine otsuse täitmisel. Tuleb välja pressida otsuse iga punkti täitmist, tuleb teha palju liigset tööd. Kui vaadata seda KK otsust, mis võeti Narva linnakomitee aruande põhjal vastu 16. XI 1949, siis näeme, et enamikku selle otsuse punktidest, neid, mille täitmine on pandud ministeeriumide peale, ei täideta, kuigi tähtajad on lõhki. Eriti käib see Arhitektuurivalitsuse kohta ning Toiduainetetööstuse Ministeeriumi kohta. See ministeerium ei lõpetanud õigeaegselt külmhoone ehitamist, olgugi et tal olid selleks kõik võimalused olemas. See ministeerium ei kavatsegi täita neid otsuseid, sealhulgas otsust lihakombinaadi tootmise laiendamise kohta ning otsust linnas karastusjookide tootmise kohta. See järeldus tuleneb asjaolust, et olles küll saanud kätte KK vastava otsuse, ministeerium isegi ei lülitanud seda 1950. a tööde nimekirja. Sugugi mitte paremini ei suhtu KK otsuse täitmisel tervishoiuminister sm Hion, haridusminister sm Raud ega kaubandusminister. Ent miks siis ikkagi jäetakse täitmata need meie töötajate ja vabariigi tööliskeskuse jaoks eluliselt tähtsad küsimused? Lihtsa arusaamatusega seda selgitada ei saa. Mulle tundub, et selle taga on teatud isikute sihikindel tegevus. See on seletatav poliitilise pimedusega ning paljude vastutavate töötajate hoolimatu suhtumisega partei otsuste täitmisel.

Kuid KK juhtkond ning selle osakonnad teavad, et otsuseid ei täideta, kindlasti teavad, kuid ei sm Karotamm ega tema osakonnad ei ole siiani midagi teinud selleks, et sundida KK otsuseid täitma. Nii pole vastutusele võetud mitte ühtegi vastutustundetud töötajat otsuse täitmata jätmise eest, aga niisugused inimesed tuleb vastutusele võtta. KK juhtkond rakendab tihti peale meetmeid madalama järgu töötajate vastu, kuid ei puuduta kõrgemaid. KK juhtkond unustab, et nõudlikkus on bolševistliku juhtimisstiili lahutamatuks osaks, et see on kõige tähtsam

vahend distsipliini tugevdamiseks ja kaadri kasvatamiseks. On teada, et arenenud bolševistlik kriitika ja enesekriitika on võimsaks vahendiks võitluses puuduste ja vigade vastu. Kuid ÜK(b)P KK otsus näitab, et seda vahendit meil pole rakendatud. Sm Karotamm on teinud väga palju selle vägeva relva nüristamiseks. Sm Karotamm tajub eriti raskelt õiglast kriitikat, ta pole kuulnud altpoolt tulevaid kriitilisi märkusi ega KK juhtkonna ees põhimõttelisi küsimusi püstitanud inimeste märkusi, ta pole mitte ainult sundinud vaikima, vaid ta on kriitikat jõhkralt summutanud. Ma pean silmas sm Karotamme suhtumist minu poolt partei linnakonverentsil tehtud ja EK(b)P V kongressil korratud kriitikasse. See oli õiglane kriitika KK ja MN juhtkonna töö puudujääkide kohta koos konkreetsete näidetega. Mitte ükski pärast mind V kongressil esinenud KK või siis MN töötaja ei vaielnud vastu minu kriitilistele märkustele; ka sm Karotamm ei vaielnud oma lõppsõnas neile vastu. Ma lootsin, et need märkused aitavad KK juhtkonnal mingil määral puudusi kõrvaldada, kuid kukkus välja vastupidi. Kolm kuud pärast kongressi tuletasid sm Karotamm ja endine KK II sekretär Kedrov mulle neid esinemisi meelde, noomides mind ärritatult ja teravas toonis, ning sm Karotamm teatas, et minu kõne V kongressil olevat olnud krahmamine Narva kasuks, et see olevat olnud kallaletung nii KK kui ka MN juhtkonnale. Kui õiglasele kriitikale järgneb niisugune reaktsioon, siis ei ole sugugi mitte igapäevane tahtmist KK ja MN juhtkonda kritiseerida.

Meil kõigil ning eelkõige KK ja MN juhtkonnal tuleb teha tõsisemad järeldused ÜK(b)P KK otsusest, sest ainult nii me suudame juhtida vabariigi parteiorganisatsiooni tema töös ÜK(b)P KK poolt avastatud suurte vigade likvideerimiseks.

Tahan välja öelda oma suhtumise sm Karotamme eilsesse esinemisse. Mulle jäi mulje, et sm Karotamm demonstreeris eile veel kord oma suutmatust mõista õigesti ÜK(b)P KK otsust. Ta ei teinud oma vigadest mitte mingisuguseid järeldusi.

Ta püüdis kavaldada, ta polnud siiras ning tema esinemine näitas meile lõplikult, et me ei tohi enam sallida tema edasist positsiooni parteiorganisatsiooni juhtimises.

Sm MÜÜRISEPP:

Sõna saab EK(b)P KK liige, Tartu linnakomitee sekretär sm LEEDE¹⁹.

¹⁹LEEDE, Valdar (kuni 1935. a-ni Richard Aleksander Lerm, 1911–1990). Pärit Virumaalt, teenis 1933–1934 aega 1. jalaväerügemendis Narvas, õppis 1935–1940 TÜs õigusteadust, kuulus üliõpilasseltsi Concordia, lahkus III kursuselt. KP liige 1940, oli augustist kuni oktoobrini 1940 Kaitseliidu likvideerimiskomisjoni liige Tartus, 1940–

Sm LEEDE:

Seltsimehed! ÜK(b)P KK otsusel on ajalooline tähtsus vabariigi parteiorganisatsioonile tema edasises töös. See võimaldab parandada kogu meie tööd, see aitab tugevdada võitlust, pidada halastamatut võitlust kodanlik-natsionalistlike ja kulaklike elementidega ning viimaste käsialastega, kes sõjajärgseil aastail seda võitlust mitte üksnes ei nõrgendanud, vaid isegi teravdasid.

Paljud kulakud ja nende käsilased, endised kaubitsejad, Saksa armee ohvitserid, Omakaitse ja Kaitseliidu liikmed, igat masti kodanlik-natsionalistlikud elemendid, olles rööpast välja löödud ja üle kogu vabariigi laiali hajutatud, roomasid meie ettevõtetusse, kolhoosidesse, sovhoosidesse ning teadusasutustesse ja mõni neist puges isegi parteisse.

Kõik need elemendid vihkavad nõukogude võimu. Et nad aga on võimetud meie vastu avalikku võitlust pidama, siis valivad nad varjatud võitluse tee. Seda kinnitab nende tegevus Tartu linna kõrgemates õppeasutustes.

Nagu teame, töötab Tartu linna kõrgemates õppeasutustes ja teadusasutustes oluline osa meie õppejõududest ning õpib üle 4000 üliõpilase. Valdav osa neist professoritest ja õppejõududest töötas Tartus ka kodanliku Eesti ajal, samuti Saksa okupatsiooni ajal. Mõni neist esines kodanliku Eesti perioodil natsionalismi juhtiva ideoloogina, nad tegelesid sellega, et rakendada ülikool tervikuna Eesti rahvusliku kodanluse teenistusse.

(Järgneb)

1941 EK(b)P Tartu maakonnakomitee I sekretäri abi, veebruaris 1941 II sekretäri kt, mais 1941 Tartu linna TK sekretär, juulist augustini 1941 Viru- ja Tartumaa partisanisalga staabi liige, 1941–1942 põllutöeline kolhoosis Omski oblastis, 1942–1943 249. eesti laskurdiviisis polgu politruk, pärast haavataasaamist 1943. a eriülesannetega salga partorg Ivanos. 1944 määrati EK(b)P Tartu maakonnakomitee II sekretäriks, hiljem EK(b)P KK organiseerimis- ja instrueerimisosakonna instruktöriks Võrus. 1945–1946 oli EK(b)P KK informatsiooniosakonna juhataja, hiljem samas org.-instr.-osakonna juhataja asetäitja, õppis 1945–1948 NLKP KK Kõrgemas Parteikoolis. 1948 oli EK(b)P KK kaadriosakonna juhataja asetäitja, 1948–1952 Tartu linnakomitee I sekretär, 1952 KK partei-, ametiühingu- ja komsomoliorganite osakonna vastutav organisaator ning Ühiskonnateaduste Akadeemia juhataja, 1955–1956 sama akadeemia lektor. Suri Tallinnas.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12 ja 1998 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1999:

USD 52, DEM 82, FIM 248, CAD 77, FRF 273, SEK 400, GBP 31, AUD 83.

Back issues for 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12;
1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12 and single issues for 1999:

USD 5, DEM 7, FIM 21, CAD 7, FRF 23, SEK 34, GBP 4, AUD 7.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1999

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

The evolvement of Estonian independence <i>Artur-Tõeleid Kliimann</i>	227
Religion in Vormsi: Religious movements among the Estonian Swedes and Estonians in Vormsi Island from the 1740s to the 1990s <i>Jaanus Plaata</i>	277
An anti-realist perspective on language, thought, logic and the history of analytic philosophy: An interview with Michael Dummett <i>Fabrice Pataut</i>	311
The principles of Metamodelling <i>Alexander Veingold</i>	326
Positions of thought <i>Olev Subbi</i>	342
The saw <i>Toivo Meikar, Teet Nurk</i>	347
Annual rings in the service of historical research .. <i>Alar Läänelaid</i>	362
Nunavut — the Inuit's own territory <i>Ilmar Anvelt</i>	372
<i>Rewiew</i> : Recent history through the eyes of exiles. Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera. <i>Balti sõlteaastad 1940–1990</i> . Inglise keelest tõlkinud Doris Marian, Maire Raidma, Anne Møller-Pedersen ja Raivo Rammus. Tallinn: Koolibri, 1997 <i>Viktor Nütsso</i>	380
<i>Rewiew</i> : Well-timed legal sexology. Lembit Auväärt. <i>Õigussek-suoloogia</i> . Õpik juristidele, meedikutele, pedagoogidele, psühholoogidele ja sotsiaaltöötajatele. Tallinn, 1997 <i>Vaino Vahing</i>	386
<i>Rewiew</i> : On the complexity of soul. Jüri Allik. <i>Psühholoogia lihtsusest</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997 . . . <i>Rein Kuresoo</i>	398
<i>Rewiew</i> : How to make simple things complicated and then simplify them again. Jüri Allik. <i>Psühholoogia lihtsusest</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997 <i>Aaro Toomela</i>	402
<i>Discussion</i> : Enn Sarv. "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade." — <i>Akadeemia</i> , 1998, nr 8, lk 1612—1619 <i>Külli Niidassoo</i>	405
Editorial note. Summaries	410
Stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia. III	415

RAR

(16)

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077726